

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**DEVİRİM SONRASI İRAN'DA MUHAFAZAKÂR- REFORMİST AYRIŞMASININ
DIŞ POLİTİKAYA YANSIMALARI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Zeynep ŞARTEPE

BURSA - 2015

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

DEVİRİM SONRASI İRAN'DA MUHAFAZAKÂR-REFORMİST
AYRIŞMASININ DIŞ POLİTİKAYA YANSIMALARI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Zeynep ŞARTEPE

BURSA - 2015

U.Ü. S.B.E.
ULUSLARARASI
İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI

DEVİRİM SONRASI İRAN'DA REFORMİST-
MUHAFAZAKÂR ÇEKİŞMESİNİN DIŞ
POLİTİKAYA YANSIMALARI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Zeynep
ŞARTEPE

BURSA
2015

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**DEVİRİM SONRASI İRAN'DA MUHAFAZAKÂR-REFORMİST AYRIŞMASININ DIŞ
POLİTİKAYA YANSIMALARI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Zeynep ŞARTEPE

Danışman:

Yrd. Doç. Dr. Sezgin KAYA

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda 701316016 numaralı Zeynep Şartepe'nin hazırladığı "Devrim Sonrası İran'da Reformist-Muhafazakâr Çekişmesinin Dış Politikaya Yansımaları" konulu Yüksek Lisans Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı,/...../ 20.... günü -saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının (başarılı/başarısız) olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

...../...../ 20....

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Zeynep ŞARTEPE
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Uluslararası İlişkiler
Bilim Dalı :
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : XI+185
Mezuniyet Tarihi : / / 20.....
Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Sezgin KAYA

DEVİRİM SONRASI İRAN'DA MUHAFAZAKÂR- REFORMİST AYRIŞMASININ DIŞ POLİTİKAYA YANSIMALARI

Uluslararası ilişkiler disiplininde realist teori geleneği içerisinde uluslararası sistemin yapısı ve bunun devletlerin politikası üzerindeki etkileri uzunca bir süredir tartışma konusu olmuştur. Soğuk Savaş'ın bitimiyle birlikte sistemik faktörlerin ara değişkenler vasıtasıyla dış politik eylemlere dönüştürüldüğü iddiasıyla neoklasik realizm adı altında yeni bir realist akımın ortaya çıktığı görülmüştür. Dış politika analizine sistemsel ve iç politik etmenleri birlikte dâhil eden bu yaklaşım, devrim sonrası dönem İran dış politikalarını reformcu-muhafazakâr çekişmesi ekseninde inceleyen bu çalışmaya uygun bir teorik arka plan sunmaktadır. Reformcu lider Hatemi'nin 1997'de iktidar olmasıyla birlikte, İran'ı dünya politikasına entegre etmek ve içte demokrasi inşa etmek isteyen reformcu kanat ile, temelde devrimci ilkelere geri dönüşü savunan muhafazakâr kanat arasındaki çekişmeler devrim sonrası İran iç ve dış politikasında görünür hâle gelmiştir. Netice itibarıyla bu çalışmada reformistler ile muhafazakârlar arasındaki söylem farklılığına karşın, İran dış politikasının değişmeyen temel yönleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dış politikada süreklilik arz eden hususları açıklarken de sadece iç politik faktörlere değil aynı zamanda dışsal/maddi dünyaya da dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Reformist, Muhafazakâr, Neoklasik Realizm, Dış Politika, Hizipler, Çekişme, İran

ABSTRACT

Name and Surname : Zeynep ŞARTEPE
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : International Relations
Branch :
Degree Awarded : Master
Page Number : XI + 185
Degree Date : / / 20.....

**REFLECTIONS OF THE DISSIDENCE BETWEEN REFORMIST AND
CONSERVATIVE FACTIONS ON FOREIGN POLICY OF POST-
REVOLUTIONARY IRAN**

The structure of international system and its effects on states' behaviors has been debated for a long time in realist school of international relations. The new wave of realist theory called neoclassical realism, which claims that systemic factors must be filtered through intervening variables to formulate foreign policy behaviors, has emerged by the end of Cold War. This paper uses theoretical insights from neoclassical realism, which incorporates both systemic level variables and domestic factors into its analysis, to explain the reformist-conservative conflict in the foreign policy of post-revolutionary Iran. With the ascent of reformist cleric Khatami to presidency in 1997, the long lasting rivalry between reformist faction, which seeks for Iran's integration into world politics and 'Islamic democracy' at home, and the conservative faction whose guiding principle is based on return to revolutionary Islamic ideology, has become apparent in post-revolutionary Iran. Despite the contentious discourses adopted by those factions, this paper tries to reveal basic principles of Iran's foreign policy. While explaining the building blocks of foreign policy of Iran, the paper incorporates both domestic and international factors into its analysis.

Key Words: Reformist, Conservative, Neoclassical Realism, Foreign Policy, Factions, Rivalry, Iran.

ÖNSÖZ

Keyifli, öğretici ve bir o kadar da yorucu bir sürecin sonunda ortaya çıkan bu çalışma, devrim sonrası İran dış politikalarını muhafazakâr-reformist çekişmeleri ekseninde ele almayı amaçlamaktadır. Devrimden günümüze İran dış politikasında süreklilik ve değişim arz eden hususları daha anlaşılır kılmak maksadıyla çalışmanın kuramsal çerçevesi olarak neoklasik realizm seçilmiş, böylece sistemik unsurların yanı sıra iç faktörler de analize dâhil edilmiştir.

Hizipler arası çekişmenin fikirsel kökenlerini anlamak amacıyla devrim öncesi ve sonrası İran düşünsel hayatına dair okuma ve araştırma yapmak belki de çalışmanın en keyifli kısmıydı. Ayrıca bu çalışma bana İran ve Türk modernleşmesi hakkında bir mukayesede bulunma fırsatı da sunmuş oldu. Akademik hayata girizgâh niteliğindeki bu çalışmayla birlikte ilerleyen yıllarda daha özgün eserler üretebilmeyi ümit ediyorum.

Çalışmam boyunca bana katkı sağlayan ve burada ismini sayamadığım herkese teşekkürü bir borç bilmekteyim. Ancak başta, her zaman maddi-manevi desteğini arkamda hissettiğim sevgili anne ve babama teşekkür etmeliyim. Çalışmanın başlangıcından sonuçlanmasına kadar her aşamada ciddi emeği bulunan değerli hocam ve danışmanım Yrd. Dr. Sezgin Kaya teşekkürden fazlasını hak ediyor.

Öğrenim hayatım boyunca maddi-manevi gelişimime katkıda bulunan tüm hocalarıma teşekkür borçluyum. Başta bölüm başkanımız Prof. Dr. Tayyar Arı olmak üzere bölüm hocalarımızın da yardımları göz ardı edilemez, hepsine ayrı ayrı teşekkür ediyorum. Çalışmadaki tüm eksik ve hatalar, şüphesiz bana aittir.

Zeynep Şartepe

Bursa/2015

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
TEZ ONAY SAYFASI.....	IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
ÖNSÖZ	VII
İÇİNDEKİLER.....	VIII
KISALTMALAR	IX

GİRİŞ BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE NEOKLASİK REALİZM

1. Neoklasik Realizmin Ortaya Çıkışı ve Temel Argümanları.....	6
1.1.Realist Teori Geleneğinde Neoklasik Realizmin Yeri.....	13
1.2.Neoklasik Realizmde Devlet, Güç ve Ulusal Çıkar Kavramları.....	18
1.3.Neoklasik Realizmde Kaynak Çıkarımı, Mobilizasyon, İdeoloji Dengesi ve Dış Politika	22
1.4.Neoklasik Realizme Yöneltilen Eleştiriler.....	26

DEVİRİM ÖNCESİ İRAN'DA TOPLUMSAL HAREKETLENME VE ENTELEKTÜEL HAYATIN GELİŞİMİ

2.1.Devrim Öncesi İran'da Toplumsal Hareketlenme	30
2.1.1.Tütün İsyanı (1891-1892)	30
2.1.2.1906-1911 Anayasa Hareketleri.....	32
2.1.3.İran'da Milliyetçilik Akımının Güçlenmesi ve 1953 Darbesi.....	34
2.2.Devrim Öncesi İran'da Entelektüel Hayatın Gelişimi	37
2.2.1.Entelektüel ve Aydın Kavramlarına Genel Bir Bakış	38
2.2.2.Modern Dönem İran Entelektüel Hayatı Üzerine Genel Bir Değerlendirme.....	41

2.2.3. İslam Dünyasında Modernizm ve İran Entelijansiyası	44
2.2.4. Tudeh Partisi'nin Kuruluşu, Yükselişi ve Entelektüel Hayat Üzerine Etkileri.....	47
2.3.İran'da 'Yerlilik' Tartışmaları ve 'Öteki' Olarak Batı'nın İnşası.....	51
2.3.1.Celal Al-i Ahmed ve 'Batılılaşma Hastalığı'	52
2.3.2.Ali Şeriatî	56
2.4.Bir Entelektüel Olarak Ayetullah Humeyni ve İran Siyasal Hayatı Üzerine Etkileri.....	65
2.6.1979 İran İslam Devrimi.....	69

İKİNCİ BÖLÜM

DEVİRİM SONRASI İRAN'DA REFORMİST-MUHAFAZAKÂR ÇEKİŞMESİ

1. Reformist Hareketin Siyasal Lideri: Seyyid Muhammed Hatemi.....	74
1.1.İran Siyasal Hayatında Muhafazakâr Yapının Bölünmesi, Reformist Hareketin Doğuşu ve Yükselişi.....	78
1.1.2. Reformist Hareketin Zaferi 1997 ve 2000 Seçimleri ve Muhafazakâr Kanadın Tepkileri	83
1.1.3. Reformist Hareketin İkilemleri ve Muhafazakâr Kanatla Çekişmeleri.....	87
1.1.4. Muhafazakârların Baskısı ve Reformist Hareketin Düşüşü	88
1.2.Reformist Hareketin Entelektüel Kaynakları.....	93
1.2.1.Reformist Hareketin Sembol İsmi: Abdülkerim Suruş ve Temel Düşünceleri	96
1.2.2.Reformist Entelektüeller ve Dini Çoğulculuk Söylemi.....	102
1.2.3.Reformist Entelektüeller ve Yeni İctihad Anlayışı: Sabit-Dinamik Fıkıh Tartışmaları	104
1.2.4.Reformist Hareket ve Dini Demokrasi Söylemi	105
1.3.Devrim Sonrası İran'da Post-İslamcılık Tartışmaları	108
1.3.3.Post-İslamcı Bir Çerçevde Yeşil Hareketin İncelenmesi	113

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

REFORMİST- MUHAFAZAKÂR ÇEKİŞMESİ VE DIŞ POLİTİKAYA ETKİLERİ

1.İran'da Dış Politika Yapım ve Uygulanması ve Hizipler Arası Çekişme	116
3.1.3.İran-İrak Savaşı ve İran'da Muhafazakâr Söylemin Güç Kazanması.....	119
1.4.Rehine Krizi ve Radikal Yapının Konsolidasyonu.....	120
1.5.İran-Kontra Skandalı ve Muhafazakâr Kimliğin Yıpranması.....	121
2.Pragmatizmin Yükselişi: Rafsancani Dönemi İran Dış Politikası.....	122
2.1.Rafsancani Dönemi Rusya ile İlişkilere Genel Bir Bakış.....	124

2.2.Rafsancani Döneminde Bölgesel Gelişmeler: Hem Kuzey Hem Güney Politikası.....	125
3.Hatemi Dönemi İran Dış Politikası: İlişkilerde Yumuşama ve Uluslararası Topluma Entegrasyon Çabaları.....	128
3.1.Hatemi'nin Dış Politika Retoriği	129
3.2.İngiltere'yle İlişkiler ve Reformculara ABD Darbesi: 'Şer Ekseninde Bir Ülke Olarak İran	132
3.3.ABD'nin Afganistan'a Müdahalesi ve İran'ın Tutumu	133
4.Devrimci Söyleme Geri Dönüş ve Radikalizmin Yükselişi: Ahmedinejad Dönemi İran Dış Politikası.....	135
4.1.Nükleer Enerji Tartışmaları ve Tepkiler.....	138
4.2.Batı'ya Karşı Doğu Ekseninde Türkiye ve Rusya'yla İlişkiler	142
4.3.İşgal Sonrası Irak Ekseninde İran-ABD İlişkileri.....	145
4.4.Arap Baharı ve Suriye Krizi: Bölgesel Gelişmeler ve İran'ın Tutumu	148
5.Ruhani Dönemi İran Dış Politikası: 'İtidalli Değişim' Süreci ve Nükleer 'de Yeni Bir Dönem	150
5.1.İran'ın Nükleer Geçmişi ve Cenevre Müzakereleri Etrafında Şekillenen İlişkiler	152
5.2.Cenevre Müzakereleri ve Geçici Anlaşmanın İmzalanması.....	155
5.3.Siyasi Çerçeve (Lozan) Anlaşmasının İmzalanması: Ulusal ve Uluslararası Tepkiler ..	158
5.4.İran'ın Bölgesel Etkinliği ve Yemen Krizi	162
SONUÇ	167
KAYNAKÇA.....	172
ÖZGEÇMİŞ	185

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
Bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
C.	Cilt
çev.	Çeviren
ed.	Editör
EİT	Ekonomik İş Birliği Teşkilatı
haz.	Hazırlayan
KİK	Körfez İş Birliği Konseyi
md.	Madde
NATO	North Atlantic Treaty Organization
nu.	Numara
p.	Page
P5+1	Permanent 5+1
SAVAK	İran Millî İstihbarat ve Devlet Güvenlik Örgütü
S.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
UAEK	Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu
İAEK	İran Atom Enerjisi Kurumu
Vol.	Volume
y.y.	Yüzyıl

GİRİŞ

Günümüz uluslararası ilişkiler tartışmalarında ismi en ön planda olan ülkelerden biri olan İran, Türkiye açısından çok boyutlu bir öneme sahiptir. İran, Türkiye'nin yalnızca bölgesel değil aynı zamanda küresel ilişkileri bakımından da yakından incelenmesi gereken bir aktördür. Çalışma, devrim sonrası dönem İran dış politikalarını muhafazakâr-reformist çekişmeleri bağlamında analiz etmeyi amaçlamaktadır. İran dış politikasındaki sürekliliği ve değişimi daha anlaşılır kılabilmek amacıyla çalışmanın teorik çerçevesi olarak neoklasik realizm seçilmiştir. Böylelikle hem realist teori geleneğinin (klasik realizm, neorealizm, saldırgan ve savunmacı realizm) maddi unsurların belirleyiciliğine yaptığı vurguyu; hem de yadsınamaz bir gerçeklik olan iç politik unsurları (hizipler arası çekişme, devlet-toplum ilişkisi, liderlerin algısı gibi) analizimize dâhil etmemiz mümkün olacaktır. Bahsi geçen realist teoriler ile konstrüktivizm (inşacılık) kapsamında devrim sonrası dönem İran dış politikasının değerlendirilmesinde hangi hususların göz ardı edilebileceği aşağıdaki bölümlerde ifade edilmiştir.

Klasik realizmin uluslararası ilişkilerde devleti en önemli aktör olarak yerleştirdiği ve dolayısıyla devlet içi aktörleri (örgütler, kurumlar, kamuoyu, bürokrasi, siyasal liderler ve hizipler vs.) göz ardı ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla, devrim sonrası İran'da dış politikanın şekillenmesinde etkili olan elit çekişmeleri ve kutuplaşmaları, liderlerin özellikleri, sosyal uyum ve rejimin yapılanması gibi hususlar klasik realistlerin göz ardı edeceği iç politik unsurlar arasında gösterilebilir. Ayrıca uluslararası politika ile iç politikayı birbirinden ayıran klasik realist anlayış, neoklasik realizmin üzerinde durduğu iç politika ile dış politika arasındaki interaktif birlikteliği de ihmal edecektir. Buna ilaveten ideolojik temelli bir dış politik anlayışını açıklamaktan uzak olan klasik realizmin özellikle Humeyni ve Ahmedinejad dönemlerinde belirginleşen devrimci dış politik hedef ve uygulamaları açıklamada da yetersiz kalacağı açıktır.

Anarşik bir niteliğe sahip olan uluslararası yapıda farklı yetenekteki devletlerin fonksiyonlarının büyük ölçüde benzerlik gösterdiği iddiasında olan ve daha çok sistemik etkilere vurgu yapan neorealizmin de İran dış politikasındaki iç politik dinamikleri göz ardı etmek gibi bir handikaba sahiptir. Neoklasik realizmin devletlerin maddi güç kapasitelerindeki farklılığın (daha çok güç daha çok sınır ötesi etki) farklı dış politikalar oluşturacağı tezine karşılık neorealizm, kapasite farklılıklarına rağmen, uluslararası yapının sınırlanmasıyla devletlerin ortak

davranışlar gösterebileceğini öne sürmüştür. Dolayısıyla, neorealizmin de İran dış politikasını açıklarken İran'ın özellikle son on yılda artan maddi güç kapasitesini ve dış politik uygulamalarını sistemik faktörlere indirgeyeceği açıktır. Bu bağlamda, İran'ın ideal dış politik hedeflerine ulaşmasına engel teşkil eden iç politik kısıtlamalar da neorealizmin sınırları dışında kalmaktadır.

Anarşik uluslararası sistemde güvenlik eksikliğinden bahseden saldırgan (ofansif) realizm, devletlerin komşu devletlerin niyetleri hakkında kesin bir yargıya sahip olmadıklarını öngörmektedir. Bu teoriye göre özellikle büyük devletler sistem tarafından ellerinde bulundurduğu gücü maksimize etmeye zorlanırlar. Dolayısıyla bölgesel bir hegemon güç olmak devletin bekasını sağlamanın en etkili yoludur. Ancak, devrim sonrası İran dış politikasının saldırgan realist okuması İran'ın elinde bulundurduğu güçle doğru orantılı olarak sınırları dışında da etkisini artırmaya çalışacağını açıklarken; teorinin güç maksimizasyonuna yaptığı aşırı vurgu İran'ın diğer iç politik özelliklerini (rejim yapısı ve hizipsel çekişmeler vs.) göz ardı edecektir. Netice itibarıyla söz konusu teorinin İran'ın bölgesel güç olma yolunda iç kırılma eğiliminin engelleyici rolünü açıklayamadığı görülmektedir.

Savunmacı (defansif) realizme göre uluslararası sistemde anarşi, devletleri güvenlik yarışına sokmakta ve devletler güce göre değil de tehditlere karşı dengeleme stratejileri geliştirmektedirler. Defansif realizmin İran özelindeki okuması da ABD ve müttefiklerinden varlığına yönelik tehdit algılayan İran'ın gerek askerî gücünü artırmak ve nükleer kapasitesini geliştirmek suretiyle içte, gerekse Hizbullah ve Hamas gibi bölgesel örgütlerle ilişki kurmak suretiyle dışta, karşı dengeleme refleksi içinde olacağını öngörür. Hâlbuki defansiflerin öngörmüş olduğu tehdit odaklı bu yaklaşım, İran'ın güvenlik alanındaki politikalarını açıklarken artan maddi gücünü analizinin dışında tutmaktadır.

Yukarıda bahsi geçen realist yaklaşımlar İran dış politikasını belli ölçüde açıklayabilmekte ancak içsel unsurları göz ardı etmektedir. Örneğin, İran dış politikasında özellikle Hatemi döneminin sonlarından itibaren gerek bölgesel gerekse iç dinamikler nedeniyle artan maddi gücüne karşılık, ülkenin neden daha aktif bir dış politika izleyemediğine bu teoriler net bir cevap verememektedirler. Bu noktada devreye giren neoklasik realizm gerek İran dış politikasının nedenleri (iç politik ve sistemsel teşvikler ile sınırlamalar) ve uygulanmasına

(liderlerin etkisi) getirdiği açıklamalar, gerekse İran'ın seçmiş olduğu dış politik hedeflerin iç ve dış sonuçlarını göstermesi bakımından bütüncül bir perspektif sunmakta ve İran'ın arzuladığı dış politika hedeflerine ulaşmasındaki engellemeleri açıklamaktadır. Ayrıca, neoklasik realizmin iç politik ve sistemsal faktörlere yaptığı vurgu devrim sonrası İran'da reformcu-muhafazakâr çekişmesinin (elit çekişmesi/kutuplaşması) entelektüel kökenleri ve sonuçları ile İran'ın bölgesel ve uluslararası siyasetteki statüsü, rejimin kimliği gibi unsurların da dış politika analizine dâhil edilmesine olanak sağlamıştır.

Teorik çerçeve olarak konstrüktivizmin seçilmeme nedeni, devrim sonrası İran dış politikasının oluşumunda kimlik unsuruna odaklanılmasının, maddi gerçekliği göz ardı etme gibi bir sakınca doğuracak olmasıdır. Bu bağlamda, devrimin akabinde 'Amerikan karşıtlığı' üzerinden oluşturulan İranlı İslami kimlik, İran-Irak Savaşı ve Rehine Krizi gibi olaylarla pekiştirilmiştir. Buna ilaveten İran, kimlik açısından kendine yakın hissettiği Hamas ve Hizbullah gibi örgütlerin bölgedeki faaliyetlerinin de hep destekçisi olmuştur. Ancak, çıkarları fikirlere ve kimliklere indirgeyen konstrüktivist bir değerlendirmenin dış politika analizinde kaçırdığı husus, devrim sonrası İran kimliğinde büyük bir değişiklik olmamasına rağmen (İsrail karşıtlığı ile Filistin sorunundaki hassasiyetin reformist Hatemi döneminde bile devam ettirilmesi) ulusal çıkarlara uygun biçimde İran'ın dış politika stratejilerinde zaman zaman değişikliğe gitmesidir.

Çalışmanın temel varsayımı devrimden günümüze İran dış politikasının şekillenmesinde sistemik etkilerin yanı sıra (Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Körfez savaşları, 11 Eylül olayları, ABD'nin Irak'ı işgali gibi dönüm noktaları) iç politik unsurların da etkili olduğudur. Buna göre tohumları devrim öncesinde 'gelenekçi-yenilikçi' dikotomisi şeklinde atılan elitler arası bölünmeler, devrim sonrasında 'muhafazakâr-reformist' çekişmesi hâlini almış ve söz konusu elit grupların oluşturdukları söylem ve eylemler İran dış politikasına yön vermiştir. Ayrıca Humeyni'den Ruhani'ye kadar olan süreçte dış politikanın şekillenmesinde liderlerin özellikleri ve onların ellerinde bulundurdukları gücü dış politik hedef ve eylemlere dönüştürmek için kullandıkları söylemler de etkili olmuştur. Neoklasik realizmin devlet aygıtına yapmış olduğu vurgu İran'ın velayet-i fakih temelli yapısı göz önünde bulundurulduğunda daha anlamlı hâle gelmektedir. Çünkü bundan kaynaklanan seçilmişler ile atanmışlar arasındaki gerilimler,

rejimin yapısal kısıtlamaları ve zaman içinde yıpranması gibi faktörler de İran'ı ideal dış politik hedeflerine uzak kılmıştır.

Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünün ilk kısmı, aynı zamanda teorik çerçevemizi de oluşturan neoklasik realizme ayrılmıştır. Bu bölümün ikinci kısmında ise devrim öncesi İran'da toplumsal hareketlenme ve entelektüel hayatın gelişimi anlatılmıştır. Bu bölümde öncelikli olarak devrim sonrası İran dış politikasının şekillenmesinde etkili olan unsurlar ile bunların sistem ve devlet düzeyindeki etkilerini anlamlandırmada analitik bir perspektif sunan neoklasik realizmin uluslararası ilişkiler teorileri içerisindeki yeri konu edinilmiştir. Neoklasik realizm, iç politik dinamikleri / kısıtlamaları devletlerin ideal dış politik hedeflerine ulaşmada bir engel olarak gördüğünden, ilerleyen bölümlerde bu yaklaşım içerisinde devlet, güç ve ulusal çıkar kavramları irdelenmiştir. Ayrıca, neoklasik realistlerin dış politika analizlerinde sıklıkla kullandıkları kaynak çıkarımı, mobilizasyon gibi kavramlar ile ideoloji ve dış politika arasındaki dengeye de kapsamlı bir şekilde yer verilmeye çalışılmıştır.

Birinci bölümün ikinci kısmında ise gerek devrim öncesi gerekse devrim sonrası İran'ın iç ve dış politikasının şekillenmesinde oldukça önemli bir yeri olan toplumsal hareketlenme ve düşünsel hayatın gelişimi konularına ayrıntılı bir biçimde yer verilmiştir. İran'da protesto kültürünün ilk örneğini teşkil eden ve din adamlarının siyasal gücünü teyit eden Tütün İsyanı ve Anayasal Hareketlenme Dönemi ile milliyetçilik ve bağımsızlık hareketlerinin güç kazandığı Musaddık dönemi fikirsel değişim / dönüşüm temelinde ele alınmıştır. Batı karşısında İranlı düşünürlerin verdiği 'yerlici' tepkiler ve 'Batı'nın 'öteki' olarak inşa edilmesi gibi hususlar ise devrime giden sürecin üç önemli ismi olan Celal Al-i Ahmed, Ali Şeriatî ve Ayetullah Humeyni'nin fikirleri çerçevesinde tartışılmıştır.

İran'da reformist-muhafazakâr çekişmesinin düşünsel ve siyasal arka planı neoklasik realizmin öngördüğü ülke içinde benzeşen fikirlerin kurumsallaşarak gruplar (siyasi hizipler) oluşturması ve devlet politikalarında etkin bir güç kazanması varsayımına dayanarak aktarılmıştır. Neoklasik realizmin devlet liderlerine yaptığı vurgu kapsamında bu bölümde devrimin karizmatik liderini kaybetmesiyle önce muhafazakâr kanat içerisinde baş gösteren bölünmeler ele alınmıştır. Daha sonra, devrimci kadrodan ayrılarak 'reformcu cepheyi' oluşturan grupların argümanları kapsamında İran iç ve dış politikasının radikalizmden

pragmatizme doğru geçirdiği değişim ve dönüşüm aktarılmıştır. Ayrıca, İran'da siyasal parti işlevi gören hizipler ve bunlar arasındaki çekişmeler ise yine neoklasik realizmin iç politik unsurlarda sıklıkla atıfta bulunduğu elit polarizasyonu ve çekişmesi kapsamında ele alınmıştır. Reformcu entelektüellerin fikirlerinden beslenen Post-İslamcı Hareket ile bunun sosyo-kültürel ve dış politik yansımaları da bu bölüm kapsamında ele alınan diğer konulardır.

Çalışmanın son bölümünde özellikle Hatemi'nin siyasal zaferiyle birlikte ön plana çıkan hizipler arası çekişme ve söz konusu grupların (radikal ve ılımlı muhafazakârlar ile reformcular) İran dış politikasının şekillenmesindeki etkileri tartışılmaktadır. Bu süreçte farklı liderlerin idaresinde benimsenen söylemlerin hem iç hem de dış politikada etkili olduğu gözlemlenmiştir. Devrimci coşkunun etkisini devam ettirdiği ve İran-Irak savaşıyla birlikte muhafazakâr yapının pekiştirildiği Humeyni döneminin aksine, savaş sonrası İran'ın yeniden inşası çerçevesinde Rafsancani dönemi boyunca daha pragmatik bir dış politika izlendiği görülmektedir. Hatemi'nin ezici zaferiyle birlikte reformcu düşüncenin İran siyasasına hâkim olması, devrimci ilkelere geri dönüşü ve daha radikal bir dış politik vizyonu savunan Ahmedinejad yönetimiyle son bulmuştur. Ayrıca, 'itidalli değişim' söylemiyle anılan Ruhani'nin, ülkenin ekonomik durumunu ve uluslararası pozisyonu kuvvetlendirmek amacıyla müzakereler yoluyla Batı'yla ilişkilerde yeni bir sayfa açma girişimleri de yine bu bölümde anlatılmıştır.

Netice itibarıyla bu çalışmada reformistler ile muhafazakârlar arasındaki söylem farklılığına karşın, İran dış politikasının değişmeyen temel yönleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dış politikada süreklilik arz eden hususları açıklarken de sadece iç politik faktörlere değil aynı zamanda dışsal/maddi dünyaya da dikkat çekilmiştir. Ayrıca, maddi kapasitenin sınırlılığı nedeniyle her devletin dış politikasında pragmatik davranmak zorunda olduğu öngörüsüyle İranlı yöneticilerin zaman zaman ideolojik unsurları ikinci plana itmek durumunda kaldıkları da belirtilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE NEOKLASİK REALİZM

1. Neoklasik Realizmin Ortaya Çıkışı ve Temel Argümanları

Uluslararası ilişkiler disiplininde 1940'lı yıllara damgasını vuran 'idealizm-realizm' tartışması ile 1950 ve 1960'lı yıllarda bir teorik tartışma olmaktan ziyade metodoloji sorunu etrafında şekillenen 'gelenekselcilik- davranışsalcılık' tartışması yerini 1980'lerde realizmin ve liberalizmin yeniden ele alınmasıyla ortaya çıkan 'neorealizm- neoliberalizm' (neo-neo sentezi) tartışmasına bırakmıştır. 1980'li yıllarda ise pozitivist teorilere alternatif bakış açılarının geliştirilmesiyle birlikte post-pozitivistler (eleştirel teori, post-modernistler, feministler, post-yapısalcılar) uluslararası ilişkiler panoramasına hâkim olmuştur.¹

Soğuk Savaş'ın son bulması uluslararası ilişkiler teorilerini salt yapısal açıklamaların ötesine taşımış ve böylelikle realist gelenek içinde 'yeni' tartışmalar başlamıştır. İlk tartışma, uluslararası sistemde güvenlik eksikliğinden dolayı devletlerin ellerindeki gücü maksimize edeceğinden hareket eden saldırgan (ofansif) realistlerle, anarşinin devletleri bir güvenlik yarışına soktuğu ve fakat devletlerin güce değil tehditlere karşı dengeleme stratejileri geliştirdiği düşüncesini savunan savunmacı (defansif) realistler arasında olmuştur. Realist yaklaşım içinde ikinci tartışma ise uluslararası siyasette gücü ön plana çıkaran klasik realistlerle, uluslararası sistemin yapısını vurgulayan yapısal realistler arasında olmuştur.

Uluslararası ilişkiler yazınında neorealizm ve neorealizme yöneltilen temel eleştiriler ile uluslararası sistemin yapısı ve bunun devletlerin politikaları üzerindeki etkisi uzunca bir süredir temel tartışma konularından biridir.² Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte uluslararası güç dağılımının devletlerin davranışlarını açıklamada yetersiz kaldığı düşüncesinden hareketle bazı

¹ Tayyar Arı, "Uluslararası İlişkilerde Büyük Tartışmalar ve Post-Modern Teoriler", (Der.) Tayyar Arı, **Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri: Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar**, Bursa: Dora Yayıncılık, 2014, pp. 1-49.

² Gideon Rose, Review: "Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy", **World Politics**, Vol. 51, No. 1, 1998, p. 144.

yazarlar³ yapısal realizmin temel varsayımlarına ilaveten iç politik unsurları da (devletlerin motivasyonları, liderlerin algısı, devlet- toplum ilişkisi gibi) dış politika analizine dâhil etmiştir.⁴

Farklı siyasal sistemlere ve farklı ideolojilere sahip devletlerin benzer politikalar izlemesinin nedenini uluslararası sistemin yapısıyla açıklayan neorealizme karşı, içsel tercihlerin de devletlerin dış politikalarında etkili olduğu⁵ iddiasıyla ortaya çıkan neoklasik realizm, diğer realizm türleriyle benzer şekilde, siyaseti devletlerin güç ve güvenliklerini sağlama amacıyla kullandıkları sürekli bir mücadele alanı olarak tanımlamaktadır.⁶ İlk olarak 1998 yılında Gideon Rose tarafından ‘neoklasik realizm’ olarak adlandırılan bu yaklaşım temelde devletlerin dış politikaları ve birbirleriyle olan ilişkilerini incelemekte,⁷ iç politikayı devletlerin dış politik davranışları ile güç dağılımı arasında bir ara değişken olarak görmektedir.⁸ Bir ülkenin dış politikasının öncelikli olarak kendi sahip olduğu maddi güç tarafından belirleneceğini iddia eden Rose, söz konusu teorinin mimarı olarak kabul edilse de öncesinde Randall Schweller ve John Vasquez’in çalışmalarında ‘yeni-geleneksel realizm’ (*neo-traditional realism*) terimi çerçevesinde benzer hususları tartıştıkları bilinmektedir.⁹

Realizmin temel varsayımlarını (anarşinin uluslararası sistemin temel sebebi olarak görülmesi ve izafi gücün önemi) kabul eden neoklasikler, sistemik kuvvetlerin tüm devletleri daha fazla etkinlik ve güvenlik sağlamaya teşvik ettiğini belirtmektedir.¹⁰ Uluslararası

³ (Gideon Rose:1998; Randall L. Schweller: 1998, 2004; Fareed Zakaria: 1998; Stephen Van Evera: 1999; Jack Synder: 1991, 2002; Thomas Christensen: 1996; William Wohlforth: 1993; John A. Vasquez: 1997; Aaron Friedberg:1988, 2000, gibi neoklasik realist gelenek içinde zikredilen isimler)

⁴ John Baylis, Steve Smith, Patricia Owens, **The Globalization of World Politics**, New York: Oxford University Press, 2008, p. 99.

⁵ Tayyar Arı, **Uluslararası İlişkiler Teorileri Çatışma, Hegemonya, İşbirliği**, Bursa: MKM Yayıncılık, 2013, p. 173.

⁶ Jeffrey W. Taliaferro, Steven E. Lobell and Norrin M. Ripsman, “Introduction: Neoclassical realism, the state and foreign policy”, **Neoclassical Realism, The State, and Foreign Policy**, Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman, and Jeffrey W. Taliaferro (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 4.

⁷ Eyüp Ersoy, “Neoklasik Realizm”, (Der.) Ramazan Gözen, **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, p. 178.

⁸ Baylis et. all, loc. cit.,

⁹ Ayrıca bkz. John A. Vasquez, “The Realist Paradigm and Degenerative versus Progressive Research Programs: An Appraisal of Neotraditional Research on Waltz’s Balancing Proposition”, **The American Political Science Review**, Vol. 91, No. 4, 1997, pp. 899-912 ve Randall L. Schweller, “New Realist Research on Alliances: Refining not Refuting Waltz’s Bandwagoning Proposition”, **The American Political Science Review**, Vol. 91, No. 4, 1997, pp. 927-930).

¹⁰ Taliaferro et all., loc. cit.

ilişkilerde devletlerin maddi kapasitelerine ve güç dağılımlarına vurgu yapan neoklasik realistler; devletin karakteri, liderin gücü nasıl kullanacağı, devletin iç siyasal özellikleri ve liderlerin politika yapma becerilerinin de altını çizmektedir.¹¹ Devlet liderlerinin diğer devletlerin olası tepkileri ve gelecekteki politikalarını tahmin etmeye çalıştığını vurgulayan neoklasik yaklaşım, güç değişikliklerinden kaynaklanan nedenlerle bunları ölçmenin zor ve dolaylı olacağını savunmaktadır.¹²

İzafi gücü uluslararası siyasetin merkezine yerleştiren neoklasik realizm, çatışma gruplarını siyasette etkin aktörler olarak ele almakta ve uluslararası politikanın çatışmacı doğasına vurgu yapmaktadır.¹³ Hizipçiliği insanın varlığının ayrılmaz bir parçası olarak kabul eden neoklasik yaklaşım, dış politika analizinde çatışmacı grup ve grup bölünmelerine yer vermekte, insanoğlu var olduğu müddetçe gruplar oluşturacağından hareketle grup içi ve gruplar arası çekişmenin devletin izafi gücüyle olan ilişkisini incelemektedir.¹⁴

İç ve dış değişkenleri / etkenleri birleştirerek dış politikaya dair bütüncül bir perspektif sunan neoklasik realizm, klasik realizmin temel varsayımlarını da sistemli bir şekilde kendi yapısına uyarlamıştır. Neoklasik realistler bir ülkenin dış politikasının öncelikli olarak uluslararası sistemdeki yeri ve maddi güç yeteneğince belirlendiği tezini savundukları için klasik realizmle uyumludurlar. Ayrıca, devletlerin maddi güç yeteneklerinin dış politikaya dolaylı bir etkisi olacağını savunan neoklasik realistler, sistemik baskı/ etkilerin birim düzeyindeki ara değişkenlerle açıklanması gerektiğini düşündükleri için de neoklasik akım içerisinde zikredilmişlerdir.¹⁵ Çalışmalarında sıklıkla dış politika analizlerine yer veren neoklasik realistler amaçlarını, iç politik ve fikirsel unsurları kullanmak suretiyle yapısal realistlerin göz ardı ettiği bir boşluğu doldurmak olarak ifade etmektedirler.¹⁶ Devletlerin uluslararası sisteme tam adapte olamayışını iç politik unsurların baskın gelmesine bağlayan

¹¹ Arı, uluslararası, op. cit., p. 174.

¹² Stefano Costalli, "Power over the Sea: The Relevance of Neoclassical Realism to Euro- Mediterranean Relations", **Mediterranean Politics**, Vol. 14, No. 3, 2009, p. 327.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Rose, op. cit., p. 146.

¹⁶ Brian Rathbun, "A Rose by Any Other Name: Neoclassical Realism as the Logical and Necessary Extension of Structural Realism", **Security Studies**, Vol. 17, No. 2, 2008,, p. 307.

neoklasik realist yaklaşım siyaset zemininde düşünsel öğelerin devlet çıkarlarının yanlış yorumlanmasına yol açtığını da iddia etmektedir.¹⁷

Devletlerin ittifak oluşturma ve silahlanma yoluyla diğer devletlere karşı dengeleme politikası izlemek suretiyle kendi güvenliğini sağladıklarını savunan realist düşünürlerin aksine neoklasik realistler, devletlerin rakiplerini dengeleme konusunda çok da başarılı olmadıklarını iddia etmiş, elitler ve toplumsal gruplar arasındaki farklılıkların bu anlamda etkili bir karşı koymayı engellediğini savunmuşlardır.¹⁸ Dış politikada devletin müdahaleci rolüne vurgu yapan neoklasik realizm, siyasi- askerî kurumların mobilizasyon yeteneği, sosyal aktör ve çıkar gruplarının etkisi, elit gruplar ya da toplumsal uyumun seviyesi gibi devletlerin içsel özelliklerinin hangi koşullarda liderlerin uluslararası tehdit ve fırsatları değerlendirmeleri ile hâlihazırda izledikleri diplomatik, askerî, ekonomik ve dış politikalarını etkilediğini incelemeye çalışmaktadırlar.¹⁹

Devletlerin farklı iç siyaset özelliklere sahip oldukları kabulünden hareketle neoklasik realistler, devletlerin mevcut politikaları ile sistemik teşvik ve kısıtlamalar arasında mükemmel bir geçiş sağlayan unsurun olmadığına dikkat çekmektedir.²⁰ Dış politika kararları mevcut lider ve elitler tarafından alındığı için, neoklasik realistler için önemli olan nokta mevcut maddi kaynak ve kuvvetlerin durumu değil, lider / elitlerin bu gücü algılayış biçimidir.²¹ Liderlerin dış politika üzerindeki etkisini ‘risk dengesi teorisi’yle açıklayan neoklasik realizm, karar alma sürecinde devlet adamlarının davranışsal / kişilik özelliklerinin etkisi üzerinde duran psikolojik modelin de göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.²² Burada bir başka önemli husus ise elit tabakanın kendi çıkarlarını tehlikeye atacağı düşüncesiyle gerektiğinde ulusal çıkarların aksine

¹⁷ Ibid., p. 310.

¹⁸ Arı, uluslararası, loc. cit.

¹⁹ Taliefferro et. all., loc. cit.

²⁰ Taliefferro et. all, loc. cit.

²¹ Rose, op. cit., p. 147.

²² John Glenn, “Realism versus Strategic Culture: Competition and Collaboration?”, **International Studies Review**, Vol. 11, No. 3, 2009, p. 528. (İçinde bulunduğu toplumun kültürel değerleriyle yetişmiş bir liderin dış politik tutum ve davranışlarını geniş grup kimliğiyle örtüşecek biçimde inşa edeceği göz önünde bulundurulduğunda, bu grup kimliğini koruma ve devam ettirme isteğinin salt bir siyaset gereklilik olmanın ötesinde liderin kendisi için de psikolojik bir ihtiyaç olduğu unutulmamalıdır. (Balkan Devlen and Özgür Özdamar, “Neoclassical Realism and Foreign Policy Crises”, Annette Freyberg- Inan, Ewan Harrison, and Patrick James (eds.), **Rethinking Realism in International Relations: Between Tradition and Innovation**, Baltimore: The John Hopkins University Press, 2009, p. 147.

hareket edecek şekilde dış politika uygulayıcılarını yönlendirmesidir.²³ Dolayısıyla neoklasik realistlerin analizlerinde devlet liderleri ve dış politika karar alıcı / uygulayıcılarına ilişkin değerlendirmelere yoğun bir şekilde rastlamak mümkündür.²⁴

Dış politika kararlarının alınması ve uygulanmasında etkili olan lider ve elitlerin dilediği istikamette söz konusu kaynakları aktaramayışı da neoklasik realizmin üzerinde durduğu hususlar arasındadır. Devletlerin güç analizi yapılırken, toplumsal tabanda devlet yapısı ve kuvvetinin nasıl yorumlandığına bakmak gerektiğini söyleyen neoklasik realizm millî kaynakların dış politika alanına aktarımında bu hususa dikkat çeker. Buna göre, benzer maddi gücü elinde bulunduran fakat farklı yapılanmaya sahip olan devletlerin tepkilerinin de farklı olması beklenmektedir.²⁵ Bu nedenle de güç ile izlenen politika arasındaki bağlantıları anlamak için dış politik kararların hangi koşullarda alındığı ve uygulandığının dikkatlice incelenmesi gerekmektedir.

Devletlerin uluslararası politikada güvenlik arayışından ziyade dış çevreyi kontrol etmek ve şekillendirmek amacıyla uluslararası anarşik ortamın belirsizliklerine cevap vermeye çalıştığını savunan neoklasik realist yaklaşıma göre devletin dış politikasını onun maddi güç kaynakları açıklar.²⁶ Buna göre daha çok güç daha çok etki anlamına gelirken; devletlerin dış politikasının nasıl şekillendiğini anlamak için sistemik baskıların karar alıcıların algısı ve devletin iç yapısı gibi birim düzeyindeki değişkenler vasıtasıyla nasıl yorumlandığına bakmak gereklidir. Ayrıca neoklasik realistler liderlerin hem iç hem de dış etkenlerden dolayı sınırlanabileceğinin de altını çizmektedir.²⁷ Uluslararası sistem içerisinde benzer şekilde konumlanmış farklı iç siyasal yapıları sahip olan devletlerin tamamen farklı dış politikalar izleyebileceğini söyleyen neoklasik realizm bu açıdan Waltz'un uluslararası sistemin benzeşen birimlerden oluştuğu iddiasına da karşı çıkmaktadır.²⁸

²³ Steven E. Lobell, "Threat assessment, the state and foreign policy: a neoclassical realist model", **Neoclassical Realism, The State, and Foreign Policy**, Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman, and Jeffrey W. Taliaferro (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 61.

²⁴ Devlen and Özdamar, op. cit., p. 138.

²⁵ Ibid., p. 147.

²⁶ Ibid., p. 152.

²⁷ Ibid., p. 152.

²⁸ Eben Coetzee and Heidi Hudson, "Democratic Peace Theory and the Realist- Liberalist Dichotomy: the Promise of Neoclassical Realism?", **Politikon: South African Journal of Political Studies**, Vol. 39, No 2, 2012, p. 271.

Klasik realizm güç dengesine atıfta bulunarak uluslararası arenada devletleri tutarlı aktörler olarak ele alırken, neoklasik realizm devletin elit ve sosyal tabakalar bazında bölündüğü ölçüde güç dengesinin gereklerine uygun olarak davranmasının zorlaştığından bahseder.²⁹ Neoklasik realizmin temellerini Max Weber'in '*devletlerin yeknesak ve uyumlu mekanizmalar olmadığı*' düşüncesine dayandıran görüşe göre toplumsal dinamikler ve yürütme erki tarafından temsil edilen kurumlar devletlerin dış politika analizlerine dâhil edilmelidir.³⁰ Devletlerin sistemik durumlara ideal bir şekilde yanıt vermemelerinin nedeninin karar alma sürecini etkileyen iç politik unsurlarda ve düşünsel zeminde aranması gerektiğini söyleyen neoklasik realizm, bu faktörlerin etkisini gösterme iddiasındadır. Buna göre, neoklasik realizm iç politik etmenler ve fikirlerin karar alma sürecini etkilemesi durumunda sistemin devletleri cezalandırdığını savunmaktadır.³¹ Neoklasik realistlere göre uluslararası sistemin devletleri cezalandırma mekanizması devletin, millî çıkarların koruyucusu olmaktan ziyade daha dar kapsamlı çıkarları elde etmede bir vasıta hâline geldiği durumda etkin hâle gelmektedir. Neorealitlerin tasvir ettiği ilkelere aykırı biçimde, fikirlerin alternatif bir gerçeklik inşa etmesi ve ülke içindeki elitlerin bu gerçekliğe inanması durumunda da söz konusu mekanizma aktif hâle gelmektedir.³²

Herhangi bir devletin gerek büyük ve bölgesel güçler, gerekse iç muhalif unsurlardan algıladığı tehditleri farklı seviyelerde analiz eden neoklasik realizm, iç politika ve uluslararası sistem arasındaki interaktif birlikteliğe dikkat çekmektedir. Buna göre, dış politika uygulayıcılarının (daha çok muhafazakâr gruplar) kullandığı birinci yöntem devlet içindeki çatışmayı önlemek ve iç birlikteliği artırmak amacıyla 'bayrak etrafına toplama etkisi'nden faydalanmaktadır. Neoklasik realizme göre, tehdit algılanması hâlinde dış politika uygulayıcılarının uyguladığı ikinci yöntem, diğer ülkedeki çıkar grupları ve iç aktörleri etkileyerek bölgesel aktörleri söz konusu dış politika problemine dâhil etmek de bir çıkış yolu olarak görülmüştür. Bu yaklaşım çerçevesinde son olarak küresel zeminde dış politika

²⁹ Randall L. Schweller, "Unanswered Threats: A Neoclassical Realist Theory of Underbalancing", **International Security**, Vol. 29, No. 2, 2004, p. 161.

³⁰ Tatiana Romanova "Neoclassical Realism and Today's Russia", **Russia in Global Affairs**, <http://eng.globalaffairs.ru/number/Neoclassical-Realism-and-Todays-Russia-15681>, (e.t. 29.05.2015).

³¹ Rathbun, op. cit., p. 296.

³² Ibid., p. 317.

uygulayıcılarının büyük güçlere karşı ikincil devletlerin desteğiyle kendi konumlarını güçlendirme çabası da olası bir tehdit durumunda verebileceği tepkiler arasında değerlendirilmektedir.³³

Devlet yönetiminin sadece sistem tarafından sunulan jeostratejik risk ve fırsatları idare etmekten ibaret olmadığına da altını çizen neoklasik realistlere göre bu durum aynı zamanda iç politik sürecin de dışa yansımaları olarak okunmalıdır. Elitlerin tercihleri ve dış çevreyi algılayış biçimleri, karar alma sürecinde hangi elit gruplarının etkili olacağı, bazı dış politika kararlarının beraberinde getirdiği iç politikaya ilişkin riskler, elitlerin risk almada gösterdiği farklılıklar da birim düzeyinde bir devletin dış politikasının belirlenmesinde hayati öneme sahip olarak kabul edilir.³⁴

İç politik aktörlerin önemini vurgulayan neoklasik realist yaklaşıma göre demokratik toplumlarda halk, çıkar grupları, aristokrasi, ordu ve etnik gruplar gibi iç aktörler devlet politikasının şekillenmesinde daha etkili olurken; millî güvenlikle ilgili meselelerde söz konusu grupların etkisinin daha az olduğu görülmektedir. Fakat yasama ve yargı organlarının yeterince etkin olmadığı demokratik olmayan toplumlarda ise güçlü bürokratik aktörler, dinî liderler, esnaf ya da ordu mensuplarının siyasal hayatta etkili oldukları görülmektedir.³⁵

Sistemik faktörlerle iç politik unsurları bir arada ele alan neoklasiklere göre belli koşullar altında iç faktörlerin etkisi daha fazla olabilmektedir. Mevcut iktidarın seçim başarısızlığı ya da tekrar seçilme ihtimalinin düşük olduğu durumlar ile askerî yenilgi zamanlarında devlet aygıtının gücü zayıfladığından iç politik aktörlerin dış politika ve güvenlik meselelerinde etkisi daha fazla olmaktadır. Ulusal çıkarlar konusunda dış politika uygulayıcılarının hemfikir olduğu ve aralarındaki uyumun yüksek olduğu durumlarda iç politik

³³ Lobel, op. cit., pp. 52-54.

³⁴ Schweller, unanswered, op. cit., p. 169.

³⁵ Norrin M. Ripsman, "Neoclassical realism and domestic interest groups", **Neoclassical Realism, The State, and Foreign Policy**, Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman, and Jeffrey W. Taliaferro (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2009, pp. 179-185 (Şii mollaların devletin her alanında etkin bir pozisyona sahip olduğu İran'da din adamlarından oluşan bu muhafazakâr yapının Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'nin iç ve dış politikayı yumuşatma eğilimlerinin önünü tıkadığı bilinmektedir).

aktörlerin etkisi azalırken, devlet otonomisinin düşük olduğu durumlarda bu aktörler, özellikle güvenlik ve dış politika konularında daha etkin hâle gelmektedirler.³⁶

1.1.Realist Teori Geleneğinde Neoklasik Realizmin Yeri

Uluslararası sisteme yaptığı vurguyla ön plana çıkan neorealizm, realizmin entelektüel temelleri üzerine inşa edilmiş bir teori olarak kabul edilecek olursa, neoklasik realizmin de uluslararası sistem vurgusunu birim düzeyindeki analiz seviyesine yerleştirdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca neoklasik realizmin dış politikanın kuramsallaştırılmasını öncelemesi realist gelenek içinde bu yaklaşımı farklı kıldığını söylemek mümkündür.³⁷ Neorealizm ile neoklasik realizmin birleştiği husus uluslararası sistemin amillerin davranışlarına nasıl şekil verdiği ve söz konusu amillerin sistemsal etkilere nasıl tepki verdiğini ortaya koymak suretiyle amil-yapı (*agent-structure*) tartışmasına farklı bir boyut kazandırmalarıdır.³⁸ Neoklasik realizmin uluslararası sistemin baskıları karşısında devletlerin verdiği tepkilerin farklılığına yaptığı vurgu onu neorealist gelenekten farklı kılmaktadır.³⁹

Rose'un '*Innenpolitik Theories*' olarak adlandırdığı teoriler, dış politikanın asıl kaynağını iç politikanın oluşturduğunu savunmaktadır. Devletlerin diğer devletlere yönelik davranışlarında siyasi ve ekonomik ideoloji, ulusal karakter, partizan politikalar ve sosyo-ekonomik yapı gibi iç etkenlere vurgu yapan *Innenpolitik* teoriler, dış politikayı tamamen ülkenin iç dinamiklerinin bir ürünü olarak yorumlamaktadır. Bu noktada Rose'un *Innenpolitik* yaklaşımlara yönelttiği temel eleştiri, benzer iç sistemlere sahip devletlerin neden farklı dış politikalar benimsediği veya farklı devletlerin nasıl / neden benzer dış politika anlayışına sahip olduğunu açıklamada salt birim düzeyindeki açıklamaların yetersiz kalışıdır.⁴⁰

³⁶ Ripsman, op. cit., pp. 188-89.

³⁷ David H. Haglund and Tudor Onea, "Sympathy for the Devil: Myths of Neoclassical Realism in Canadian Foreign Policy", **Canadian Foreign Policy Journal**, Vol. 14, No. 2, 2008, p. 57.

³⁸ James E. Dougherty and Robert L. Pfaltzgraff, "From Realist to Neorealist and Neoclassical Theory", **Contending Theories of International Relations: A Comprehensive Survey**, New York: Longman, 2001, p. 92.

³⁹ Woo, op. cit., p. 62.

⁴⁰ Rose, op. cit., p. 148.

Neoklasik realizmin ortaya çıkış nedeni neorealizmin yapısal faktörlere yüklediği ayrıcalığa ve *Innenpolitik* teorilerin iç politikayı öncelemesine karşı çıkmak olarak ele alındığında; neoklasik realist yaklaşımın aslında karmaşık sistemsel faktörler ile ekonomik, stratejik, siyasi, ideolojik, kültürel ve sosyal unsurlardan oluşan iç faktörleri birleştirdiği görülmektedir.⁴¹ Neoklasik realizme göre, devletlerin dış politikalarını şekillendiren tek bir baskın unsurdan söz etmek gerekirse bu nihayetinde uluslararası sistemle kıyaslandığında, devletin elinde bulundurduğu maddi gücüdür.⁴² Ayrıca, *Innenpolitik* yaklaşımların bağımsız değişkenler olarak öne sürdüğü unsurların ikinci planda kaldığını düşünen Rose, bir devletin dış politikasının uluslararası sistemin ona sunduğu fırsat ve sınırların ötesine gidemeyeceğinin de altını çizmektedir.⁴³

Neorealist model içerisinde ofansif ve defansif realistler olarak bilinen teorilerin aşmaya çalıştığı husus Rose'un *Innenpolitik* yaklaşımlara yönelttiği eleştiri üzerinden olmuştur. Uluslararası sistemin güvenlik elde etmeye çalışan üniter, rasyonel devletlerden oluştuğu varsayımından yola çıkarak sistemin devletlere yönelttiği fırsat ve tehditler üzerinden uluslararası anarşi ve devletlerin buna yönelik tutumlarını açıklamaya çalışmışlardır. Bu noktada birçok post / neo-klasik realist, uluslararası sistemde anarşi ve kutuplaşmanın da devletlerin eylemlerinde belirleyici olmadığını altını çizmiştir.⁴⁴

Neoklasik realistler, klasik realizm bir devletin ideolojik temelli dış politika karar ve uygulamalarını açıklayamadığını, aksi takdirde realizmin çizdiği sınırların dışına çıkacağı üzerinde durmuşlardır.⁴⁵ Devletin dış politikasını açıklarken içsel faktörlerin göz ardı edilemeyeceği iddiasında olan neoklasik realistler, saldırgan realistleri de aynı koşullarda devletlerin neden farklı politikalar benimsediğini açıklayamamakla eleştirmektedirler. Yine, dış politikanın sadece sistemik faktörlerle açıklanamayacağını düşünen neoklasik realist yaklaşım, neorealizmin uluslararası sistemin etkisini olması gerektiğinden fazla abarttığı görüşündedir.⁴⁶

⁴¹ Coetzee and Hudson, op. cit., p. 270.

⁴² Rose, op. cit., p. 150. (Bu noktada Rose defansif realizmin tehdiye olan vurgusu nedeniyle devletin maddi gücü nispetinde o tehdidi algılayışının şekilleneceği hususunu kaçırdığını dile getirir).

⁴³ Ibid., p. 151.

⁴⁴ Glenn, op. cit., p. 527.

⁴⁵ Kitchen, op. cit., p. 122.

⁴⁶ Arı, uluslararası, op. cit., p. 175. (Örneğin, neoklasik realistler, yapısalcı realizmin ABD-SSCB ilişkilerini ele alırken içsel faktörleri (Demokrat, Cumhuriyetçi parti çekişmeleri ve Kongre'nin etkisi) ihmal ettiğini düşünmektedir. (Yüzyılın sonunda Britanya'nın geçirdiği dönüşümün tamamen dış şoklara bağlı olarak meydana

Neorealizmin uluslararası politikada rastlantısal ve beklenmeyen olayları açıklamak yerine tekrarlayan / düzenli ilerleyen olayları açıkladığına da dikkat çekmektedirler.⁴⁷

Devletlerin dış politikalarını açıklamada neoklasik realizmin yapısal teoriler ile inşacılar arasında bir orta yol çizdiğini söylemek mümkündür. Neoklasik teorinin realist yaklaşımlar ile inşacılar arasında bir orta noktada olduğunu savunan Romanova'ya göre, neoklasik realizm bağımsız değişken (dış çevre, sistem), ara değişken (bir devletin iç politik (f)aktörlerinin tümü) ve bağımlı değişken (dış politika) olmak üzere üç temel değişken üzerine odaklanmaktadır.⁴⁸ Yapısalcı yaklaşımlar sistemik sınırlamalar ile birim düzeyindeki davranışlar arasında doğrudan bir bağlantı kurarken; uluslararası gerçekliğin sosyal olarak inşa edildiğini ve anarşinin ise devlet eliyle üretildiğini iddia eden konstrüktivistler, sistemik kısıtlamalara tamamen karşı çıkmaktadırlar. Maddi gücü objektif bir gerçeklik olarak ele alan neoklasik realistler ise devletlerarası etkileşimdeki sonuçları bu güç kullanımının bir neticesi olarak görmektedir.⁴⁹ Başka bir deyişle neoklasik realizm, yapısal realizmin fikirleri çıkarılara, sosyal konstrüktivizimin ise çıkarları fikirlere indirgemek suretiyle devletlerin dış politikalarını açıklamada bu iki unsurun (kimi zaman çelişen, kimi zaman da örtüşen) rolünü birlikte açıklayamadıkları eleştirisini getirmektedir.⁵⁰

Fikirlerin dış politika analizine birim düzeyinde dâhil edilmesini savunan neoklasik yaklaşım, fikirler ile güç arasındaki bağımlı ve değişken ilişkiyi vurgulamaktadır. Buna göre, bireysel düzlemde konuşmacının kendisine ve fikrin niteliğine önem veren neoklasik realist anlayış, devlet içinde güçlü aktörlerin fikirlerinin daha etkili olacağından bahsetmektedir. Benzer fikirleri paylaşan bireylerin grup ve koalisyonlar oluşturarak karar alma sürecinde etkin hâle gelmesi, kısaca bu fikirlerin kurumsallaşması ve ulusal kültürde yer edinmesi de fikrin dış politikada etkinliği açısından önem arz etmektedir.⁵¹

geldiğini reddeden neoklasik realist yaklaşım değişimin nedenini ağırlıklı olarak dönemsel krizlerin tetiklediği tedrici entelektüel gelişmelerde aramıştır. (Rose, op. cit., p. 158).

⁴⁷ Waltz, op. cit., p. 615.

⁴⁸ Romanova, op. cit., <http://eng.globalaffairs.ru/number/Neoclassical-Realism-and-Todays-Russia-15681> .

⁴⁹ Rose, op. cit., p. 152.

⁵⁰ Kitchen, op. cit., p. 123.

⁵¹ Ibid, pp. 129-132.

Realist gelenek içerisinde, insan doğasına yönelik kötümser yaklaşımın benimsenmesi, barışçıl bir uluslararası düzene şüpheci bakış ile ahlak ve moral unsurlarının güç ve maddi çıkarların bir ürünü olarak görülmesi neoklasik, neorealist ve klasik realist yaklaşımın ortak paydaları olarak gösterilebilir.⁵² Ayrıca, insan doğasının grup kurmaya meyilli görülmesi, gücün uluslararası siyasetin merkezine yerleştirilmesi ve politikanın çatışmacı yapısının vurgulanması tüm realist yaklaşımların hemfikir olduğu hususlar arasında görülmektedir.⁵³

Uluslararası sistemin devletlerin politika seçeneklerini kısıtlaması ve şekillendirmesi noktasında neorealistlerle ortak bir paydada buluşan neoklasik realistler; siyasetin çatışmacı yapısına yaptıkları vurgu, çatışma gruplarının merkezî bir konuma yerleştirilmesi ve izafi güç dağılımlarına önem vermeleri nedeniyle de neorealist teorisyenlerle benzeşmektedirler.⁵⁴ Ancak, neorealizm, anarşik bir ortamda iki ya da daha fazla devletin etkileşimi sonucunda meydana gelen ve uluslararası sistemde tekrar eden unsurları (farklı uluslararası sistemler arasında büyük savaş olma olasılığı ve devletlerarası ittifak oluşturma gibi) açıklama iddiasındadır. Buna karşılık neoklasik realizm, aynı devletin farklı zamanlardaki dış politik tercihlerini veyahut da benzer dış kısıtlamalara maruz kalan devletlerin dış politikalarını açıklamaya çalışır.⁵⁵ Sonuç itibarıyla neoklasik realizmin sistemik baskılar karşısında belli devletlerin benzer diplomatik, ekonomik ve askerî tepkilerini açıklama çabasında olduğu görülürken; aynı zamanda bu tepkilerin sistemik sonuçlarını açıklama gibi bir girişiminin olduğunu da söylemek mümkündür.⁵⁶

Burada, devletlerin ittifak oluşturma girişimleri bağlamında ideolojik ve jeopolitik nedenlerle birbirine düşman iki ülkenin üçüncü bir ülkeyi (koalisyon veya devlet dışı aktör) kendi çıkarlarına daha büyük bir tehdit olarak algılayıp iş birliği içinde hareket etmesi olarak tanımlanabilecek ‘çıkar ittifakı’ (*alliance of convenience*) kavramına neoklasik realizm kapsamında değinmek mümkündür. Buna göre, üçüncü bir aktörden tehdit algılaması durumunda sistemik açıdan avantajlı olan devletin toplumsal kaynakları mobilize etmede zayıf

⁵² Taliaferro et. all., op. cit. p. 14.

⁵³ Ibid, p. 15.

⁵⁴ Ibid., p. 19.

⁵⁵ Taliaferro et. all., op. cit., p. 20.

⁵⁶ Ibid., p. 21.

olması durumunda çıkar ittifakındaki müttefikine karşılık elinde bulundurduğu sistemik avantajları birer pazarlık unsuruna dönüştürmesi zor olmaktadır. Tersten okumayla, iç yapı itibarıyla güçlü olan devletlerin çıkar ittifakındaki pazarlıkta müttefiklerine karşı daha avantajlı durumda olduklarını söylemek mümkündür. Çıkar ittifakında iç muhalefetle karşılaşan devletin müttefikinin çekişmeci davranışını önemsiz gösterme, müttefikinin verdiği tavizleri büyütme, ekonomik ve milliyetçi çıkar gruplarının lobicilik faaliyetlerinden yararlanma gibi davranışlara yöneldiği belirtilmektedir.⁵⁷

Çıkar ittifakı kavramına 1980-88 İran- Irak Savaşı sonrası ortaya çıkan ABD-İrak ittifakı güzel bir örnek teşkil etmektedir. Savaşın hemen akabinde hem ideolojik (liberal demokrasi/ totaliter rejim) hem de jeopolitik (Sovyet yayılcılığının önlenmesi, Arap- İsrail sorunundaki farklılıklar vs.) bileşenler açısından farklılık gösteren ABD ve Irak ikilisinin bölgede daha büyük tehdit olarak algıladıkları İran'a (ABD'nin müttefiki Şahlık rejimini yıkan İslami teokratik rejimin varlığı ve İran'ın radikal İslami gruplara arka çıkması, İran'ın Iraklı Şii gruplar üzerindeki nüfuzunun Saddam Hüseyin'in Sünni rejimine karşı bir tehdit olarak algılanması) yönelik oluşturdukları ittifakı bu kapsamda değerlendirmek mümkündür.⁵⁸

Uluslararası sistemin gerekliliklerinin yerine getirilmemesi durumundan iç politik ve fikrîsel unsurları sorumlu tutan neoklasik realist anlayış, teorik olarak yapısal realizmin bir sonraki basamağı olarak görülmektedir. Bu bağlamda yapısal kuvvetler ile devletlerin aktüel dış politikaları arasında iç politikayı yerleştiren neoklasik realist düşünce, neorealist teorinin açıklamaya çalıştığı güç anlayışının da ötesine geçmektedir.⁵⁹ Neorealizmin öne sürdüğü yapısal etkenlerin haricinde, devletlerin hedefledikleri dış politik uygulamalardan geri kalmalarının nedeni olarak 'özellik' ve iç politikayı gören neoklasik realistler, devletlerin iç mutabakatının ve bunu uygulama kabiliyetlerinin yüksek olduğu ölçüde başarılı dış politikalar izleyebileceğinin de altını çizmektedir.⁶⁰

⁵⁷ Evan N. Resnick, "Strange Bedfellows: U.S. Bargaining Behavior with Allies of Convenience" **International Security**, Vol. 35, No. 3, Winter 2010/ 2011, pp. 147-157.

⁵⁸ Ibid., pp. 159-162.

⁵⁹ Rathbun, op. cit., p. 311.

⁶⁰ Ibid., p. 312. (Bu noktada Johnson hükümetinin Amerika Birleşik Devletleri'ni (ABD) Vietnam Savaşı'na sokmasının altta yatan sebeplerinden bir tanesinin ülkenin komünizmin etkisine açık halde bırakıldığına yönelik iç politik eleştirilerden uzak durmak olduğunu hatırlatmak yerinde olacaktır. (Colin Dueck, op. cit., pp.156-57).

Realist yaklaşımlar içerisinde neorealistler ile neoklasiklerin ‘demokratik barış teorisine’ yönelik tutumları da farklı olmuştur. Birim düzeyinde demokratik yapıların uluslararası sistemin anarşik yapısından kaynaklanan çatışmaları engellemede yeterli olacağına inanan liberal görüşün aksine neorealistler, anarşik durumun sistemsel kısıtlamaları üzerinde durmuşlardır. Bu bağlamda neorealistler, devletlerin askerî güç kapasitelerinin dağılımına dikkat çekmiş, ülkelerin jeopolitik avantajlarını da analizlerine dahil etmişlerdir. Liberal güçlerden ziyade devletlerin izafi güçlerinin uluslararası barış ortamına etkisi olacağı iddiasında olan neorealistler, demokratik barışın devamını uluslararası sistemde hegemon bir gücün varlığına bağlamışlardır.

Uluslararası / ulusal yapılar ile amiller arasındaki etkileşime yaptığı vurguyla uluslararası ilişkilerdeki amil-yapı tartışmasına daha kapsamlı bir perspektif kazandıran neoklasik realizm, uluslararası ilişkilerin sosyal yönünü de daha açıklayıcı bir çerçevede ele almaktadır. Dolayısıyla liderlerin hem iç hem de dış etkenlerden dolayı kısıtlanacağını öne süren neoklasik realistler, demokratik barış teorisini de bu bağlamda değerlendirmekte ve demokratik barışı düzey-odaklı (devlet ya da uluslararası sistem) aşamanın ötesine taşımaktadır.⁶¹ Buna ilaveten, klasik realizm ve neorealizm, uluslararası kuruluşların oluşumunu devletlerin güç kapasitesinin dağılımıyla açıklarken, neoklasik realizm bu kurumları aktörlerin tercihlerinin bir yansıması olarak yorumlamış ve böylelikle de otoriter yönetimlere nazaran demokratik devletlerin uluslararası kuruluşlara daha fazla destek verdiğini savunmuştur.⁶²

1.2. Neoklasik Realizmde Devlet, Güç ve Ulusal Çıkar Kavramları

Neoklasik realist akım içerisinde özellikle Christensen ve Zakaria’nın üzerinde önemle durdukları hususlardan biri de devlet aygıtı ve onun çevresiyle olan ilişkisidir. Devletlerin dış politikalarını açıklarken ulusal kapasiteleri ile devlet yetkililerinin davranışları arasına devlet aygıtını bir ara değişken olarak yerleştiren Zakaria bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir:

⁶¹ Ibid., p. 273.

⁶² Dougherty and Pfaltzgraff, op. cit., p. 92.

*Dış politika topyekûn millet tarafından değil hükümet tarafından oluşturulur. Dolayısıyla, ulusal güçten ziyade devlet gücü daha ön plandadır. Devlet gücünden kasıt, hükümetlerin dış politik hedeflere ulaşmada faydalandıkları ve bu yönde mobilize ettikleri ulusal güçtür.*⁶³

‘Devlet merkezli realizm’ olarak nitelendirdiği yaklaşımda devlet ile millet arasında bir ayrıma giden Zakaria, uluslararası politikada temel aktörler olarak devletleri değil, devlet adamlarını ele alır ve devlet adamlarının güç algılamalarının dış politikadaki değişimin ana motoru olduğunu belirtir. Ancak nihayetinde devlet adamlarının ulusal güç kaynaklarını bir devlet yapısı vasıtasıyla kullanabileceğinin de altını çizer.⁶⁴ Buna ilaveten, neoklasik realistler devletlerin ulusal çıkarlardan belli grupların ve elitlerin lehine olacak şekilde taviz verdiği ve objektif durumdan uzaklaştığı ölçüde, sistemin bunları daha ağır şekilde cezalandıracağına dikkat çekmektedirler.⁶⁵ Bu bağlamda neoklasik realizmi, objektif gerçekliğe yaptığı vurgu ölçüsünde yapısal realizmin bir devamı olarak görmek de mümkündür.

Güçlü devletleri uyumlu, otonom, zengin ve sorumluluklarının bilincinde yapılar olarak niteleyen Zakaria; zayıf devletleri ise bölünmüş ve toplumsal aktörlerin nüfuz gücünün yüksek olduğu yapılar olarak ifade etmiştir. Devletin yeteneklerinin niyetlerini şekillendireceği üzerinde duran Zakaria, devlet gücündeki artışın o devletin sınırları dışında etki alanı yaratmak istemesiyle sonuçlanacağını da belirtmektedir.⁶⁶ Zakaria, devlet gücünde artış gözleyen devlet adamlarının zamanla kendi sınırlarının ötesinde etki kazanma ve siyasal çıkarlarını gözetme yoluna gideceğini söylerken; Christensen, güç dağılımlarındaki ani değişikliklerin devletin sahip olduğu görece gücü yanlış algılamasıyla sonuçlanabileceğini ifade etmektedir.⁶⁷

⁶³ Rose, op. cit., p. 162. (Ulusal kaynakları ve devlet aygıtını bir devletin kendi sınırları dışında etkin olabilmek amacıyla mobilize etmesine örnek olarak ABD’yi veren Zakaria, 1890’lı yıllarda sanayileşmenin etkisiyle birlikte artan iç baskılara cevap verebilen modern Amerikan devletinden söz eder. Bu yıllarda devlet yapısının konsolidasyonu ve kaynak birikimi neticesinde Amerikan yürütme organının Kongre’yi de ikna ederek Amerikan etki ve gücünü sınırları dışında genişletmeye çalıştığı görüldüğünden bahseden yazar ilerleyen yıllarda da bu artan gücün etkisinin devam ettiğini ifade etmektedir).

⁶⁴ Ersoy, op. cit., p. 181.

⁶⁵ Rathbun, op. cit., p. 296.

⁶⁶ Glenn, op. cit., p. 525.

⁶⁷ Costalli, op. cit., p. 328.

Anlaşılabacağı üzere, neoklasik realizme göre devletlerin sahip olduğu izafi güç onların dış politikalarındaki en önemli etkenlerden biridir. Bu nedenle de bir dış politika teorisinin öncelikle uluslararası sistemin bu güç yapısına ne gibi etkisi olduğunu sorgulaması gerekmektedir.⁶⁸ Devlet aktörleri, sistemik nedenlerden dolayı dış politikaya yön vermek durumundayken, dış politikadaki başarılarını da iç politikaya şekil vermede de kullanabilirler.⁶⁹ Dolayısıyla neoklasik realizmin iç politika-dış politika arasındaki interaktif ilişkiye yaptığı vurgu bu noktada ön plana çıkmaktadır. İç politika ve fikirleri güç kavramını açıklamak amacıyla kullanan neoklasik realistler, yapısal realistlerle benzer biçimde anarşik uluslararası sistemin devletleri güçlerini artırmaya yönlendirdiğini savunurlar. Bu nedenle de devletin iç politik dinamiklerini ya da toplumun nasıl düşündüğünü ve neye inandığını bilmeden güç kavramını açıklama girişiminin eksik kalacağını düşünmektedirler.⁷⁰

Devlet gücünün yalnızca maddî unsurlar bazında ölçülemeyeceğinden hareketle neoklasik realistler devlet adamlarının liderliğini, hükümetin niteliğini, yöneticilerin yetkinliğini ve hükümetin uluslararası politikadaki geçmiş politikasını da güç kavramına dâhil etmektedirler. Bu unsurların hepsinin devletin iç mobilizasyon gücünü etkilediğine inanılmaktadır.⁷¹ Waltz ulusal çıkarlar ve askerî müdahaleler kapsamında savaşların ortaya çıkmasını birinci, ikinci ve üçüncü imaj unsurlarıyla açıklamıştır. Buna göre, birinci imaj bireysel düzlemde karar alıcıları, ikinci imaj iç politik ve sosyo-ekonomik yapıyı, üçüncü imaj ise uluslararası sistemi kapsamaktadır.

Waltz'un vurguladığı ulusal çıkarlar ve askerî müdahaleler kapsamında “Şafak Yolculuğu Operasyonu”na bakmak faydalı olacaktır. 19 Mart- 31 Mart 2011 arasında ‘koruma sorumluluğu’ (*responsibility to protect*) kapsamında ABD'nin öncülüğünde NATO kuvvetlerinin Libya'ya müdahalesi bölgesel istikrar ve enerji güvenliğinin sağlanması açısından Obama yönetiminin ulusal çıkarların korunmasına yaptığı vurguya neoklasik realist

⁶⁸ Coetzee and Hudson, op. cit., p. 270.

⁶⁹ Jongseok Woo, “Structural Impediments, Domestic Politics, and Nuclear Diplomacy in Post-Kim Sung North Korea”, **Pacific Focus Inha Journal of International Studies**, Vol. 30, No. 1, 2015, p. 64.

⁷⁰ Rathbun, op. cit., p. 301.

⁷¹ Norrin M. Nipsman, Jeffrey W. Taliaferro and Steven E. Lobell, “Conclusion: the state of neoclassical realism”, **Neoclassical Realism, The State, and Foreign Policy**, Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman, and Jeffrey W. Taliaferro (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 297.

perspektiften bir cevap sunar. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın stratejik önemi, mülteci krizinin ve istikrarsızlığın tüm bölgeye yayılma ihtimali sistem düzeyindeki değişkenlerin yönetimin dış politikasına nasıl şekil verdiğini ortaya koymuştur. Ayrıca 2008'deki ekonomik krizin ABD'nin maddi gücü üzerindeki olumsuz etkileri, Irak ve Afganistan savaşları nedeniyle ordunun yorgun düşmesi, kamuoyunda savaş karşıtı pozisyonun artması, Obama ve danışmanlarının dünya görüşlerinin ve bunlara karşılık Kongre'nin müdahaleye itirazına rağmen bunun gerçekleştirilmiş olması ABD yönetiminin devletin temel çıkarlarını korumak amaçlı sistem düzeyindeki faktörlere nasıl tepki verdiğini göstermesi açısından önemlidir.⁷²

Devletler arasında savaşların tekrar etmesini uluslararası sistemin yapısıyla açıklayan neorealizm, sistemsel değişikliklerin savaşların sıklık derecesinde nasıl bir etki yaptığını açıklamaya çalışmıştır.⁷³ Yapısal realizme göre, uluslararası sistemin anarşik yapısından ötürü devletler askerî müdahaleyi devletin bekasını sağlamada bir araç olarak görürken, neoklasik realistler ikinci ve üçüncü imaj teoriler arasındaki boşluğu doldurma çabasıdadır. Buna göre sistemsel baskıların devletlerin dış politikaları üzerindeki etkisini anlamının yolu iç siyasi şartlar ve elit algılamalarını anlamlandırmaktan geçmektedir.⁷⁴

Devletlerin dış politikada uyguladıkları 'büyük strateji'leri (*grand strategies*) sistemik seviyede analiz ederek dar bir güvenlik anlayışı sunan neorealizmin aksine; sistemik ve birim düzeyindeki faktörleri bir arada değerlendiren neoklasik realizm, devletlerin elinde bulundurduğu gücü nasıl mobilize ettikleri ve bununla neyi amaçladıklarını belirtmelerinin gerekliliğinden bahsetmektedir.⁷⁵ Sonuç itibarıyla neoklasik realizm, sistemik etkenler tarafından kısıtlanan devletlerin büyük stratejilerini oluşturmalarında düşünsel faktörlerin altını

⁷² Kevin Marsh, "Leading from behind: Neoclassical Realism and Operation Odyssey Dawn", **Defense and Security Analysis**, Vol. 30, No. 2, 2014, pp. 127-130.

⁷³ Kenneth N. Waltz, "The Origins of War in Neorealist Theory", **Journal of Interdisciplinary History**, Vol. 18, No. 4, 1988, p. 620.

⁷⁴ Colin Dueck, "Neoclassical realism and the National interest: presidents, domestic politics, and major military interventions", **Neoclassical Realism, The State, and Foreign Policy**, Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman, and Jeffrey W. Taliaferro (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2009, pp. 139-141.

⁷⁵ Nicholas Kitchen, "Systemic Pressures and Domestic Ideas: A Neoclassical Realist Model of Grand Strategy Formation", **Review of International Studies**, Vol. 36, No. 01, 2010, pp. 120-21.

çizmektedir.⁷⁶ Burada neoklasik yaklaşımın neorealizmden ayrıldığı nokta, neoklasik realizmin sistemin doğasıyla devletlerin davranışları arasında doğrudan mantıksal bir bağ kurmamasıdır.⁷⁷

1.3. Neoklasik Realizmde Kaynak Çıkarımı, Mobilizasyon, İdeoloji Dengesi ve Dış Politika

Devletlerin çıkar algılamada olduğu gibi toplumsal kaynakların kullanımı ve mobilizasyonu noktasında da farklı davranacağına altını çizen neoklasik realist akım içinde Fareed Zakaria ‘devlet gücü’ne yaptığı vurguyla ön plana çıkmaktadır. Buna göre, devlet gücü toplumsal kaynakların çıkarımı ve belli politikaların uygulanması amacıyla bu gücün mobilizasyonundan oluşmaktadır.⁷⁸ Waltz’un aksine devletleri birbirine benzer birimler olarak görmemek gerektiğini vurgulayan neoklasik realistler, farklı kapasitelere sahip farklı devletlerin ulusal gücü devlet gücüne dönüştürmede değişik kabiliyetlerde olduğunu dile getirmektedir.⁷⁹ Dolayısıyla neoklasik realistlerin perspektifinden neorealitlerin gözden kaçırdığı husus, devlet liderlerinin ulusal ekonomik ve askeri gücü dış politik eyleme dönüştürmede özgürlüğe sahip olup olmadıklarıdır.⁸⁰

Neoklasik realistler toplumsal dinamikleri devlet çıkarları yönünde harekete geçirmede ulusal ideoloji ve milliyetçilik kavramlarına büyük önem atfetmektedirler. Milliyetçilik temelinde kolektif bir kimlik oluşturma, devletin askerî gücünü artırma isteği ve toplumu buna ikna etme için kullanılan tüm içsel unsurlar, uluslararası sistemde devletin gücünü artıran hususlar arasındadır.⁸¹ Devlete kıyasla toplumun daha duygusal davranacağından hareket eden

⁷⁶ Ibid., p. 136.

⁷⁷ Ibid., p. 140.

⁷⁸ Baylis et. all, op. cit., p. 99.

⁷⁹ Ibid. (Waltz’un uluslararası sisteme yaptığı vurguda tüm devletlerin anarşik bir uluslararası sistemde buldukları, tüm devletlerin benzer görevler ve fonksiyonlarla karşı karşıya kaldığı ve devletlerin sahip olduğu kapasitelere göre farklılaştığının altı çizilmektedir. (Coetzee and Hudson, op. cit., p. 267).

⁸⁰ Lobell, op. cit., p. 44.

⁸¹ Rathbun, op. cit., p. 303. (Bu hususta Randall Schweller faşizmi mükemmel bir mobilizasyon stratejisi olarak örnek vermektedir). (Neoklasik realistlere göre, devlet merkezli yaklaşım, siyasetin güç ve güvenlik elde etme amaçlı bir mücadele alanı olarak görülmesi, devlet gücünün vurgulanması, güç elde etme ve diğer devletleri kontrol etme isteği ve ekonomik faktörlerin ikinci plana atılması gibi hususlar realist ve faşist yaklaşımların ortak noktasıdır. Ancak, neoklasik realistler faşizmin kitleleri yönlendirmede bir ideoloji olarak benimsendiğini söylerken, klasik realizmde benzeri bir siyasi doktrin yokluğuna dikkat çekmektedirler. (Randall L. Schweller,

Christensen, devletlerin toplumsal destek sağlama yolunda ideolojik ve milliyetçi unsurları kullanarak halkı yönlendirmek durumunda olduğunu ifade etmiştir.⁸² Bu bağlamda toplumsal mobilizasyonu sağlama noktasında neoklasik realistlere göre devletin bir aracı unsur olmaktan çok daha fazla fonksiyonu bulunmaktadır.

Kolektif kimlik inşa etme ve milliyetçilik konuları kapsamında kısaca Volkan Vamık'ın geliştirdiği 'geniş grup kimliği' terimine bakmak faydalı olacaktır. Bu durumu dev 'çadır bezi' metaforuyla açıklayan Vamık'a göre, direğin üzerine gerilmiş çadır bezinin içerisinde birçok insan, alt kimliklerinin ötesinde çadırın gerginliğini (devletin varlığını) sağlamak için çaba gösterirler. Barış zamanlarında günlük hayatın rutinlerine odaklanan bu insanlar ekonomik kriz, sosyal ayaklanma, yenilgi, işgal, savaş, kıtlık, devrim gibi 'belirlenmiş' travmatik (*chosen traumas*) durumlarda sosyal olarak inşa edilen devletlerinin 'şanlı tarihlerine' (altın çağ / *golden age*) yapılan referansla, kendi rutinlerinden uzaklaşarak çadır kumaşının gerginliğini (devletin bekası) devam ettirme çabası içinde olurlar.⁸³ Bu hususta toplumun tüm katmanlarını Şah rejiminin devrilmesine karşı ortak bir paydada buluşturan İran Devrimi devletin kolektif kimlik oluşturma çabasına güzel bir örnek teşkil etmektedir.

İdeolojiyi ve devlet destekli milliyetçiliği devlet gücünün bir parçası olarak kabul eden neoklasik realistler, bu tür milliyetçiliğin bir yandan ülke bazında azınlıklar açısından çatlak oluşturabileceğinin ve sosyal uyumu bozabileceğinin de altını çizmektedirler. Devlet destekli milliyetçiliğin etnik ve ayrılıkçı grupların dışlaması neticesinde devlet içten sarsılabilecektir. Neoklasik yaklaşıma göre ülke içindeki belli grupların kendi grup kimliklerine (etnik, mezhepsel vs.) olan sadakatinin devlete olan itimatlarının önüne geçerek toplumsal yapıda kırılmalara yol açabilecektir. Ancak, sosyal uyum toplumda hiç çatışma ve çekişmelerin yaşanmaması anlamına da gelmemektedir.⁸⁴

"Neoclassical realism and state mobilization: expansionist ideology in the age of mass politics", **Neoclassical Realism, The State, and Foreign Policy**, Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman, and Jeffrey W. Taliaferro (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2009, pp. 237-39).

⁸² Rathbun, op. cit., p. 315.

⁸³ Vamık Volkan, "Geniş Grup Kimliği ve Barış Sağlama Üzerine Bazı Düşünceler", **21. Yüzyılda Sosyal Bilimler**, Sayı 2, Aralık- Ocak- Şubat 2012-2013, pp. 19-25.

⁸⁴ Jeffrey W. Taliaferro, "State Building for Future Wars: Neoclassical Realism and the Resource Extractive State", **Security Studies**, Vol. 15, No. 3, 2010., pp. 490-91.

Neoklasik realist yaklaşıma göre iç politikada dengelemeyi tehlikeye atacak ve kaynak çıkarımına engel teşkil edecek birtakım faktörler de bulunmaktadır. Elitler arasındaki fikir birliğinin azlığı, rejimin kırılabilirliği (*vulnerability*), sosyal uyum ve elit uyumu bu hususlar arasında zikredilmektedir. Elit uyumu devletin dengeleme isteğini doğrudan etkilerken; rejimin dış tehditlere karşı zafiyeti ve sosyal uyum ise devletin toplumsal kaynakları aktarma kabiliyetini etkilemektedir.⁸⁵ Waltz ve diğer yapısal realistlerin üzerinde durduğu dengeleme teorilerine karşılık, neoklasik realizm devletin güç kapasitesiyle dengeleme politikaları arasında doğrudan bir bağ kurmuştur. Buna göre, devletin izafi gücündeki değişikliğe rağmen, dış tehdit konusunda elitler arasında fikir birliğinin sağlanması, elit uyumunun yüksek olması ve toplumsal kaynakları mobilize etmede ortaya çıkan engellerin aşılması tutarlı bir devlet politikasına işaret etmektedir. Halbuki, bir dış tehdit durumunda sosyal bölünme, rejim zafiyeti, elitler arasında tehdide nasıl karşılık verilmesi gerektiğine dair fikir ayrılığının oluşması ve nihayetinde tehdidin dengelenemeyişi tutarsız bir devlet davranışı ortaya koymaktadır.⁸⁶

Neoklasik realizme göre toplumsal kaynakların dış politik hedeflere yönelik mobilizasyonunda çok kültürlü / çok uluslu toplumlarda daha çok etnik temeller ön plana çıktığı için sosyal uyum noktasında problem yaşanmaktadır. Toplumsal bölünme ve gruplar arası çekişmeler devlet otoritesini zayıflatırken, devletin dış tehditlere karşı dengeleme durumunu da tehlikeye sokmaktadır. Olağanüstü bir durumda söz konusu azınlık grupların diğer ülkelerdeki yakın gruplarla iş birliği içinde hareket etme ihtimali de ülke içindeki bütünlüğü bozmakta ve devletleri güvenlik probleminin içine itmektedir.⁸⁷

Neoklasik realistlerin sosyal uyum noktasında değindikleri hususlardan biri de ideolojik, kültürel, dinî bölünmeler ya da bürokratik çıkarlar, parti hizipleri, bölgesel çıkarlar, etnik grup ve sınıf ayrılıkları gibi fay hatları üzerinde şekillenen elit kutuplaşması olmuştur. Buna göre elit bölünmesinin (*fragmentation*) yaşandığı toplumlarda devletlerin etkili ve tutarlı bir dengeleme stratejisi oluşturması zor olduğu gibi, dengelemenin siyasi risk ve maliyeti de artacaktır. Elitlerden bir kısmı bir tehdidi diğerine öncelerken, diğer bir kısmı da örneğin çevre ülkelerdeki

⁸⁵ Schweller, Unanswered, op. cit., p. 169.

⁸⁶ Ibid., p. 170.

⁸⁷ Ibid., p. 179.

çıkların korunması taraftarı olabilecektir. Bu nedenle, en etkin bir dengeleme yönteminin geliştirilebilmesi, elitlerin hangi devlet (ler)in en büyük tehdidi teşkil ettiği ve askerî harcamaların ne yönde yapılması gerektiği konusunda ortak bir noktada buluşmasına bağlı görülmektedir.⁸⁸

Neoklasik realistler, Waltz’u iç dengeleme stratejilerinden (zayıf devletlerin başarılı olanları taklit etmesi ‘*emulation*’, mevcut stratejilerin devam ettirilmesi ‘*continuation of existing strategies*, veyahut tamamen yeniliğe gidilmesi ‘*innovation*’) bahsederken, devletlerin bunlar arasından hangisini / neden seçtiğine dair bir cevap veremediği gerekçesiyle eleştirmiş, bunun için sistem ve birim düzeyindeki etkenlerin bütüncül bir perspektiften değerlendirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Waltz, devletlerin ‘sabit mobilizasyon kapasitesi’ne sahip olduğu düşüncesinden hareketle, tüm devletlerin mevcut toplumsal kaynakları devlet gücüne aktarmada benzer kabiliyetlerde olduğunu savunur. Waltz’un görüşleri, ulusal kaynakları gerçek devlet gücü ve küresel etki denkleminde eşitlediği ve bu nedenle de iç-dış istikrar arasındaki dengeyi göz ardı ettiği gerekçesiyle neoklasikler tarafından eleştirilmiştir.⁸⁹

Buna göre, toplumsal kaynak çıkarım ve mobilizasyon kapasitesi yüksek olan devletler büyük dış tehditlere maruz kaldıklarında sistem içerisindeki en başarılı devlet(ler)in askerî, teknolojik ve yönetim teknikleri gibi özelliklerini taklit etme yoluna giderken, toplumsal desteği zayıf olan yapılar bu konuda başarılı olmayabilirler. Ayrıca, mobilizasyon yeteneği zayıf olanlarla kıyaslandığında toplumsal desteği arkasına alan devletlerin daha küçük dış tehditler karşısında kendi güç ve güvenliklerini pekiştirmek amacıyla yenilikleri deneme gücünü elinde bulundurdukları görülmüştür. Bununla birlikte, neoklasik realizme göre milliyetçi veya ideolojik bir araçtan yoksun olan devletler hâlihazırdaki stratejilerini devam ettirmekle yetinirler.⁹⁰

Neoklasik realist perspektiften devletlerin toplumsal kaynakları çıkarım ve yönlendirme gücü devlet kurumlarından ziyade liderlerin toplumu ulusal güvenlik ve dış politika stratejileri noktasında ikna etme yeteneğine bağlıdır. Mobilizasyondan önce devletlerin vergi toplama ve

⁸⁸ Ibid., pp. 180-81.

⁸⁹ Ibid., pp. 200-201.

⁹⁰ Taliaferro, state building, op. cit., pp. 466-67.

bunu sürdürme yetenekleri, devletin karşılaştığı uluslararası sorun/ tehdidin öncelik ve niteliği ve tercih edilen stratejinin yeniliği veya geçmişteki başarısı gibi hususlar mobilizasyon eşliğini etkileyen önemli unsurlar olarak görülebilir. Toplumsal kaynakların mobilizasyonu konusunda liberal / demokratik ve otoriter / totaliter yönetimlerin ayırımına giden neoklasik realistler, demokrasilerde halkı millî güvenlik ve dış politika gibi konularda ikna etmenin zor olduğunu, diğerlerinde ise toplumsal moral ve fedakârlık ruhunun mobilizasyonu hızlandırmada daha etkin olacağı görüşündedirler.⁹¹

1.4. Neoklasik Realizme Yöneltilen Eleştiriler

Neoklasik realizm yalnızca sistemik faktörlere ek olarak iç politik etkenlere yaptığı vurguyla değil, aynı zamanda hangi koşullar altında dış politik kararların oluşmasında bu içsel unsurların nasıl ve ne ölçüde etkili olacağını da izah ettiği için önemli görülmüştür.⁹² Schweller'e göre neoklasik yaklaşımın başarısı, teorinin şu anki ve gelecek nesil realistler için alanında tek olmasıdır.⁹³ Viwel'e göre ise post / neoklasik realistlerin en büyük başarılarından biri, teorinin söz konusu ülkelerin eylemleri hakkında tahminler yürütmeye fırsat vermesi ve o devletin dış politik davranışına ilişkin açıklamalarda bulunmasıdır.⁹⁴

Buna karşın neoklasik realizm, devletlerin dış politika yapım ve uygulanma süreçlerine düşünsel ve iç politik etmenleri dâhil etmesi nedeniyle realizmin temel mantığından uzaklaştığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Buna göre, neoklasik realistler analizlerinde devlet-toplum ilişkilerini temel aldıklarında liberalizme, devletin çıkarlarını ideolojik farklılık temelinde açıkladıklarında ise konstrüktivist teoriye yaklaşmış olurlar. Dolayısıyla, neoklasik realizm iç politika ve fikirlere yer verdiği ölçüde maddi gücün önceliğine yönelik varsayımlarını çürütmüş olduğu gerekçesiyle eleştirilmektedir.⁹⁵ Teorinin ara değişkenlere yaptığı vurgu, realizmin devletlerin rasyonel aktörler olduğu teziyle çelişse de, neoklasiklere göre Waltz'un neorealist

⁹¹ Ibid., pp. 487-88.

⁹² Rose, op. cit., p. 167.

⁹³ Glenn, op. cit., p. 524.

⁹⁴ Ibid., p. 530.

⁹⁵ Jeffrey W. Legro and Andrew Moravcsik, "Is Anybody Still a Realist?", **International Security**, Vol. 24, No 2, 1999, p. 27.

geleneğinde fikirsel unsurlara (söz konusu ara değişkenlere) karşı tarafsız bir tutum benimsenmektedir.⁹⁶

Ayrıca, neoklasik realizmin devlet dışındaki aktörlere ya da farklı devlet kurumlarına yaptığı vurgu da teoriyi realist olmaktan uzaklaştırıp, liberal bir kılıfa bürüdüğü gerekçesiyle eleştirilmiştir.⁹⁷ Neoklasik realistler, uluslararası sistemin rekabetçi doğasını hâlen dış politikanın temel itici gücü olduğunu kabul etmekle birlikte, sistemik kısıtlamaları algılayıp millî çıkarlar bazında değerlendirecek ve devleti temsil edecek stratejik aktörler olarak dış politikada karar alıcılar üzerine yoğunlaşmak suretiyle liberal teorilerden ayrılmışlardır.⁹⁸ Buna ilaveten toplumsal normlar, değerler, tercihler ve kültüre verdiği önemden dolayı neoklasik realizm, uluslararası sistemin sosyal doğasını vurgulayan konstrüktivizmin sınırlarına yaklaştığı gerekçesiyle eleştirilmektedir.⁹⁹ Dış politika analizine, istisnai durumlar hariç, birçok iç politik değişkeni dâhil eden neoklasik realizmin, rejim türleri ve bunların dış politika üzerindeki etkilerine çok fazla değinmemesi de yaklaşımın eksiklikleri arasında zikredilmiştir.¹⁰⁰

Neoklasik realist yaklaşımın eklektik doğası ve diğer teori / düşünce okullarından çok fazla hususu ödünç alması nedeniyle realist geleneğin dışına çıkmakla itham edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰¹ Neoklasik realizmin eleştirildiği hususlardan bir tanesi teorinin bağımsız değişkeni olan uluslararası sistemin zaman ve mekâna göre sabit kılınması, buna karşın ara değişkenlere yapılan vurgunun bağlamsal faktörler tarafından belirlenmesi / değişmesidir. Bağımsız değişkenin birçok bağlamsal çerçevede değerlendirilmesi bu eleştiriye Waltz'un teori / analiz ayırımına götürmektedir. Waltz'a göre çok fazla değişkenin teorik açıklamaya dahil edilmesi onu açıklamadan ziyade tanımlamaya doğru götürmektedir.¹⁰² Bu durumu Waltz şu sözlerle ifade etmiştir:

⁹⁶ Glenn, op. cit., p. 526.

⁹⁷ Legro and Moravcsik, loc. cit.

⁹⁸ Jonathan D. Caverley, "Power and Democratic Weakness: Neoconservatism and Neoclassical Realism", **Millenium: Journal of International Studies**, Vol. 38, No. 3, 2010, p. 612.

⁹⁹ Ibid., p. 34.

¹⁰⁰ Ibid., p. 610.

¹⁰¹ Haglund and Onea, op. cit., p. 58.

¹⁰² Coetzee and Hudson, op. cit., p. 272.

Neoklasik realizmin tarihsel anlatılar inşa etmeye olan yatkınlığı ve disiplinin eklektik yapısı, teorinin temel kısıtıdır. Neorealizmin genel bir çıkarıma ulaşma amacıyla kesinlikten taviz verdiği ölçüde, neoklasik realizm de betimleyici bir nitelik kazanma uğruna genellikle uzaklaşmıştır.¹⁰³

Waltz'un yukarıdaki eleştirisine benzer biçimde neoklasik realizmin bir teorik yapı oluşturmaktan ziyade, özünü diplomatik tarihin oluşturduğu çalışmalara odaklanması da eleştiri konusu edilmiştir. Nitekim, neoklasik realistlerin analizlerine dâhil ettikleri birim düzeyindeki değişkenlerin söz konusu tarihsel olaya göre değişkenlik göstermesi de bu durumu destekler niteliktedir.¹⁰⁴ Waltz'un neoklasik yaklaşıma yönelik '*iç politik etmenleri plansız bir şekilde analizine dahil ettiği ve fakat kendi içinde bir takım hipotezler geliştirmeye çalıştığı*' şeklindeki eleştirisine neoklasikler devlet gücü bağlamında cevap vermişlerdir. Buna göre, liderlerin ulusal ekonomik gücü direkt askerî güce mi çevirdiği, yoksa ekonomik ve askerî gücü dış politik eylemlere mi dönüştürdüğü konusu neoklasik tartışmanın merkezine oturmuştur. Ancak mobilize edilmiş gücün kullanılabileceğine inanan neoklasik realistler, bu nedenle devletlerin kaynak çıkarım kabiliyeti ve kitleleri yönlendirme gücü üzerinde yoğunlaştıklarını belirtmişlerdir.¹⁰⁵

Haglund ve Onea neoklasik realizme yukarıda yöneltile eleştirilerin bir şekilde çürütülebileceğini ancak teorinin diğer ara değişkenleri göz ardı ederek dış politikanın şekillenmesinde son sözü uluslararası sisteme vermesini, neoklasik realizmin temel çelişkisi olarak ifade etmişlerdir. Yukarıda adı geçen yazarlar, sistemin gereklerine uymayan devleti bir 'anomali' olarak ele alan neoklasik realizmi, her ne kadar yeni bir teori olduğunu iddia etse de, yapısal realizmin şekil değiştirmiş versiyonu olarak yorumlamış ve neorealizmi çürütmek ya da rafa kaldırmak yerine ona bir alternatif olabileceğini ifade etmişlerdir.¹⁰⁶ Bunun yanı sıra, teorinin başındaki 'neoklasik' sıfatının da yanlış olduğunu belirtmişler, bu terimin bir şeyin

¹⁰³ Kitchen, op. cit., p. 118.

¹⁰⁴ Ibid., p. 119.

¹⁰⁵ Caverley, op. cit., p. 609.

¹⁰⁶ Haglund and Onea, op. cit., p. 59.

temellerine dönmeye işaret ettiğini ve fakat neoklasik realizmin böyle bir iddiasının olmadığını dile getirmişlerdir.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Haglund and Onea, op. cit., p. 59. (İlk olarak mimarı alanda karşımıza çıkan 'neoklasik' terimi Yunan ve Romalı mimarlarla özdeşleştirilen simetri ve uyum gibi temellere dönülmesini işaret etmiştir. Bu kapsamda neoklasik realistler hem böyle bir amaçlarının olmadıkları, hem de Hans Morgenthau, Raymond Aron, Arnold Wolfers, E. H. Carr, George Kennan ve Inis Claude gibi realizmin öncülerinin fikirlerine referansta bulunmadıkları gerekçesiyle eleştirilmişlerdir. (Ibid).

DEVİRİM ÖNCESİ İRAN'DA TOPLUMSAL HAREKETLENME VE ENTELEKTÜEL HAYATIN GELİŞİMİ

2.1.Devrim Öncesi İran'da Toplumsal Hareketlenme

Devrim öncesi İran'da gerçekleşen ve bir anlamda 1979 İslam Devrimi'nin provası mahiyetinde olan toplumsal hareketler ve olaylar gerek ulema-esnaf-aydın iş birliğinin oluşturulması, gerekse ulemanın toplumsal tabanda birleştirici rolünün ortaya çıkarılması açısından oldukça önemli görülmüştür. Tütün İsyanı boyunca dillendirilen 'yabancı tahakkümüne' başkaldırı söyleminin 1900'lü yılların başları itibarıyla daha fazla anayasal hak talep etme şekline evrildiği görülmüştür.

Başkan Musaddık'ın öncülüğünde petrolün ulusallaştırılması istemiyle başlatılan milliyetçilik hareketlerinin İran siyasi hayatında o dönemde etkin olan oluşumlar tarafından da desteklenmesiyle içte meşrutiyet dışta bağımsızlık hareketlerinin ivme kazandığı görülmüştür. Başbakan Musaddık'ın Britanya ve ABD'nin öncülüğünde bir darbeyle devrilmesi, milliyetçilik hareketlerinin sekteye uğratılması ilerleyen yıllarda sosyo-kültürel alanda Batı karşıtlığının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

2.1.1.Tütün İsyanı (1891-1892)

İran'da protesto / sosyal hareketlenme kültürünün başladığı ve din adamlarının toplumsal gücünün ilk kez geniş çaplı bir eylem aracılığıyla teyit edildiği olay 1891-92 yıllarında gerçekleşen Tütün İsyanı olmuştur. 1890 yılında Nasuriddin Şah tarafından İran tütünlerinin üretim, satış ve ihracatının %25'lik payı İran'da kalmak suretiyle bir İngiliz Tütün Şirketi'ne (*Talbot*) verilmesi İran halkı tarafından büyük bir öfkeyle karşılanmış ve elde edilen gelirlerin sarayın lüks masraflarını karşılamak amacıyla kullanılması olayları alevlendirmiştir. Verilen imtiyazlar bir süre gizlenmeye çalışılsa da İstanbul menşeli Ahtar gazetesi ve Cemaleddin Afgani'nin öğrencileri vasıtasıyla haberler kısa sürede tüm yurda yayılmıştır.¹⁰⁸ O dönemin en etkili düşünürlerinden biri olan Afgani'nin¹⁰⁹, Büyük Ayetullah Mirza Şirazi'ye bir

¹⁰⁸ Nikki R. Keddie, **Modern Iran Roots and Results of Revolution**, London: Yale University Press, 2003, p. 61.

¹⁰⁹ İran ve Irak'ta geleneksel Şii eğitimi alan Afgani'de emperyalizm ve İngiltere karşıtlığının oluşması 1857-58'de Hindistan'da bulunduğu yıllara denk gelir. Nitekim o süreçte Avrupa egemenliğine karşı İslami uygarlığın

mektup yazması üzerine, Şirazi tütün kullanımının ve satımının haram olduğu yönünde bir fetva yayımlamıştır. Din adamlarıyla iş birliği içine giren İranlı tüccarlar da kepenk kapatarak bu olaya destek vermişlerdir. Tütünün İran halkı tarafından çok tüketildiği bu yıllarda ulemanın devreye girerek tütün kullanımının On iki İmam anlayışına ters olduğunu ifade etmeleriyle olay dinî bir nitelik de kazanmıştır.¹¹⁰ Tebriz’de başlayan ayaklanmalar kısa sürede ulemanın öncülüğünde Meşhed, İsfahan, Tahran gibi büyük şehirlere de yayılmış, ulusal çapta bir boykot görüntüsünü almıştır. Hatta Şah’ın hanımları ve Müslüman olmayan topluluklar bile bu boykota iştirak etmişlerdir.¹¹¹ Toplumsal direniş karşısında zayıf duruma düşen Şah, 1892 yılında verilen imtiyazları iptal etmek zorunda kalmıştır.¹¹² Bu olay İran’da reform ve başkaldırı hareketinin ilk örneği olması nedeniyle önemli bir yer tutar. Bu isyan, ulemanın anti-emperyalist tutumundan dolayı halk nezdinde itibarını artıran bir durum olarak da tarihe geçmiştir. Gerek Şii ulemayı toplumsal anlamda öncü bir konuma yerleştirmesi ve din adamlarının geleneksel muhafazakâr ve apolitik konumlarını sona erdirmesi, gerekse sivil toplumun köklerinin bu tarihte atılması itibarıyla Tütün İsyanı İran reform tarihi açısından önemli bir yere sahiptir.¹¹³

Tütün İsyanı’yla birlikte siyasi gücünü kanıtlamış olan ulemanın büyük bir ekonomik güce sahip olduğu da kabul edilmektedir. Sünni din adamlarının aksine büyük toprak gelirlerini elinde tutan Şii ulemanın ayrıca halktan Nâib-i İmam (*imam vekili*) sıfatıyla humus¹¹⁴ adı altında zekât topladıkları da bilinmektedir. Böylece ekonomik bağımsızlığı ellerinde tutan Şii âlimler bir anlamda merkezî hükümetten bağımsız hareket edebilmekteydiler.¹¹⁵ Müçtehitlerin elinde bulundurduğu siyasi gücü vurgulamak üzere şu ifadelere yer vermek anlamlı olacaktır: “*en kidedli müçtehid, her ne kadar katıra binse ve yanında bir tek hizmetkârı da olsa büyük bir*

yeniden diriltilmesi amacıyla Pan-İslamcı gazete El- Urvetu’l Vuska (Sağlam Kulp)’yı çıkarmaya başlamıştır. (Ibid., p. 60).

¹¹⁰ Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, İstanbul: Alfa Yayınları, 2005, p. 408.

¹¹¹ Keddie, loc. cit.

¹¹² Ünal Gündoğan, **İran ve Ortadoğu: 1979 İran İslam Devrimi’nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi**, Ankara: Adres Yayınları, 2010. p. 74.

¹¹³ Ibid., p. 75

¹¹⁴ Lügatte beşte biri anlamına gelir.

¹¹⁵ Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, p. 21.

nüfuza sahipti, ağzından çıkacak tek bir sözcükle şahı devirebilirdi".¹¹⁶ İran'daki ilk resmî Amerikalı temsilci Samuel Benjamin'in yukarıdaki sözleri abartılı da olsa, genel durumu resmetmesi açısından önemlidir.

Tütün İsyanı boyunca merkezî yapının zayıflığı, hammadde ihracatçısı olması nedeniyle İran'ın ekonomik dönüşümde yabancılara ihtiyaç duyması, Osmanlı ve Mısır'ın aksine bu ülkede ilk etapta Avrupa esinli askerî reformların başlatılmamış olması, din adamlarının merkezî hükümetten bağımsız bir konuma sahip olması gibi nedenler halkın gözünde ulemanın pozisyonunu güçlendirmiştir. Dolayısıyla bu isyan bir bakıma ulemanın bir zaferi olarak da yorumlanabilir.¹¹⁷

2.1.2.1906-1911 Anayasa Hareketleri

1906-1911'li yıllar İran'da aristokratik yönetime karşı anayasal bir hükümet kurma çabalarıyla geçtiği için 'Anayasal Devrim Yılları' olarak da anılmakta ve İran tarihi açısından yeni bir dönemin başlangıcını ifade etmektedir. Yöntem ve sonuçlar itibarıyla 1908 Jön Türk Hareketi'yle benzerlik gösterse de ilkinde muhalefet sadece asker kökenli çevreden oluşurken, İran'da geleneksel pazar esnafı, din adamları ve radikal reformcu kesimler olmak üzere çok sesli bir muhalefetin olduğu görülmüştür.¹¹⁸ Jön Türk Hareketi'nde muhalefetin merkezini Selanik oluştururken, İran'da Tebriz şehri bu işlevi görmüş, her iki ülke de Rusya'da 1905 yılında gerçekleşen devrimi farklı boyutlarıyla örnek almışlardır. Nitekim İran muhalefet hareketi çalışmalarına geç başlamış olsa da Muzaferreddin Şah'a Kanuni Esasi ve Meşrutî yönetimi kabul ettirebilmelerinde ve ulema ile diğer gruplar arasında birliği sağlamada Rusya'dan göçmen işçiler vasıtasıyla ithal edilen radikal örgüt bilincinin etkili olduğu görülmüştür.¹¹⁹ Jön Türk Hareketi kadar geniş çaplı bir dönüşüme sebep olmasa da söz konusu Meşrutî Hareket, İran siyasal hayatında hizipler arası bölünmenin de ilk işaretlerini vermiştir. Ortak hedef devleti dış saldırılardan ve iç çöküşten kurtarmak olsa da, ulema ve geleneksel esnafın Meşrutî rejimden

¹¹⁶ Samuel Greene Wheeler Benjamin. "Persia and the Persians." **Journal of the American Geographical Society of New York**, 1886, p. 38.

¹¹⁷ William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2004, p. 133.

¹¹⁸ Arı, loc. cit.

¹¹⁹ Celal Metin, **Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)**, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2011, p. 214.

beklentisi Avrupa'nın ekonomik etkisinin azaltılması ve yerleşik hiyerarşi içindeki konumlarının düzeltilmesi olmuştur. Azınlıkta kalan reformcular ise daha köklü değişikliklerin yolunu açacak laik yasaların çıkmasını ve yasama meclisinin kurulmasını istemekteydiler. Hâliyle, Anayasa'nın ilanıyla birlikte zaten kırılğan olan bu koalisyon bozulmuş ve etkin bir hükümet kurulamamıştır.¹²⁰

Bahsedilen gruplar arasındaki ittifak din adamları önderliğinde büyük protestolara dönüşmüş, Seyyid Behbehani, Muhammed Tabatai ve Şeyh Fazlullah Nuri'nin başını çektiği bin kadar medrese öğrencisi ülkenin içinde bulunduğu durumu protesto amaçlı Kum kentine yürümüştür.¹²¹ Gösteriler ilk olarak 1905 yılının Aralık ayında Tahran'da üst düzey bir yetkilinin şeker fiyatlarında tüccarların istediği ölçüde indirim gitmemesinden dolayı artan ithalat giderleri nedeniyle aralarında ihtilafa düşmeleri neticesinde patlak vermiştir. Bunun üzerine, çarşı esnafı mollalarla ittifaka girerek Tahran Camii'nden diğer şehirlere yayılan gösterileri başlatmış, neticede Şah, Tahran'daki yetkiliyi görevinden almak zorunda kalmıştır.¹²² Protestoları bastırmada yetersiz kalan yönetim bir kurucu meclis oluşturulmasına ilişkin yasayı kabul ederken, imtiyaz verme, kredi alma, antlaşma imzalama ve bütçe gibi konularda Şah'ın yetkisini sınırlandıran yasayı da onaylamak durumunda kalmıştır. Ayrıca genişletilen kapsamıyla birlikte yasama organına bakanlıkların atanması ve vatandaşların haklarının genişletilmesi gibi konularda gelişmeler sağlanmıştır.¹²³

Meşrutî Hareket esnasında parlamentoya sunulan öneriler arasında şu hususlar yer almaktaydı: feodal tarz yönetim anlayışının terk edilmesi, yeni kanunların ivedilikle oluşturulması, seküler bir hukuk ekolünün kurulması, kızlar için okullar açılması, telgraf hatlarının genişletilmesi ve iletişimle alakalı hukuksal düzenlemelerin yapılması.¹²⁴ Bu ve bunun gibi birçok istek aslında İran'ı modernleştirme gayretinin bir sonucudur. Ancak, gerek geleneksel güç kaynaklarının muhalefeti, gerekse dış baskılar ve I. Dünya Savaşı'nın başlaması gibi nedenler bu tür önerilerin hayata geçirilmesine engel olmuş, merkezî devletin zayıflığı,

¹²⁰ Cleveland, op. cit. , p. 166

¹²¹ Abrahamian, Modern, op. cit., p. 59.

¹²² Keddie, op. cit., p. 67.

¹²³ Arı, op. cit., p. 409.

¹²⁴ Farhang Rajaee, **Islamism and Modernism the Changing Discourse in Iran**, USA: University of Texas Press, 2007, p. 29.

silahlı kuvvetler ve hazinedeki yetersizlikler nedeniyle de Meşrutî Hareket amacına ulaşamamıştır.¹²⁵

1906-11 yılları arasında İran toplumunun tecrübe ettiği Anayasa Hareketi beklenen başarıyı elde etmese de zamanla ülke içinde toplumsal muhalefetin güç kazandığı ve Batı karşıtı milliyetçi bir görünüme evrildiği görülmüştür. İlerleyen yıllarda sosyo-kültürel ve entelektüel gelişmeler ile bazı toplumsal hareketlerin (Milliyetçi Musaddık Cephesi ve Marksist Tudeh (Kitleler) Partisi) de desteğiyle Batı karşıtlığı ve milliyetçilik büyük birer güç olarak siyaset sahnesinde yerini almıştır.

2.1.3.İran’da Milliyetçilik Akımının Güçlenmesi ve 1953 Darbesi

Güçlü bir toprak sahibi ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Muhammed Musaddık (1882-1967) Paris ve İsviçre’de eğitim almış, hukuk doktorasını tamamladıktan sonra da bakan, vali ve milletvekili olarak aktif bir siyasal hayatın içine girmiştir. En baştan itibaren parlamenter demokrasiyi desteklemesi ve İran’da yabancı etkisine sert muhalefetiyle tanınan Musaddık, Rıza Şah’ın baskıcı rejimine karşı muhalif girişimleri nedeniyle ev hapsine alınmıştır.¹²⁶ 1941’de ev hapsi son bulan Musaddık parlamentoya seçilmiş ve kendine iki hedef belirlemiştir: meşrutiyet ve İran halkının özgüven ve bağımsızlığının geri kazanılması için savaşmak. Her ne kadar Musaddık’ın bu hedefleri kendi iktidarını güçlendirmek isteyen Şah’ın politikalarıyla ters düşse de Dr. Musaddık, Millî Cephe¹²⁷ (*National Front*) adı verilen bir koalisyonun başkanı sıfatıyla 16. mecliste (Şubat 1950- Mayıs 1951) yerini almıştır. Uluslararası bağımsızlık ve millî meşrutiyet gibi söylemlerle başbakanlık koltuğuna oturan Musaddık bu minvalde İran petrolünü ulusallaştırma çabaları içine girmiştir. Musaddık ve bakanları, 1933 tarihli İran- Britanya petrol antlaşmasını revize etmek yerine petrolü tümüyle ulusallaştırmayı teklif etmiş ve bu teklif parlamento tarafından onaylanmıştır.¹²⁸ Musaddık’ın bu süreçte elini güçlendiren hususlardan

¹²⁵ Cleveland, op. cit., p. 166.

¹²⁶ Ibid., p. 323.

¹²⁷ O dönemde Milli Cephe’nin destekçileri arasında öğretmen, öğrenci, işçi, hükümet görevlileri ve küçük dükkân sahipleri bulunmaktaydı.

¹²⁸ Rajae, op. cit. p. 42.

biri de büyük güçlere eşit uzaklıkta durmayı temel alan ‘negatif denge doktrini’¹²⁹ olmuştur. Herhangi bir devletle sıkı ilişkiler kurmaktan ziyade eşitlik temeli üzerine inşa edilen bu düşünce, Musaddık’ın İran milliyetçiliğinin tekrar canlanmasında kullandığı enstrümanlardan biri haline gelmiştir. Nihayetinde bu doktrin Musaddık’ın iç politikada meşruiyet, dış politikada tam bağımsızlık arayışının bir sonucu olarak da okunabilir.¹³⁰

Musaddık yanlıları ve Marksist Tudeh Partisi’nin (ilerleyen bölümlerde detaylı olarak ele alınacak) etkisiyle birlikte İran’da milliyetçilik hareketinin ivme kazandığı 1940 ve 50’li yıllar ‘demokratik ara dönem’ olarak görülse de Batı temelli liberal demokrasiden yoksun ve Soğuk Savaş yıllarında kimlik krizi içerisinde olan bir ülke için bu tanımlama biraz abartılı görülebilir.¹³¹ ABD- SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) rekabetinin yaşandığı Soğuk Savaş atmosferinde komünizme karşı tampon güç olarak görülen Şah’ın otoriter yönetimini hoş karşılayan Batılı ülkeler, komünizm sempatisini olarak addedilen Musaddık’a çok sıcak bakmamışlardır. Gerek ABD gerekse Britanya’da Musaddık daha çok İran’ı Sovyetlerin eline teslim etmeye hazır tehlikeli bir fanatik olarak resmedilmiş, bu kanaat 1940’ların sonlarında etkinliğini kaybeden Tudeh Partisi’nin, milliyetçi ara dönemde tekrar gösteriler ve protestolar yoluyla güç kazanmasıyla desteklenmiştir.¹³²

Dış politikada İran’ın bağımsızlığının sağlanmasından yana olan Musaddık sayesinde yükselen milliyetçilik dalgası, iç politikada kendisinin en etkili meşruiyet kaynaklarından biri hâline gelmiştir. Musaddık taraftarlarının oluşturduğu Millî Cephe, yayımladığı bildiriye ilkelerini; Müslüman, İranlı, Meşruiyetçi ve Musaddıkçı olmak üzere dört başlık altında açıklamıştır. Programlarında milliyetçiliği ön plana çıkarırken salt Fars milliyetçiliğini değil

¹²⁹ Devrim sonrasında Başbakan Bazargan da ‘dış ilişkilerde herhangi bir ülke ile sıkı ilişkiler yerine, her ikisi de karşılıklılık ve eşitlik ilkesi üzerine ilişkiler kurma’ temeline dayanan ve öncesinde Musaddık’ın öncülük ettiği ‘negatif denge’ geleneğini devam ettirmeye çalışmıştır. ABD karşıtı bir politika benimsemekten uzak duran Bazargan devrimden hemen sonra Cezayir’de ABD’li yetkililerle temas halinde olmaya gayret etmiştir. Şah dönemindeki ABD vesayetine şiddetle karşı çıkmakla birlikte, ABD ile ilişkilerinin tamamen kesilmesine de muhalif olan Bazargan Sovyetler Birliği’nin vesayeti altına girmekten de uzak duruyordu. Nitekim dönemin Dışişleri Bakanı Kerim Sanjabi de Bazargan’a benzer şekilde ülkenin dış politikasını ‘bağılantısızlık’ (*nonaligned*) siyaseti olarak açıklamıştır. (Gündoğan, p. 240).

¹³⁰ Rajae, op. cit. p. 47.

¹³¹ Jonathan M. Kerman and Kathryn L. Wood, “The Failure of Democracy Building in Modern Iran: The Hundred Year Struggle”, **Mediterranean Quarterly**, Vol. 23, No. 4, 2012, p. 29.

¹³² Keddie, op. cit., p. 125.

İran'ın Müslüman kimliğini vurgulamışlardır. Buna göre, Müslüman olmak sadece ibadet etmek olarak algılanmamalıdır. Millî Cephe'nin kastettiği husus, din ve siyaseti bir bütün olarak gören, sosyal ve siyasal anlamda aktif bir Müslümanlıktır. İranlı olmak hususunda da ırkçılığı reddederek İran'ın bütünlüğü ve bağımsızlığına vurgu yapmışlardır. Millî Cephe taraftarları İran anayasasına saygı duyarken, düşünce özgürlüğü, güçler ayrılığı ve güvenilir seçimlerin yapılmasının da gerekliliğini savunmuşlardır. Musaddıkçılık ilkesiyle de uzun yıllar boyunca devam eden yarı sömürge pozisyonundan kurtulma yolunda ilk adımı atan Başkan Musaddık'a olan sadakat ve bağlılıklarını göstermek istemişlerdir.¹³³

İran'ın söz konusu yarı sömürge durumundan kurtulmasının yolunun petrolün millileştirilmesinden geçtiği inancında olan Musaddık ve taraftarları sonraki politikalarını da bu yönde inşa etmiştir. 1919'da İran ile Britanya arasında imzalanan kolonyal tarz bir antlaşmadan ciddi anlamda endişe duyan Musaddık, kendi politikasını şu şekilde özetlemekteydi: “İran, İranlılar içindir” (*Persia for the Persians*). Bu politika çerçevesinde petrolü millileştirmek için büyük mücadele veren Musaddık ve Millî Cephe Hareketi'nin önündeki en büyük engel, petrol üretiminin büyük bir miktarını elinde tutan İngiliz hâkimiyetindeki ‘Anglo-Iranian Oil Company’ olmuştur. Petrol rafinerilerinin yanı sıra, kendi belediye hizmetlerine sahip olan, yol ve havaalanı yapan ve komşu aşiretlerle ortaklıklar kurmaya çalışan bu şirket, devlet içinde bir devlet olarak Musaddık'ın belirlediği milliyetçi hedefin önündeki en büyük engeli oluşturmaktaydı. Dış baskı ve engellemelere rağmen Musaddık'ın destekçileri arasında İran'ın önemli siyasi figürleri de yer almaktaydı. Örneğin, İslam Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı seçilen Mehdi Bazargan'ın¹³⁴, Musaddık döneminde başkanlık ettiği Millî Direniş Partisi (daha sonra Millî Özgürlük Partisi olacaktır) petrolün millileştirilme politikasını aktif şekilde desteklemiştir. Millî Cephe'nin düzenlediği gösteriler sonucunda petrolü millileştirme yasası kabul edilmiş ve Musaddık, başbakan seçilmiştir. Bu durumda çıkarları zarar gören İngiltere, İran'a geniş çaplı bir ambargo uygulayarak ülkeyi iç krize sürüklemiştir.¹³⁵

¹³³ Forough Jahanbakhsh, **Islam, Democracy and Religious Modernism in Iran (1953- 2000) From Bazargan to Soroush**, Netherlands: Brill, 2001, p. 93.

¹³⁴ Muhalif seslere kamusal alanda yer vermeyen bir devletin baskıcı olduğu görüşünü savunan Bazargan, Humeyni hayattayken Velayet-i Fakih kavramına yönelik eleştirilerde bulunmuş ve bu görüşlerini kitap olarak bastırmıştır. Bu nedenle kimilerine göre Bazargan, Hatemi'nin öncülü ve reformist hareketin kurucusu sayılmıştır.

¹³⁵ Cleveland, op. cit., p. 324.

Petrolü millileştirme çabalarına ilaveten Musaddık, bir dizi demokratikleşme hareketine de önyak olmuştur. Ancak, 1906'dakine benzer biçimde parlamenter yapıların tekrar canlandırılması, ordunun küçültülmesi, yeni bir toprak reformunun yapılması gibi hedefleri ülke gelirlerindeki ciddi azalmadan dolayı yerine getiremeyen Musaddık ve taraftarlarının popülerliği azaldıkça, Tudeh'in eli güçlenmeye başlamıştır. Tudeh Partisi'nin ülkeyi Sovyet tarafına çekeceğinden endişe eden İngiltere yönetimi, ABD iş birliğiyle Musaddık'ı bir darbeyle devirmiş ve böylece İran'da Şahlık rejimi yeniden ikame edilmiştir.¹³⁶ Bu darbe İran'ın komünizmin etkisinden kurtarılmasına yönelik CIA ortaklı bir girişim olarak gösterilse de aslında İran petroleri üzerindeki güç mücadelesinin bir sonucudur. 1953 darbesi¹³⁷ İran sosyal ve siyasal hayatı açısından ciddi sonuçlar doğurmuştur. Bu olayla birlikte monarşinin meşruiyeti iyice sorgulanmaya başlanmış, İran halkının gözünde Şah emperyalist güçlerle iş birliği yapan bir görüntüye bürünmüştür. İngiltere'yle ortaklaşa bu darbeyi yaptığı gerekçesiyle ülkede Amerikan karşıtı duygular alevlenmeye başlamıştır. Darbe aynı zamanda Millî Cephe ve Tudeh'in de sonunu getirmiştir. Özetle denilebilir ki, bu olay milliyetçilik, sosyalizm, liberalizm yerine İran'da din temelli hareketin doğmasına zemin hazırlamıştır.¹³⁸

2.2.Devrim Öncesi İran'da Entelektüel Hayatın Gelişimi

Çağdaş İran düşünce hayatının gelişimi yukarıda bahsi geçen toplumsal hareketlenme ve değişim taleplerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. İslam devriminin âdeta yapı taşlarını oluşturan bu olaylar, İran entelijansiyasının Batı / modernite karşısında pozisyonunu belirlemesi ve Şahlık rejimi ile Batılı güçlere karşı oluşan muhalif kültürün ilk örneklerini oluşturmaları itibarıyla da İran entelektüel tarihi açısından önemlidir. Tütün İsyanı'yla birlikte, ulemanın sergilemiş olduğu anti-emperyalist tutum bir yandan halkın gözünde din adamlarının

¹³⁶ Ibid., p. 325.

¹³⁷ Neoklasik yaklaşımın vurguladığı kolektif kimlik oluşturma hususunda da 1953 darbesinin belirlenmiş travmatik olay (*chosen trauma*) olarak devrime giden süreçte Amerikan karşıtı fikirleri beslediği ve halk nezdinde Şah'ı ABD'nin kuklası hükmüne sokarak toplumu ortak bir hedefe doğru mobilize ettiğini söylemek mümkündür.

¹³⁸ Abrahamian, Modern, op. cit., 161.

pozisyonunu ve siyasi konumunu güçlendirirken, düşünsel anlamda Batı ve emperyalizm karşıtı bir söylemin kök salmasını sağlamıştır.

1906-11 yılları arasında anayasal hükümet kurma çabalarında ortak hedef devleti dış güçlerin saldırılarından ve iç çöküşten kurtarmak iken, geleneksel esnaf ve ulema ile daha fazla reform talebinde olan kesim arasında fikirsel ayrılıkların oluşmasına yol açmıştır. Geleneksel ulemanın isteği Avrupalı devletlerin etkisinin azaltılması yönünde iken, reformcular daha radikal değişikliklerle sonuçlanacak laik yasaların çıkarılmasını talep etmişlerdir. Son olarak, petrolün millileştirilmesini İran'ın 'yarı sömürge' durumundan kurtarılmasının, özgürlük ve bağımsızlığın geri kazanılmasının tek yolu olarak gören Musaddık ve taraftarları ile Marksist Tudeh Partisi'nin muhalif söylemlerinin de İran düşünce hayatının gelişmesinde etkili olduğu bilinmektedir. Musaddık'ın darbeyle devrilmesi, halkın gözünde Şah'ı emperyalist güçlerle iş birliği yapan bir pozisyona iterken, yavaş yavaş Batı karşıtı dinî temelli milliyetçi bir hareketin doğmasına da zemin hazırlamıştır.

Devrim öncesi İran'da ilk etapta Tudeh'in etkisi altında kalan entelektüeller, 1953 darbesiyle birlikte Tudeh'in yer altına inmesiyle Marksist düşünceden kopmuşlardır. Bu süreçte dinî / milliyetçi bir söylem benimseyen İranlı entelektüeller, Batılılaşmadan bir 'hastalık' olarak söz etmiş ve 'yerli kültüre' (öze dönüş) dönüşü vurgulamışlardır. Eserlerinde İran toplumunun 'öz kültürüne' yabancılaşmasından duydukları kaygıyı dile getiren entelektüeller, Batı'nın 'ötekileştirilmesi'nde ve dinî düşüncenin yeniden kurulmasında etkin rol almışlardır.

2.2.1. Entelektüel ve Aydın Kavramlarına Genel Bir Bakış

Bir sıfat olmaktan ziyade bir isim olarak "entelektüel" terimi ilk olarak 19. y.y.ın sonlarına doğru Emile Zola ve onun destekleyicileri tarafından Dreyfus Olayı¹³⁹'nın akabinde

¹³⁹ Yüzbaşı Alfred Dreyfus'un 1894 yılında Fransa'da haksız yere casusluktan dolayı yargılanması ve sonrasında Emile Zola'nın başını çektiği aydınlar topluluğunun örgütlü bir şekilde davaya destek vermesiyle gelişen olaylardır. Yazar Nabavi'ye göre Dreyfus davası, yazar ve artistlerin kalem ve boyalarını bir kenara itip daha önemli bir şeye hizmet etmek adına yola koyulmalarıydı. Ne yaptığının bilincinde olan bir grup olarak entelektüeller, kamusal alanda siyasete bulaşmış ve adaletsizliğe karşı mücadele etmişlerdir. Bu durum onları kutuplaştırmış olsa da, bir anlamda onlara ayrı bir kimlik yüklemiş ve bundan sonra siyasete müdahil olma entelektüel kesimin bir özelliği

başlattıkları mücadelede kullanılmıştır.¹⁴⁰ Ancak şunu hemen belirtelim ki, Avrupa’da kolektif bir misyon duygusuyla yüklü entelektüel grubunun ortaya çıkmasında Dreyfus Hadisesi milat kabul edilirken, İran’da buna benzer bir durum ve topluluk mevcut değildir.

Avrupa’daki gelişmelere paralel biçimde erken dönem İran entelektüel hayatının gelişimi Batılı Aydınlanma Düşüncesi’nden ve Fransız Devrimi’nden oldukça etkilenmiştir. Devrim öncesi yıllarda Britanya karşıtlığından dolayı entelektüeller üzerinde en etkili ülke şüphesiz Fransa olmuş, bu ülke İranlı aydınlar için bir bakıma ‘Mekke’ vazifesi görmüştür. Nitekim o dönemde genç entelektüellerin her birinin elinde Fransız Devrimi’ne ait bir kitap olduğu ve toplumda birer ‘Dante’ rolünü canlandırdıkları rivayet edilmektedir.¹⁴¹ Devrim öncesi İran’da sosyo-politik yapının şekillenmesinde önemli rol alan ve Fransa’da eğitim alan Ali Şeriatî’ye göre ise entelektüel ve aydın birbirinden tamamen farklı kavramlardır. Aydın kelimesinin Fransız dilindeki karşılığının ‘clairvoyant’¹⁴² yani ‘açık görüşlü’ olduğunu ifade eden Şeriatî, bu ayrımı şu sözlerle açıklamıştır:

işi, mesleği zihinsel ve fikri olan kimse aydın değildir. Aydın düşünen kişi, işi ister sosyal, ister bedensel, isterse ele bağlı olsun iyi anlar. Tam aksine asıl işi beyinsel olan, entelektüel sınıfa mensup olan bir kimse aydın değildir. Yoksa her gün ve her zaman, yüksek eğitim aldığı, çok yüksek diplomaları olduğu, ilmi makamlar elde ettiği ve zihinsel faaliyetler yapıdığı halde “Büyükayı Yıldızı” kadar bile anlamayan kimselerle karşılaşmıyor muyuz? Bunlar aydın değillerdir. Bunlar aydınca gören ve aydınca anlayan kimseler değildir. Ama gel gör ki meslekleri beyinle yapılan işlerdir. Yani entelektüeldirler, kesinlikle aydın değildirlere.¹⁴³

Yukarıda aydın / entelektüel ayrımını yapan Şeriatî’ye göre aydın, içinde bulunduğu koşulların ve kendi konumunun farkında olan bir kimse olarak büyük bir sorumluluk da

haline gelmiştir (Negin Nabavi, **Intellectuals and the State in Iran: Politics, Discourse and the Dilemma of Authenticity**, University Press of Florida, 2003, p. 38).

¹⁴⁰ Homa Katouizan, “A Note on Iranian Intellectuals”, Negin Nabavi, **Intellectual Trends in Twentieth- Century Iran: A Critical Survey**, USA: University Press of Florida, 2003, p.24

¹⁴¹ Ali Mirsepassi, **Intellectual Discourse and Politics of Modernization: Negotiating Modernity in Iran**, England: Cambridge University Press, (e-book), 2003, p. 60

¹⁴² Ali Şeriatî, **Aydın**, Çev. Prof. Dr. Ejder Okumuş, et al., Ankara: Fecr Yayınları, 2013, p.13.

¹⁴³ Ibid.

taşımaktadır.¹⁴⁴ İran Devrimi'ne giden süreçte İran düşünce hayatı da bu sorumluluk bilinci çerçevesinde gelişmiş, entelektüellerin sosyal ve kültürel misyonuna vurgu yapılmıştır. Yazarı toplumda bir savaşçı olarak resmeden bu erken dönem entelektüel tasavvuru, aydın kimselerin kalemiyle sosyal sorumluluklarının bir gereği olarak toplumsal değişim / gelişime öncülük etmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Yazarların yapıtlarını peygamberlere indirilen kitaplar hükmünde gören anlayışa göre, aydın kimsenin sorumluluğu da peygamberinkiyle benzer olmalıdır.¹⁴⁵

Karl Manheim'a göre entelektüel '*kültürel bir manda talep eden, sosyal olarak bağımsız, sınıfsız, sosyal bir tabaka*'dır. Edwards Shills'e göre ise bu grup '*en yüksek değerlerle ilgilenen ve daha vahşi bir evrende yaşayan kimseler*'den oluşmaktadır. Alvin Gouldner'e göre entelektüel '*eleştirel söylem kültürünü yayan bir konuşma cemaati*'dir.¹⁴⁶ Entelektüeli kısaca '*muhalif bir ruh*'¹⁴⁷ (*a spirit in opposition*) olarak nitelendiren Edward Said'e göre ise entelektüel, '*bir mesajı, görüşü, tavrı, felsefeyi veya fikri kamuya aynı zamanda kamu için sunma, dışa vurma, açıkça ifade etme yetisi bağışlanmış bir birey*'i ifade eder.

İranlı birçok düşünürü göre, İslam dünyasına genel itibarıyla bakıldığında entelektüel kavramının içinin tam doldurulmadığı görülmektedir. İş okumak yazmak olan herkes diğerlerine göre entelektüel olarak kabul edilmektedir. İran'ın önde gelen düşünürlerinden olan Daryuş Şayegan, İslam âlemindeki entelektüel eksikliğini şu sözlerle ifade etmektedir: "*Toplumun 'mutsuz bilinci'ni temsil eden, epistemolojik statüsü eleştiri olup ayrı bir grubu oluşturan entelektüel, bizim ülkelerde henüz görülmemiştir. Bundan ötürü özel bir statüden gerçekten yararlanamaz. En çok rağbet gören entelektüeller iktidara muhalif olup, eylemleri her şeyden önce siyasi olanlardır*".¹⁴⁸

Devrim sonrası İran'da Rafsancani döneminde filizlenip Cumhurbaşkanı Hatemi döneminde gelişme imkânı bulan reformist hareketin sembol isimlerinden olan Abdülkerim

¹⁴⁴ Ibid., p. 58.

¹⁴⁵ Nabavi, Intellectuals and the, op. cit., p. 25.

¹⁴⁶ Mehrzad Burujerdi, **İran Entelektüelleri ve Batı**, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2001, p. 47.

¹⁴⁷ Edward W.Said, **Representations of the Intellectual The 1993 Reith Lectures**, New York: Vintage Books, 1996, p. 27.

¹⁴⁸ Daryush Shayegan, **Yaralı Bilinç: Geleneksel Topumlarda Kültürel Şizofreni**, Çev. Haldun Bayrı, İstanbul: Metis Yayınları, 2012, p. 135.

Suruş'a göre ise bir kimsenin ya da fikrin aydın olabilmesi için din faktörünün elimine edilmesi gerekmektedir. Ona göre;

Allah'a kulluk etmekle aydın olma arasında uyumsuzluk olduğunu bahane eden ve hiçbir dindarın endamını aydın'lık giysisine uygun bulmayan aydınlar kadar; aydın'lığı dinsizlik ve Allah düşmanlığıyla bir sayan ve bütün aydınları ihanet, yıkıcılık, hak karşıtlığı, laubalilik, hayasızlık ve ifsatla itham eden dindarlar da haksızdır; her iki taraf da Hakk'a aykırı bir tutum sergilemektedir. İster dinî düşünce, ister din dışı düşünce olsun, bütün düşünceler aydınlığı ister. Aydınlıktan yoksun sıradan kişilerin hem dini cahilcedir, hem de dinsizliği. Buna karşılık, aydın ve bilgili kişilerin dini de bilgincedir, dinsizliği de.¹⁴⁹

2.2.2.Modern Dönem İran Entelektüel Hayatı Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Bütün insanlar entelektüeldir,

ama toplumda herkes entelektüel işlevini görmez.

Gramsci

Batı kültür ve medeniyeti ile İran'ın İslam öncesi mirası ve İslami (Şii) kültürünün bir sentezi olarak¹⁵⁰ karşımıza çıkan çağdaş İran entelijansiyası gerek devrim öncesi sosyal hareketlerde gerekse devrim sonrası İran siyasal yapısının oluşmasında oldukça etkili olmuştur. Batı'yla geç tanışan tüm geleneksel toplumlarda olduğu gibi İran'da da aydın, ulema, esnaf ve halk Modernite / Batı'yla etkileşim hâline farklı tepkiler vermiş ve bu tür toplumsal reaksiyonlar İran'da bir protesto kültürünün oluşmasına ve sürekli reform / yenilik çabalarının filizlenmesine yol açmıştır. Devrim öncesi İran'ında gerçekleşen geniş katılımlı Tütün İsyanı (1891-92), 1906-1911 Meşrutiyet Hareketi, 1953 Demokratikleşme ve Milliyetçilik Hareketleri ve nihayetinde 1979 İran İslam Devrimi'ni bu tür reaksiyonların bir sonucu olarak görmek mümkündür.

¹⁴⁹ Abdülkerim Suruş, **Aydın'lık ve Dindarlık (Ruşenfikrî ve Dindarî)**, Çev. Sabah Kara. Ankara: Kıyam Yayınları, Suruş Dizisi, 1990, p. 61.

¹⁵⁰ Burujerdi, op.cit., p.16

Ancak, İranlı düşünürleri diğer Asyalı entelektüel tabakadan farklı kılan birtakım hasletler vardır. Avrupalı devletler tarafından resmen bir sömürüye maruz kalmadıkları için, İran entelektüelleri Fas, Tunus, Hindistan ve Pakistan'daki aydınların aksine iki dilli ve iki kültürlü olmamıştır. Genel itibarıyla emperyalist hâkimiyetin askeriye, eğitim sistemi ve polis kuvvetleri gibi kurumların modernleşmesine sebep olduğu ve toplumsal ve ekonomik eşitsizlik ile kırdan kente göçü teşvik ettiği görülse de düşünsel anlamda tedirgin fakat iki dilli bir entelijansiyanın İran'da oluşmadığı söylenebilir.¹⁵¹ Yine Osmanlı'ya nispeten Batı'yla daha sonraki dönemlerde tanışan İranlı entelektüeller bu tanışıklığı Osmanlı ve Hint çeviri eserleri vasıtasıyla gerçekleştirmişlerdir. Batı'yla direkt etkileşime 19. asrın sonlarından itibaren rastlamak mümkündür. Rus entelektüeller Marksizm ve Anarşizm gibi Avrupalı ideolojileri kendi zeminlerine uyarlarken, İranlı düşünürler bu noktada yetersiz kalmışlardır. Avrupa'dan birçok eser tercüme edip Batı'ya eleştirel bir bakış gerçekleştirebilen Hint ve Japon entelektüellerinin aksine İranlı entelektüeller Batı'nın kültürel saldırısına savunmasız yakalanmışlardır.¹⁵²

Modern İran tarihinin muhtelif devirlerinde entelektüeller farklı tabirlerle isimlendirilmiş ve her dönemde o günün şartlarına uygun bir şekilde toplumda farklı tutumlar sergilemişlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısından İkinci Dünya Savaşı'nın başlarına değin entelijansiyanı tanımlamak için “*münevverü'l fikren*” yani Fransız Aydınlanma Düşüncesi'nden uyarlanan ‘aydın fikirliler’ tabiri kullanılmıştır. 1920 ve 30'larda bu kesim Avrupalı düşüncelerin yayılması yoluyla toplumsal değişim talebinde bulunmuşlardır. Geleneksel toplumun eleştiricisi olmak ve İslam öncesi Pers kültürünü yüceltmek suretiyle Avrupa toplumları arasında kendilerine bir yer bulabileceklerini düşünmüşlerdir.¹⁵³ Bu dönem İran yazını Avrupa'da eğitim alıp İran'a geri dönen kimselerin zihinsel arada kalmışlığını (*in-betweenness*) anlatan eserlerle doludur. Örneğin, Batılı üslup ve teknikle yazılmış ilk piyes olan Hasan Mukaddem'in 1922 tarihli “Cafer Han Avrupa'dan Dönmüş”¹⁵⁴ (*Câfer Hân ez Fireng Âmede / Ja'far Khan is back from Europe*) adlı oyunu bu türün ilk örneklerindedir. Günümüzde

¹⁵¹ İbrahim M. Abu Rabi, **Modernlik ve Çağdaş İslam Düşüncesi**, Çev. Ünal Çağlar, et. all, İstanbul: Yöneliş Yayıncılık, 2003, p. 17.

¹⁵² Ibid, p.52

¹⁵³ Nabavi, *Intellectuals and the*, op. cit., 2.

¹⁵⁴ Nabavi, *Intellectual Trends*, op. cit., p. 11.

bile kendinden yer yer söz ettiren bu eserde Avrupa'yı ilerleme ve prestij ülkesi olarak gören başkahraman Cafer Han, Avrupa'daki maddi kültürün ona sunduğu imkânlardan sonra İran'a geri dönmüş ve ülkesindeki mistik âdet ve geleneksel değerlere, ritüellere karşı küçümser bir tavır takınmıştır. Aynı şekilde oyun, 'kimlik' ve 'yerinden edilmişlik' konularına yaptığı vurgu ve İranlı entelektüellerin modernite ve modernizm kavramlarına karşı yaşadığı duygu karmaşasına (*ambivalence*) atfettiği önem itibarıyla değerlidir.¹⁵⁵

Genellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İranlı entelektüelleri tanımlamak için kullanılan "*rûşen fikren*" (aydın fikirliler) tabiri ise 1941'de Marksist Tudeh Partisi'nin siyaset sahnesine çıkmasıyla yaygınlık kazanmıştır.¹⁵⁶ Bu tabaka daha çok Çarlık Rusya'sındaki 18. y.y. aydınlarına benzetilmektedir. *Onlar toplumsal denge ve siyasal uyum yerine köklü değişimden, temel dönüşümden ve insanın kaçınılmaz ilerlemesinden söz ederlerdi. Mutlakiyetin, muhafazakârlığın değil liberallik, milliyetçilik, hatta sosyalizmin üstün yanlarını tanıtırlandı.*¹⁵⁷ 'Ruşen-fikren' olarak nitelendirilen bu entelektüel tabaka statüko ve iktidara karşı devrimsel mücadeleyi öngörmüş ve kendilerini siyasal spektrumun solunda konumlandırmışlardır. 1960'lı yıllar itibarıyla Sovyetler Birliği adına reel politığe giren (Kuzey İran petrolünün Sovyetler Birliği'ne tavizkâr bir biçimde sunulması ve Azerbaycan krizinde İran'ın Sovyetler taraftarı tutumu) Tudeh, entelektüellerden aldığı desteği kaybetmiş ve aydınlar statükoya karşı kendi muhalif söylemlerini geliştirmişlerdir.

Erken dönem İran entelektüelleri ve sonraki dönemler için mukayesede bulunmak gerekirse, 'münevverü'l fikren' dediğimiz tabaka yeni fikirlerin yayılması yoluyla toplumun yenilenmesinden bahsederken, 'rûşen fikren' daha çok toplumda siyasal değişim talebiyle göze çarpmaktadır. Sonrasında 1979 İslam Devrimi'yle birlikte 'rûşenfikr-i dini' (dini entelektüel) tabirinin ortaya çıktığı görülmektedir.¹⁵⁸ Dinî entelektüeller hem düşünürler arasında bir çatlak daha oluşmasına neden olmuş, hem de İslami köklerine vurgu yaptıkları için seküler düşünürleri

¹⁵⁵ Mehrzad Boroujerdi, "The Ambivalent Modernity of Iranian Intellectuals", Nabavi, **Intellectual Trends**, op.cit. , pp.11-12

¹⁵⁶ Boroujerdi, the ambivalent, op cit. , p.3

¹⁵⁷ Abrahamian, Modern, op. cit. p. 49.

¹⁵⁸ Ibid, p.4.

İslam rejimi karşısında daha kırılğan ve korunmasız bir pozisyona itmişlerdir.¹⁵⁹ Seküler entelektüeller havzasına dâhil olan Muhsin Yalfani devrim sonrası kendisinin ve arkadaşlarının içine düştüğü durumu şu şekilde ifade eder:

*Marksist (Leninist) kalenin düşüşünü kendimizi daha çıplak ve korunmasız hissedeceğimiz yeni bir dönemin başlangıcı olarak tasavvur edeceğiz; fakat paranın (güç) totaliterliği karşısında kendimizi daha özgür ve bilinçli hissedeceğiz. Gelecek yıllar insanlığın bu savaş karşısında nasıl bir tutum sergileyeceğini gösterecektir.*¹⁶⁰

2.2.3. İslam Dünyasında Modernizm ve İran Entelijansiyası

İran’da modernleşme ve Batılılaşma hareketlerinin başlangıcının 1800’lü yılların ortalarında Kaçar Hanedanı dönemine kadar gittiği bilinmektedir. Osmanlı’da olduğu gibi Kaçar İran’ında da reform ihtiyacı ilk olarak özellikle Rusya ve İngiltere karşısında alınan yenilgilerden dolayı askerî alanda doğmuştur. Ruslara karşı Orta Asya ve Kafkasya’da sürdürdüğü savaşlarda yenilen İran, 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları’nı imzalamak zorunda kalmıştır. Benzer şekilde, Basra Körfezi’nde uzun yıllar devam eden İngiliz-Fars rekabeti, İran’ın yenilgisiyle sonuçlanmış ve devlet kendisini büyük yaptırımlar altına sokan Paris Antlaşması’nı (1857) imzalamak zorunda kalmıştır. Kısaca görüldüğü üzere, İran kimi zaman kendisini bu iki devletin kurmuş olduğu ‘Büyük Oyun’un bir parçası, kimi zaman da yeni kuzey ve güney komşularının arasında bir tampon bölge olarak bulmuştur.¹⁶¹

Kendisini Rusya ve İngiltere’nin İran toprakları üzerindeki mücadelenin ortasında bulan Nasuriddin Şah çözüm olarak ‘Batılılaşma’yı görmüş ve bu yönde gelişmeleri desteklemiştir. Nasuriddin Şah, İran’ın tanıtımı amaçlı Avrupa’ya defaatle seyahatler düzenlemiş ve bu minvalde yüzlerce öğrenciyi Belçika ve Fransa’ya okumaya göndermiştir. Şüphesiz, diğer İslam coğrafyalarında olduğu gibi dönemin en baskın entelektüel tartışmaları “Batılılaşmak”, “İslamlaşmak” ve “Farslaşmak” çerçevesinde yapılmıştır.¹⁶² Nasuriddin Şah döneminin önemli

¹⁵⁹ Morad Saghafi, “Crossing the Desert: Iranian Intellectuals after the Islamic Revoution”, **Critique: Critical Middle Eastern Studies**, Vol. 10, No 18, 2001, p. 30.

¹⁶⁰ Saghafi, op. cit., p. 42.

¹⁶¹ Abrahamian, Modern, op. cit., p. 50.

¹⁶² Gündoğan, op. cit., p. 72.

devlet adamlarından Mirza Mülküm Han, İran kültürünün adım adım Batı etkisine girmesinde önemli rol oynamıştır. Batı medeniyetinin külliye alınması, temel hak ve hürriyetlerin garanti altına alınması, adalet ve hukuk reformlarının yapılmasını desteklemiş, halkın inanç ve kültürüne ters olduğu hâlde Fransa'dan masonluğu ithal ettirmiştir. İran'ın ayakta kalmasının Batı medeniyetinin alınmasına bağlı olduğuna inanan Mülküm Han¹⁶³ çok kadınla evliliği eleştirmiş, Fransa'dan telgrafı getiren kişi olmuştur.¹⁶⁴ Batılılaşma fikirlerini destekleme amaçlı Avrupa'ya öğrenci gönderme işlemi Pehlevi Hanedanlığı döneminde de devam etmiştir. Rıza Şah'ın şu sözleri bu durumu destekler niteliktedir: “Çocuklarımın ülkelerine iki önemli başarıyla dönmelerini isterim; birisi vatanseverlik, diğeri bilimsel keşif ve başarılar”.¹⁶⁵ Görülüyor ki, aynı politikalar sürdürülmüş ve vatanseverliğin ana yurdu olarak kabul edilen Fransa'ya ciddi sayıda öğrenci gönderilmiştir. Bu süreçte yine Şah'ın Batılılaşma politikalarını destekler biçimde değişik kurumlar halka ‘Batılı olma’ dersleri vermiştir.¹⁶⁶

Modern kültürün İran ve Batı'da yerleşme süreçleri mukayese edildiğinde görülür ki modernleşme ve demokratikleşme mücadelelerinin kökleri Batı'da çok eski zamanlara kadar gider. Erken dönem İran entelektüellerinin Avrupa'da eğitim almak suretiyle Batı'yı pür taklit (*blind imitation of the West*) yoluyla başlattıkları modernleşme süreci Avrupa'ya kıyasla daha kısa bir sürede gerçekleşmiştir. Reformcu düşünür Suruş'un bir başka yazardan ödünç aldığı şekliyle Batı'da aydınlar şu anki pozisyonlarına ulaşınca dek dört aşamalı bir süreçten geçmişlerdir. Ona göre birinci evre Robert Boyle'de kendisini bulan, içinde bulunduğu durumdan şikâyet etme aşamasıdır. Bunu deizm aşaması; yani Hristiyanlığı ret ve Allah'ı kabul dönemi takip etmiştir ki bu evrenin en önemli mümessili 18. yüzyılda Voltaire'dir. Üçüncü aşama alenî ilhad (Allah'ın varlığını ve birliğini açıkça inkâr) aşamasıdır ki bunu da Hegel ve Feuerbach temsil etmektedir. Son aşama ise diğer üç aşamanın sonucu olarak kaybedilen maneviyata duyulan hasret aşamasıdır ki bunun da 20. yüzyıldaki mümessili Arthur Koestler

¹⁶³ Mülküm Han bu özellikleriyle Osmanlı'nın kurtuluşu için hemen hemen aynı çözüm önerilerini ileri süren Abdullah Cevdet'e benzemektedir. Osmanlı'dakine benzer biçimde İran modernleşmesi de savunmacı bir anlayışla başlatılmış zamanla bütün toplumsal alanları içine alan bir harekete doğru evrilmiştir. (Türk modernleşmesi hakkında ayrıca bkz. Mehmet Doğan, **Batılılaşma İhaneti**, Ankara: Yazar Yayınları, 2012).

¹⁶⁴ Alev Erkilet, **Ortadoğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler**, Ankara: Öncü Basımevi, 2010, p. 316.

¹⁶⁵ Rajae, op. cit. p. 32.

¹⁶⁶ Batı tarzı yaşam ve tüketim kültürünü topluma aşlamakla görevli bu kuruluşlar, geniş aile yerine çekirdek aile veyahut da yer sofrası yerine masada yemenin faydalarını anlatmışlardır.

olmuştur¹⁶⁷ Suruş'a göre İranlı entelektüellerin gelişimi Avrupa'daki gibi sistematik bir biçimde olmamış, aksine bu dört aşamanın bir karışımı olarak karşımıza çıkmıştır.¹⁶⁸

Bilindiği üzere, tam sömürgeleşmemiş ve Batı'yla geç tanışmış Türkiye, İran, Rusya ve Japonya gibi toplumlarda modernleşme süreci oldukça sancılı geçmiştir. Bu toplumlar genelde kendi geçmişlerine vurgu yaparak ve tarihî kimliklerini koruyarak Batı gelişmişliğini yakalama çabası içinde olmuşlardır. Bir anlamda dönem dönem Batı'yı ötekileştirmek yerine kendi başlıklarına vurgu yapmışlardır. Bu durum, sürekli bir modernleşme çabası içinde olan toplumlar için iki türlü sorun ortaya çıkarmıştır. Bunlardan ilki, Batı'da eğitim almış elitlerin kendi ülkeleri hakkında yeterince bilgi sahibi olmamalarından dolayı Batı tarzı uygulamaya koydukları yeniliklerin kendi toplumlarında eğreti kalmasıdır. İkincisi ise Batı'nın kendisi için ürettiği farklı uygulama modellerinin bu toplumlara tam olarak uymayıdır (İngiltere'de bireyin, Fransa'da siyasal rejimin ön plana çıkartılması gibi).¹⁶⁹

Batı'nın norm ve değerleriyle geç tanışan toplumlarda Batılı eserlerin çevrilmesi de ayrı bir problem teşkil etmektedir. Önceleri Hint ve Osmanlı çevirileriyle yetinen İran, sonrasında kendi Batı tarzı eğitim almış düşünürlerini yetiştirmeye başlamıştır. Ancak burada her iki dile de tam anlamıyla hâkim düşünürlerin eksikliği ve çevirilerde genellikle ideolojik temayüllerin baskın gelmesi gibi belli başlı problemler ortaya çıkmıştır. Örneğin, 1940'lı yıllarda İran sosyo-kültürel ve politik hayatına damgasını vuran Hizb-i Tudeh'in (Tudeh Partisi) çalışmalarıyla Maksim Gorki ve Romain Rolland'ın ülke çapında büyük itibar görmesi gibi. Bir diğer problem de erken yaşlarda Batı'ya giden ve orada okuduğu eserleri kendi diline çeviremeyen, kendi kültürüne yabancı kalmış ülkesinin kolektif hafızasına ilişkin tüm bilgileri silmiş entelektüeller grubu oluşturmaktadır.¹⁷⁰

İran'ın çok katmanlı toplumsal yapısı göz önünde bulundurulduğunda gelenekçi-ilerlemeci dikotomisinin entelektüel hayatı tanımlama anlamında aslında çok da yeterli olmadığı görülür. 'Arada kalmışlık' terimi belki de İran entelijansiyasının son iki yüzyıllık sancılı sürecini en iyi şekilde ifade etmektedir. Bu hâlin bir maddi, bir de manevi / düşünsel boyutu vardır, şöyle

¹⁶⁷ Franklin Baumer, **Religion and Rise of Scepticism**, Harbinger, 1960, p. 53.

¹⁶⁸ Suruş, *Aydınlık*, loc. cit.

¹⁶⁹ Metin, op. cit., p. 52

¹⁷⁰ Shayegan, op. cit., pp. 137-39.

ki; bir yanda esnaf, küçük toprak sahipleri, ulema ve memurlardan oluşan Batı tesirinden görece uzakta kalmış bir avam tabakası varken, diğer tarafta teknokratlar olarak nitelendirilebileceğimiz Batı kültür ve normlarıyla özdeşleşmiş bir sınıf mevcuttur. Entelektüeller, orta sınıfın bir parçası oldukları için ulema tarafından temsil edilen gelenekçi sınıfa yakınlık beslerken, Batı kültür ve normlarını kayıtsız şartsız benimseyen teknokratlar sınıfına da görece uzak kalmıştır. Şayegan'a göre teknokratlar ve ulema arasında sıkışıp kalan entelektüeller etkilere en açık kesimdir.¹⁷¹

İranlı entelektüellerin durumunu ifade etmede Şayegan “kültürel klostrofobi” teriminden faydalanmıştır. Buna göre, entelektüeller bir yandan Batı'ya hayranlık besleyip kendi toplumlarının geri kalmışlığından yakınırken, diğer taraftan modernliği benimseyip kendilerini halkın üstünde bir sınıf olarak görürler. Modernliğin içinde kaybolurken, zaman zaman kendi toplumlarının bozulmamışlığından da övünmeyi ihmal etmezler.¹⁷²

Geleneksel toplumlara yönelik bir diğer eleştiri ise özellikle son yüzyılda ortaya çıkan küreselleşme ve beraberinde getirdiği kavramlara yönelik İslami bir perspektifin yetersizliği üzerinedir. Buna göre, “*Başta İran, Sudan ve Mısır olmak üzere bazı İslam ülkelerinde Batılı modernizme karşı siyasi bir tepkinin ortaya konduğu doğrusu da, küreselleşmenin açığa çıkardığı problemlere ilişkin İslami bir entelektüel cevap üretilmemiştir.*”¹⁷³ Düşünsel alandaki bu eksiklik hiç şüphesiz Müslümanların toplumsal hayatını da derinden etkiler niteliktedir.

2.2.4. Tudeh Partisi'nin Kuruluşu, Yükselişi ve Entelektüel Hayat Üzerine Etkileri

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'nin Orta Doğu'ya yönelik politikalarının şekillenmesinde o dönemde özellikle İran üzerine çalışmalarıyla bilinen Dış İşleri Bakanı Lord Curzon etkili olmuştur.¹⁷⁴ Kendisi 1919 tarihinde yapılan İran petrolünün kullanımına yönelik İngiliz-İran Antlaşması'nın gururunu yaşarken, İran'da gerek entelektüeller gerekse diğer

¹⁷¹ Ibid, p. 142.

¹⁷² Ibid, p. 143.

¹⁷³ Rabi, op. cit., p. 11.

¹⁷⁴ Ortadoğu bölgesine zaman zaman seyahatlerde bulunan Curzon'un İran üzerine yazdığı “Persia and The Persian Question” adlı bir kitabı da mevcuttur. (*İran ve İran Sorunu*)

gruplar (aşiret reisleri, ulema ve esnaf) arasında İngiltere'ye yönelik negatif bir tutum oluşmuştu. O dönemde İran'da yayımlanan gazete ve dergilerin birçoğu da bu İngiliz karşıtı tutumu destekler nitelikteydi. Buna karşılık, Rus İmparatorluğu 1917'de yıkıldığı için, İran'da Rus yayımcılığı tehlikesinin ortadan kalktığı düşünülmekteydi.¹⁷⁵ Ancak buna ters biçimde, bölgedeki İngiliz varlığından rahatsızlık duyan Ruslar, önemli bir İngiliz üssü ve İran limanı olan Enzeli'ye asker çıkardılar. Rus askerî birlikleri karşısında yenik düşen İngilizler Enzeli'den geri çekilmek durumunda kaldılar. Bir müddet sonra bölgeyi tamamen etkisi altına alan Ruslar Enzeli'nin de bağlı olduğu Gilan bölgesinde İran Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan ettiler ve böylece İran Komünist Partisi kurulmuş oldu. İlerleyen süreçlerde İran entelijansiyasını derinden etkileyecek bir Komünist Parti'nin kurulması ve gelişmesi yolunda ilk adım da böylece atılmış oldu.

Tudeh Partisi bir dönem Avrupa'da eğitim görmüş ve oradaki sosyalist ve komünist hareketlerden etkilenmiş kimseler ile eski siyasal mahkûmların İrac İskenderi¹⁷⁶'nin önderliğinde bir araya gelmesiyle kurulmuştur.¹⁷⁷ Parti yayımladığı programda ilk hedefini İran'daki işçileri, köylüleri, ilerici aydınları, esnaf ve zanaatkârları harekete geçirmek olarak açıklamıştır. Buna göre, üretim araçlarına sahip olan üst sınıf Pehlevi Hanedanlığı'yla iş birliği içindedir ve çarpık sınıf yapısının giderilmesi için öncelikle bu sınıfla mücadele içine girilmelidir.¹⁷⁸

Tudeh Partisi'nin temelleri 1920'lerde atılmış olmasına rağmen, resmen tanınması 1940'lı yıllara rastlar. O dönemde Sovyetler Birliği'ne karşı Hitler'e üs temin eden Rıza Şah, 1941'de müttefik kuvvetlerin (İngiltere ve SSCB) İran sınırına girmesiyle birlikte ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Kısa süreli Hitler-Şah flörtünden sonra ülkedeki yabancı etkisi giderek artmaya başlamıştır. Bu esnada İngilizler, oğlu Muhammed Rıza'yı ülke yönetiminin başına

¹⁷⁵ David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı?** Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: 2013, p. 377.

¹⁷⁶ İrac İskenderi kazandığı devlet bursuyla Avrupa'da öğrenim görmüş, 1930'larda İran'a geri döndükten sonra benzer fikirleri paylaşan bir grup aydınla birlikte tutuklanarak *iştiraki* (sosyalizm- komünizm) propagandası yapmaktan suçlanmıştır. Bu kişiler İran'da 'elli üçler' adıyla ünlenmiş ve salıverilmelerinin ardından diğer destekçileriyle birlikte Tudeh Partisi'nin çekirdek kadrosunu oluşturmuşlardır. (Abrahamian, Modern, op. cit., p. 142).

¹⁷⁷ Ibid.

¹⁷⁸ Ibid, p.143.

geçirmişlerdir. Ülkedeki bu boşluk ve karmaşadan yararlanan Tudeh Partisi yasaklı komünist partinin faaliyetlerini açıktan sürdürmek üzere Eylül 1941’de kurulmuştur. Örgütlenme stratejilerini demokrasiyi geliştirmek, İran’ın bağımsızlığını ve ulusal egemenliğini korumak ve halkın yararına acil reformlar yapılmasını sağlamak amacıyla çalışmak olarak açıklayan parti, bulunduğu dönemin sosyo-kültürel ve siyasi atmosferini şekillendirmede etkili bir rol üstlenmiştir.¹⁷⁹

Rıza Şah’ın yirmi yıllık baskıcı yönetiminin ardından kurulan ve ülkenin ilk ilerlemeci ve modern partisi addedilen Tudeh Partisi, o dönemde farklı fikirlerin tartışılmasına olanak sağlamış ve bu nedenle eğitilmiş ve genç kesimlerden özellikle de entelektüel tabakadan önemli ölçüde destek almıştır.¹⁸⁰ 1940 ve 1950’lerde İran’da merkezî devlet yapısının olmaması, iktidarın adalet organları, parlamento, kabine ve yeni ortaya çıkan siyasi grup ve güçlerin arasında el değiştirmesine yol açmış, bu da Tudeh’in işini kolaylaştırmıştır.

Parti o dönemde değişim ve yeniliğin sembolü olduğu için üye olmasa bile sempatican olarak birçok entelektüeli kendi ideolojisine çekmeyi başarmıştır. Tudeh kısa sürede dindar ailelerin çocuklarını bile kendi bünyesinde toplamıştır. Örneğin, muhafazakâr bir aileden gelen Al-i Ahmed bile dönemin önde gelen din âlimlerinden Hidayet Camii’nde dersler veren Mahmud Talegani ile hem dinî hem ailevi bağları olmasına rağmen bu partiye katılmayı tercih etmiştir.¹⁸¹ İran tarihçisi Ervand Abrahamian’ın ifadesiyle “*o günlerde Tudehî (Tudeh mensubu kimse) entelektüel kimse anlamına gelmekteydi.*”¹⁸² Sonraki yıllarda “Garbzedegi” (Batılılaşma Hastalığı / Batı Zehirlenmesi) teziyle İran kültürel hayatına damgasını vuracak bir isim olan Celal Al-i Ahmed’e göre de Tudehî aşağı yukarı aynı şeyleri çağrıştırmaktaydı: “*Bir Tudehî demek coşkulu ve aktif, iyi niyetli ve devrimci eğitilmiş biri demektir. Parti onun aracısı olmuştur ve eğer Tudehî Sovyetler Birliği’ni desteklemişse bu onun sosyalizmin anavatanı olmasındandır.*”¹⁸³

¹⁷⁹ Nabavi, *Intellectuals and*, op. cit. p. 4.

¹⁸⁰ Ibid., p.5.

¹⁸¹ Hamid Dabashi, **Theology of Discontent: The Ideological Foundations of the Islamic Revolution in Iran**, New York: New York University Press, 1993, p. 223.

¹⁸² Ervand Abrahamian, **Iran between Two Revolutions**, Princeton University Press, 1982, p.329.

¹⁸³ Jalal Al-e Ahmad, “On the Service and Treason of Intellectuals” p. 356 içinde Nabavi, **Iranian Intellectuals and the State in Iran: Politics, Discourse, and the Dilemma of Authenticity**, University Press of Florida, 2003.

Tudeh Partisi'nin İran'ın çeşitli sosyal sınıfları arasında bu denli destek görmesinde o dönemde Büyük Britanya'nın genel düşman, Rusya'nın ise dost olduğu görüşünün etkili olduğu söylenebilir. Buna göre, emperyalist ve sömürgeci bir tavır benimseyen Britanya'yı desteklemekten ziyade, 1917 devrimiyle yenilenen ve İran'a birtakım imtiyazlar vermekten çekinmeyen Rusya siyasal ve sosyal anlamda uzun süre boyunca kendisinden esinlenen bir ülke olmuştur.¹⁸⁴

Görüldüğü üzere 1940 ve 1950'li yıllarda İran entelektüellerinin hikâyesi daha çok Tudeh'le özdeşleşmiştir, bu entelektüellerden bir kısmı Tudeh Partisi'ne sadık kalmış, partiden ayrılan bir grup kendi muhalif söylemini ve yine sol tandanslı kendi grubunu oluşturmuştur. Diğer bir kesiminse Tudeh'ten sessizce ayrılarak siyasal aktivizme veda ettikleri görülür.¹⁸⁵ Abrahamian'ın ifade ettiği üzere, Tudeh'e sempatiyle bakan gruplar arasında ülkenin önde gelen pek çok aydını vardı.¹⁸⁶ Tudeh Partisi; avukatlar, doktorlar, mühendisler, müzisyenler, ressamlar ve üniversite öğretim üyeleri gibi birçok kesimden destek bulmuştur. Önemli sayıda aydın, belli aralıklarla Tahran'ın kuzeyindeki kafeterya ve Tudeh derneklerinde toplanıp konuşmalar da yapmıştır.¹⁸⁷ Tudeh Partisi'nin etkisini kaybetmesiyle birlikte ise bir bakıma “komünist hayaller” suya düşmüş ve birçok entelektüel ideolojik anlamda büyük bir boşluk yaşamıştır.

Tudeh Partisi'nin siyasal etkisi kısa süreli olsa da bu hareketin İran entelektüel ve kültürel hayatına önemli katkıları olmuştur. “Herkes iş, Herkes eğitim, Herkes sağlık” sloganıyla yola çıkan parti, emperyalizm, sömürgecilik, sınıf kimliği, sınıf çatışması, burjuvazi, aristokrasi, kitleler ve emekçiler gibi terimlerin İran sosyo-kültürel yapısına entegre olmasını sağlamış ve demokratik merkezîyetçilik ve kitlesel demokrasi gibi söylemlerin de halk tarafından benimsenmesine katkıda bulunmuştur.¹⁸⁸

1920'lerdeki emekleme döneminden itibaren özellikle İran entelektüel hayatı üzerinde etkili olmaya başlayan Tudeh Partisi, siyasal anlamda 1950'lerde Musaddık'ın öncülük ettiği

¹⁸⁴ Abrahamian, op. cit., p. 87.

¹⁸⁵ Homa Katouzian, “Khalil Maleki: The Odd Intellectual Out,” içinde (ed.) Negin Nabavi, **Intellectual Trends in Twentieth Century Iran: A Critical Survey**, , USA: University Press of Florida, 2003.

¹⁸⁶ Sadık Hidayet, Bozorg Alevi, Sadık Çubek, Said Nefisi, Yahya Arinpur, Celal Al-i Ahmed ve Behazin İran edebiyat çevrelerinin önde gelen isimleri Tudeh Partisi'nin sempatzanları arasında olmuştur.

¹⁸⁷ Abrahamian, Modern, op. cit. 146

¹⁸⁸ Ibid., p. 149.

millîcilik hareketlerinde de en ön saflarda yer almıştır. Başkan Musaddık'ın Amerika ve İngiltere istihbarat birimleri tarafından ortaklaşa düzenlenen bir operasyonla devrilmesinin ardından parti tekrar yer altına inmek zorunda kalacaktır. Tudeh'in siyasi anlamda son kez sahneye çıkışı ise 1979'da devrim esnasında Marksist Fedâyân-ı Halk örgütü çerçevesinde halkı monarşiye karşı örgütlemesiyle olmuştur. Ancak, 1970'li yıllarda Ali Şeriatî, Mehdi Bazargan, Murtaza Mutahhari, Ayetullah Humeyni ve Talegani önderliğinde başlatılan İslami yeniden diriliş hareketi 1980'li yılların başında bir kültürel devrime dönüşmüş ve böylece Tudeh de dâhil tüm diğer hizipler bastırılmıştır.¹⁸⁹

2.3.İran'da 'Yerlîcilik' Tartışmaları ve 'Öteki' Olarak Batı'nın İnşası

Temel anlamıyla yerlîcilik, yerli kültürel adet, gelenek ve göreneklere yeniden diriltmeyi, canlandırmayı ve onlara geri dönüşü ifade eder. Burujerdi'ye göre ise yerlîcilik, *"başka kültürlerin tesirine direnme, kendi etnik sahih kimliğini imtiyazlı kulma ve kirlenmemiş yerli bir kültürel geleneğe dönme hasreti gibi derinden bağlanmış inanışlara yaslanır"*.¹⁹⁰ Başka bir ifadeyle yerlîcilik, Batı-dışı modernleşmelerde global kapitalizmin dönüştürücü etkilerine karşı *'herkesin / her şeyin bir doğası olduğunu vurgulayan, dolayısıyla herkesin / her şeyin bu doğaya uygun bir hareket sürmesini talep eden ve özcü bir mahiyete sahip olan'* bir sosyo-psikolojik tepki olarak da tanımlanmıştır.¹⁹¹

İkinci Dünya Savaşı'nı takiben yaşanan gelişmeler İran'da yerlîcilik tartışmalarının başlamasına yol açmış ve bu durum Celal Al-i Ahmed'in 1962'de Garpzedegi (Garpzedelik / Batılılaşma Hastalığı) isimli monografisinin yayınlanmasıyla hız kazanmıştır.¹⁹² Garpzedegi, bazı yazarlara göre Batı karşısında Doğu'nun konumunu belirleyen ilk doğulu tezdır.¹⁹³ Bu eser bir bakıma 20. yüzyıl Batı yayılcılığına karşı kültürel korumacılık, millî kimlik ve devrimin küresel manada dile getirilmesi olarak görülebilir. Eser temelde Batı ve onun geçirmiş olduğu

¹⁸⁹ Farhad Khosrokhavar, "The New Intellectuals in Iran", **Social Compass**, Vol. 51, No 2, 2004, p. 192.

¹⁹⁰ Burujerdi, İran Entelektüelleri, op. cit., 40.

¹⁹¹ Ali Yaşar Sarıbay, "Yirmibirinci Yüzyıla Doğru Global Kapitalizm, Oryantalizm, Yerlîcilik: Teorik Bir Çerçeve", (Der. E. Fuat Keyman, Ali Yaşar Sarıbay), **Global- Yerel Eksende Türkiye**, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2000, p. 10.

¹⁹² Ibid., p. 86.

¹⁹³ Nabavi, Intellectuals and, op. cit., p. 63.

hegemonik süreçlerin anlaşılması yoluyla dinî ve millî gelenek ve köklere geri dönüşü vurgulamaktadır.¹⁹⁴

Yerlililik tartışmaları kapsamında, 1940'lı yıllardaki Mısır Müslüman Kardeşler örneğine benzer biçimde, Navvab Safavi'nin öncülük yaptığı Fedayan-ı İslam Hareketi'nden de bahsetmek gerekmektedir. Çarşıdaki esnaf ve tüccarla paralel biçimde hareket eden ve temel olarak Batıcılığa, alkole, müziğe, sinema ve diğer 'ahlaksızlıklara' karşı mücadele etmek ve yerli kültürü korumak üzere örgütlenen hareket, entelektüelleri de bünyesinde toplayarak İran'da uzun yıllar etkili olacaktır. 1960 ve 70'li yıllarda Şeriatî ve Humeyni'nin etkisiyle önceki Fedayan'ın muhafazakârlığından bir kopma oluşturmuştur. Bu noktadan sonra emperyalizmle ve Batı'yla savaşmak üzere sol ideolojiyle özdeşleşmiş olan Halkın Mücahitleri örgütünün de entelektüel panoramaya hâkim olduğu görülecektir.¹⁹⁵

Tüm İranlıların ortak paydası olan Fars dilinin korunmasını yerlililiğin temel koşulu olarak gören Fahreddin Şadman'a göre, Batı medeniyeti yüz milyon askerden oluşan bir orduya benzemektedir. Batı'dan getirilecek her bir askerin (makine, alet, bina vs.) İran toplumunun kültürel özü muhafaza edildiği takdirde sosyal gelişime faydası olacaktır.¹⁹⁶ Eserlerinde Batı medeniyetini sadece yanak yanağa dans etmek, duman dolu barlara girmek ve kumar oynamaktan ibaret olarak gören 'Fokoli' isimli karakterinden hareketle Şadman, birçok İranlı düşünürün Batı'daki teknolojik ve bilimsel gelişmeleri göz ardı etmelerini de eleştirmiştir.¹⁹⁷

2.3.1.Celal Al-i Ahmed ve 'Batılılaşma Hastalığı'

Yerlililiğin İran siyasal ve kültürel zeminine yerleşmesine en büyük katkıyı yapan Celal Al-i Ahmed, sosyalizm ve liberalizm gibi Avrupa'da gelişen akımlardan hayal kırıklığına uğramış, Batılı düşüncelerden etkilenmiş fakat siyaseten Batı'ya muhalif bir neslin temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahmed'ten sonra yerlililik söylemini geliştiren tüm düşünürler

¹⁹⁴ Ibid., p. 57.

¹⁹⁵ Farhad Khosrokhavar ve Oliver Roy, **İran: Bir Devrimin Tükenişi**, Çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Metis Yayınları, 2013, p. 22.

¹⁹⁶ Burujerdi, İran Entelektüelleri, op. cit., p.88.

¹⁹⁷ Ibid., p. 93.

onun tezine değinmek zorunda kalmışlardır.¹⁹⁸ Aslında, yerlililik söylemi bağlamında “Batılılaşma Hastalığı” tabirini ilk kullanan isim Ahmed Ferdid olmuştur. Ferdid’ten sonra bu söylemin İran entelektüel ortamına yerleşmesini sağlayan ve halk nezdinde onu popüler hâle getiren kişi ise Al-i Ahmed olmuştur.¹⁹⁹ Yine, Ahmed tarafından ileri sürülen kültürel otantiklik, sosyal olarak adanmış entelektüel, geleneksel toplumlarda makineyle birlikte baş gösteren problemler gibi konular daha sonra İslam Devrimi’nin ideoloğu olarak görülen Ali Şeriatî tarafından geliştirilip popüler hâle getirilecektir.²⁰⁰ Yalnız şunu ifade etmekte fayda vardır: Al-i Ahmed birçok kimse tarafından tarihsel analizden yoksun olduğu, dünyayı iki zıt kutba ayırdığı ve ‘polemikler dünyası’ yarattığı için eleştirilmiştir. Bir entelektüel olarak gerek kendi siyasi görüşündeki, gerekse İslam’ı algılayış biçimindeki değişimleri yazılarında yansıtmadığı gerekçesiyle dönemin aydınları tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir.²⁰¹

Temelde öze dönüş ve yerlililik gibi söylemlerin savunucuları olmalarına rağmen, Ahmed ve Şeriatî arasında birtakım farklılıklar mevcuttur. İyi bir hatip ve öğretmen olan Şeriatî’nin, bir yazar olan Ahmed’e göre, 1970’lerde İran entelektüel hayatının olgunlaştığı gerçeği de göz önünde bulundurulduğunda, daha popüler olduğu görülür. Hem İran’da hem de Avrupa’da eğitim alan Şeriatî İslam’ı hiçbir zaman terk etmemiş, Avrupalı ideoloji ve öğretileri de kendi kültürel ortamına uyarlamaya çalışmıştır. Marksizm ve sosyalizm gibi ideolojilerin uzunca bir süre etkisi altında kalıp Tudeh üyesi olan Ahmed ise Garpzede adlı monografisiyle birlikte İslam’ı tekrar keşfetme çabası içine girmiştir.²⁰² Başbakan Musaddık’ı deviren 1953 darbesi Ahmed’in hayatında bir dönüm noktası olmuş ve bu tarihten itibaren tekrar İslami kültüre yönelen Ahmed, Doğu- Batı arasındaki eşitsiz ilişkiye değinerek, dönemin önde gelen post-kolonyal düşünürlerinden biri hâline gelmiştir.²⁰³ Burada Al-i Ahmed’in Garpzede adlı monografisinin iki amaca hizmet ettiğini söylemek mümkündür. Birincisi, Pehlevî rejiminin

¹⁹⁸ Ibid., pp. 110-111.

¹⁹⁹ Nabavi, *Intellectual Trends*, op. cit., 113.

²⁰⁰ Jalal Al-e Ahmad, **Occidentosis: A Plauge from the West**, Çev. R. Campbell, USA: Mizan Press Berkeley, 1984, p.17.

²⁰¹ Anja Pistor Hatam, “Writing Back? Jalal Al-e Ahmad’s (1923-69) Reflections on Selected Periods of Iranian History, **Iranian Studies**, Vol. 40, No 5, 2007, p. 563.

²⁰² Ahmad, op. cit., p. 17.

²⁰³ Farzin Vahdat, **God and Juggernaut: Iran’s Intellectual Encounter with Modernity**, New York: Syracuse University Press, 2002, p. 114.

İslam aleyhine yaratmış olduğu İran tarihi tezine meydan okumak ve onu çürütmek.²⁰⁴ İkincisi ise illegal bir rejime karşı sosyal olarak kendini adanmış bir düşünürün nasıl bir entelektüel savaş vermesi gerektiğini ortaya koymaktır.²⁰⁵ Zaten kendisini Üçüncü Dünya'nın bir mensubu olarak gören Ahmed, siyasetle meşgul ve sosyal olarak adanmış bir entelektüelin vazifesinin kalemini emperyalizme karşı savaşta, sosyal adaletsizlikler karşısında ve ülkesindeki eğitimin içler acısı durumunu eleştirmeye yönelik bir silah olarak kullanmak olduğunu savunmaktadır.²⁰⁶

*Batılılaşma hastalığından tüberkülozdan söz eder gibi bahsediyorum. Bu daha çok buğday bitlerinin istilasına benzer. Buğdaya nasıl saldırırlar gördünüz mü? İçten. Kepeği tıpkı ağaçta bırakılmış koza gibi kabuk şeklinde dokunulmamış kalır. Her hâlükârda bir hastalıktan söz ediyorum: dıştan gelen bir kaza gibi ama bulunduğu ortamda kolayca yayılabilen.*²⁰⁷

Yukarıdaki cümlelerden anlaşılacağı üzere, Ahmed İran toplumunda batılılaşma hastalığına çözüm bulmak için öncelikle onun iyi şekilde teşhis edilmesi gerektiğine inanmıştır. İran'ın Batı gibi makine üretmediği müddetçe ona bağımlı kalacağını savunan Ahmed, Batı'nın başarı hikâyelerini alkışlamanın, onun en sadık tüketicisi olmanın, dini değerleri bir tarafa bırakıp eğitimde bile (emperyalist marşları ezberlemek zorunda olan çocuklar) Batı'yı taklit etmenin İran halkı için bir faydası yoktur. Bunun neticesinde kendi kültürüne yabancılaşmış, iki tarafa da aidiyet duygusu beslemeyen nesillerin oluşacağı da açıktır.²⁰⁸

Bu bağlamda Ahmed'in Batılılaşma hastalığına tutulmuş kişiyi (*occidentotic*) tasvirine bakmakta da fayda vardır. Buna göre, '*occidentotic*' olan kimsenin karakteri yoktur. Gerçekliği olmayan bir şeye benzer. Kişiliği, evi ve kelimeleri aslında hiçbir şey ifade etmez. Her yerde

²⁰⁴ Pehlevi döneminde genel kabul gören Müslüman Araplar'ın İran milletini ve kültürünü yok ettiği görüşüne ters biçimde, Celal Al-i Ahmed, Araplar'ın insan olarak İranlıları yok etmediğini, sadece Sasani döneminin bozulmuş adalet ve askeri sistemini İranlıların yararına olacak şekilde değiştirdiğini savunmuştur. Eski yazının (*Arabic script*) da İranlıların geliştirdikleri hat teknikleriyle farklı bir zenginlik kattığını düşünmüştür.

²⁰⁵ Hatam, op. cit., p. 562.

²⁰⁶ Ibid., p. 568.

²⁰⁷ Ahmad, op. cit., 27.

²⁰⁸ Ibid., p. 57.

olmaktan ziyade kendi evinde de bir yabancıdır. Güvenliği olmadığı için de sürekli bir şeyleri gizler. Bu kişinin gelecek ve reddedilme korkusu vardır.²⁰⁹

Ortadoğu ve Afrika'yı sosyal bir laboratuvarı olarak gören Batı'nın aslında tümüyle Doğu'nun kaynaklarından beslendiğini belirten Ahmed, şu ifadelerle bu durumu vurgulamıştır:

*Emperyalizm kariyerinin başlangıcında Batı, tıpkı bir sülük gibi, Doğu'nun kanını (fildişi, ipek, baharatlar) emdikten sonra Doğu'nun aslında çok zengin manevi kaynaklara sahip olduğunu aşamalı olarak fark etmiştir. Onların antropoloji, mitoloji, diyalektoloji ve daha binlerce bilim dalı Doğu'dan topladıkları materyal sayesinde üniversite ve laboratuvarlarında üretilmiştir.*²¹⁰

Devrim öncesi İran entelektüel hayatı üzerine bir değerlendirme yapan Ahmed, o dönemdeki düşünörlere birtakım eleştiriler de getirmiştir. Buna göre, düşünörlere kendi ölkelerindeki gelişimlere ters düşecek biçimde metropol ölkelerin geliştirmiş olduğu düşönceleri yaymaya çalışmışlardır. Ancak Meşrutiyet Hareketi'nde de göröleceği üzere, 'demokratik' olmayan bir ortamda bu tür fikirlerin yayılması pek mümkün olmamıştır. Ahmed'e göre entelektüeller halktan kopuk yaşamış ve dolayısıyla toplumsal problemlere yeterli çözüm getirememişlerdir. Bu düşünörlere demokrasiyi yaymak isteseler de kurum ve kuruluşların eksikliğinden dolayı başarılı olamamışlardır. Yine Ahmed'in gözünde aydınlar kolaylıkla siyasi arenadan uzaklaştırılabilirler için yeterince etkili olamamış ve sonuç itibarıyla melankolik / Batı-zede bireyler olmuşlardır.²¹¹ Ahmed, Jean Paul Sartre'ın sosyal ve siyasal olarak adanmış entelektüel²¹² tezine benzer şekilde toplumdaki yozlaşma ve bozulmaya karşı gerektiğinde şiddet kullanmaktan çekinmeyen 'agresif entelektüel' tipine de yer yer vurgu yapmıştır.²¹³

²⁰⁹ Ibid., p. 95.

²¹⁰ Ibid., p. 127.

²¹¹ Nabavi, Intellectual Trends, op. cit., p. 114.

²¹² Sartre'a göre, hiç kimse tarafından görevlendirilmeyen ve statüsünü hiçbir otoriteye borçlu olmayan aydının görevi sürekli özeleştiriyi yapmak ve ezilen grupların eylemlerine koşulsuz katılım sağlamaktır. Varlıkları çoğu zaman görmezden gelinen ancak söyledikleriyle toplum nezdinde duyarlılık oluşmasını sağlayan bu grup Sartre'a göre ideolojinin yeniden doğuşuna karşı mücadele etmek, bu mücadele esnasında oluşturulan hedeflere sahip çıkmak ve halkın kültürünü yükseltmek gibi hususlardan sorumludur. (Jean-Paul Sartre, **Aydınlar Üzerine**, Çev. Aysel Bora, İstanbul: Can Yayınları, (4. Basım), 2011, pp. 41-42, 60-62).

²¹³ Hatam, op. cit., p. 564. (Celal Al-i Ahmed, savunduğu 'agresif entelektüel' tipine örnek olarak 13. yüzyılda (1201-1274) yaşamış önlü Şii alim ve astronom Nasîruddin Tûsî'yi vermiştir. Tûsî, Moğol Hükümdarı Hülagü'ye

Devrim öncesi İran entelektüellerinin eksikliklerinin yanı sıra Ahmed, söz konusu aydın tabakayı halkın diğer kesimlerinden ayıran olumlu yönlerini vurgulamayı da ihmal etmemiştir. Buna göre, söz konusu entelektüellerin büyük bir kısmı sosyal bilimler eğitimi aldıkları için ülkeyi bir teknokraziye doğru sürüklememişlerdir. Yine, düşünürlerin büyük bir çoğunluğu yabancı ülkelerde eğitim aldıklarından o kültürlerle bağlılık gösterebilirler de bu bağlılık çeşitlilik arz ettiği için (Fransız, İngiliz, Rus, Amerikan değerleri) kültürel anlamda monolitik bir durum ortaya çıkmamıştır.²¹⁴ Bundan dolayı, İslam Devrimi'ne doğru yol alırken ülkede sosyo-kültürel anlamda anti-teknokratik, anti-emperyalist, sömürge karşıtı ve popülist bir söylemin baskın geldiğini söylemek de mümkündür.

Ali-i Ahmed'i İran düşünce hayatı açısından önemli kılan bir husus da onun modern entelektüeller ile ulema arasında bir köprü görevi görmesidir. Ulemayı Batı hegemonyasına karşı koyabilen tek grup olarak gösteren Ahmed, düşünürlerin ulemaya karşı olan muhalefetini azaltmayı başarmıştır. Ayrıca, Şah'ı ve otoriter yönetimini yıkmanın tek yolunun ulema-entelektüel işbirliği olduğunda ısrarcı olan Ahmed, iki grup arasındaki ortak paydayı yakalamıştır. Nitekim Ahmed'in her iki kesim tarafından kucaklandığının bir kanıtı da eserlerinin hem üniversitelerde hem de medreselerde okutulmuş olmasıdır.²¹⁵

2.3.2. Ali Şeriatî

Çağımızın en önemli düşünürlerinden olan, birçokları tarafından İran İslam Devrimi'nin asıl ideoloğu²¹⁶ olarak görülen, gerek İran içinde gerekse İslam dünyası içinde fikirleri en çok tartışılan bir isim olan Şeriatî'nin sosyal ve entelektüel yönü Burujerdi tarafından şu sözlerle ifade edilmiştir:

danışmanlık yapmış, İsmaililer'in Hülagü'ye karşı yenilgisinde büyük rol oynamış ve Abbasi halifesinin öldürülmesini desteklemiştir).

²¹⁴ Nabavi, *Intellectual Trends*, op. cit., p.115.

²¹⁵ Burujerdi, *İran Entelektüelleri*, op. cit., p. 113.

²¹⁶ Konuşmalarıyla devrimci söylemin daha geniş halk kitlelerine ulaşmasını sağlayan Şeriatî, günümüzde en az Humeyni kadar devrimin bir ideoloğu olarak kabul edilmektedir. (Shahrough Akhavi, "Shariati's Social Thought", pp. 125-145, içinde (Ed.) Nikki R. Keddie, **Religion and Politics in Iran: Shi'ism from Quietism to Revolution**, New Haven and London: Yale University Press, 1983.

*Sekülerciler tarafından görmezlikten gelinen, ulema tarafından kulağı çekilen ve Şah rejimince cezalandırılan bir adam, bugünlerde yaygın olarak 1979 Devrimi'nin "Voltaire"i ve esas ideoloğu olarak addediliyor. Birinci kesim onu taşralı buldu, ikincisi ona yaramaz çocuk muamelesi yaptı, üçüncüsü ise onu susturulması gereken can sıkıcı bir İslami Marksist olarak gördü.*²¹⁷

Yukarıdaki paragrafta görüleceği üzere aslında İslam Devrimi'nin ideoloğu olarak kabul edilen Şeriati, İran toplumuna kazandırmaya çalıştığı yeni düşünce ve akımlar nedeniyle üç kesim tarafından da eleştirilmiştir. Seküler çevre tarafından sadece İslami öze dönüşü vurguladığı ve İslam öncesi dönem Pers kültürünü reddettiği gerekçesiyle ciddi biçimde eleştirilen Şeriati, zaman zaman muhafazakâr kanat ve ulema tarafından da Marksizm'den İslam'a uyarladığı düşünceler nedeniyle eleştiri almış, Marksist ve dinsiz olarak yaftalanmıştır. Verdiği konferanslar ve yayınladığı kitaplarında Şah yönetiminin modernizasyon programlarını ve emperyalist güçlere boyun eğen otoriter yapısını ağır biçimde eleştiren Şeriati, yönetimin güvenlik güçleri tarafından tutuklanmış ve sindirilmeye çalışılmıştır.

İran'da 1960'ların entelektüel tartışmalarında otorite kabul edilen isim Celal Al-i Ahmed iken, 1970'lerde hiç şüphesiz bu ismin yerini Ali Şeriati almıştır. O dönemde yayınladığı eserlerde İran halkı ve entelektüellerinin karşı karşıya kalmış olduğu sorunları ele alan Ahmed bu sorunlara pratik anlamda çözümler getiremezken, Şeriati farklı fikir akımlarından etkilenmiş, kuramsal çözüm önerileri ve çareler sunmuştur. Nitekim Şeriati'nin 'öze dönüş' düşüncesi pratik anlamda Ahmed'in 'garpzede' tezini tamamlar niteliktedir.²¹⁸

Eğitimine öğretmen kolejinde başlayıp bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra Fransa'da (Sorbonne Üniversitesi) doktora eğitimini tamamlayan Şeriati, Louis Massignon, Jean Paul Sartre ve Franz Fanon gibi kimselerden ders almış ve Üçüncü Dünyacı akımlardan etkilenmiştir.²¹⁹ Öncesinde de babasıyla birlikte Dr. Musaddık'ın öncülük ettiği Millî Cephe'ye katılmış, İslam toplumlarının karşı karşıya kaldığı siyasal, sosyal ve ekonomik problemlere çözümler üretmeye çalışmıştır. Başta Muhammed İkbâl, Cemaleddin Afgani, Sigmund Freud

²¹⁷ Burujerdi, İran Entelektüelleri, op. cit., p. 146.

²¹⁸ Ibid.

²¹⁹ Nitekim Dr. Şeriati o dönemde Cezayir Kurtuluş Hareketi'ne de aktif biçimde destek vermiştir.

ve Alexis Carrel olmak üzere Doğulu ve Batılı pek çok düşünürün eserlerini okuyup bunlardan bir kısmını Farsça'ya kazandırmıştır.²²⁰

Devrinin önde gelen sosyolog ve filozofu olarak Şeriatî, Hegel ve Marks tarafından temsil edilen düşünceleri benimsemiştir. Marks'ın alt ve üst yapı, sınıf mücadelesi, yabancılaşma ve ideoloji gibi ilkelerini İran entelektüel panoramasına uyarlamıştır.²²¹ Nitekim devrime giden süreçte ideolojik İslam, ezenler ve ezilenler sınıfı, öz kültüre yabancılaşma ve öz kültüre dönüşün gerekliliği gibi düşünsel zeminin Şeriatî'nin fikirleri etrafında şekillendiği görülecektir.

Geleneksel dinî liderler ve ulema tarafından dinin yozlaştırıldığını iddia eden Şerati, bunun dinamik ve yenilikçi bir din anlayışı ile değiştirilmesi gerektiğini söylemiştir. Benzer şekilde Şeriatî tıpkı paketlenen ve açılıp tüketilen ürünler gibi Müslüman aydınların dışarıdan ithal ettikleri ve pür şekilde taklit etmeye çalıştıkları Batılı ideolojilere de karşı çıkmıştır.²²²

2.3.2.1. Ali Şeriatî 'de 'İdeolojik İslam' Vurgusu ve Dinî Düşüncenin Yeniden Kurulması

Dinî düşüncenin yeniden kurulması konusunda ünlü düşünür Muhammed İkbâl'in görüşlerinden etkilenen Şeriatî, her türlü toplumsal sorunun cevabının Kuran'da yer aldığını ifade etmiş ve tüm hayatı boyunca İslami değerlere sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Devrime giden süreçte yeniden İslami dirilişe ihtiyaç olduğunu vurgulayan Şeriatî, bunun geleneksel ulema değil 'aydın' entelektüeller vasıtasıyla olmasını gerektiğinin altını çizmiştir. Şeriatî'nin üzerinde durduğu bir husus da toplumun yozlaşmasına yol açacak biçimde aydının sırtını dine dönmemesi gerektiğidir.²²³ Zira Şeriatî'nin çoğu yerde Allah ile insan arasında bir aracı olması gerekmediğini ifade etmesi ve bu bağlamda ulemanın pozisyonunu eleştirmesi de bu düşüncüyü destekler niteliktedir.

²²⁰ İbrahim Sediyanî, <http://www.hinishaber.net/dr-ali-seriati-biyografi,9.html>. e.t. 13.12.2014.

²²¹ Burujerdi, İran Entelektüelleri, op. cit., p.147.

²²² Malik Mohammad Tariq, "Ali Shariati's View of Islamic Modernity", **The Dialogue**, Vol. 8, No 3, 2000, p. 335.

²²³ Ibid., p. 337.

Dini bir ideoloji olarak gören ve aktif bir din anlayışını benimseyen Şeriatî, müminin On ikinci İmam Mehdi'yi beklerken inzivaya çekilip pasif bir tutum içinde olmasının haksızlıkların yolunu açacağına inanmıştır. “Şeriatî ‘ye göre gerçek mümin bundan böyle altın, şiddet ve yalan (zer-ü zor-ü tezvîr) üzerine kurulu rejimlerle mücadele ederek ve gerçek anlamda devrimci Şiiliği benimseyerek pasif bekleyişi aktif bekleyişe çevirecektir.”²²⁴ Aktif bekleyiş kapsamında kolektif hafızada şehitliğin sürekli canlı tutulması gerektiğini belirten Şeriatî, bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: “Hükümet şehitlerin hatırasını silmeye çalışırsa bizim her gün için yazılmış taziyemiz var. Hükümet ‘Aşura’nın gündeme gelmemesine çabalarsa biz her günü Âşura ve her yeri Kerbelâ’ya çeviririz”.²²⁵ Şeriatî’nin burada bahsedilen aktif- pasif bekleyiş/ din-mümin ayrımını Safevi-Ali Şiiliği tartışmasında da görmek mümkündür. Buna göre, Şeriatî Safevi Şiiliğini ırk ve soy üstünlüğü, vesayet gibi kavramlarla ilişkilendirirken ve bütün problemlerin kaynağı olarak görürken, gerçek ehl-i beyt sevgisi, ihlas, bilinç ve dinamizmin kaynağı olarak Ali Şiiliğini gösterir.²²⁶ Ali Şiiliğini tartışırken Şeriatî’nin üzerinde durduğu bir nokta da insanların kendi yöneticilerini kendilerinin seçmesi idi. Bu da daha çok Safevi Şiiliğince desteklenen totaliter yönetime karşı koyma amacını taşımaktaydı.²²⁷ Şeriatî’nin mükemmel bir parti / hizip olarak gördüğü Şia tanımını da Ali Şiiliğini destekler mahiyettedir: “Şia, sınıfsal ve aristokratik düzenlerden kaçarak insani rehberliğe, adalete, sınıf ve soy ayrımcılığının reddine ve İslam’a sığınmış mahrum İranlı, Yunanlı ve Arap’tır”.²²⁸ Şeriatî, Safevi Şiiliğinin dinin ilerlemeci yönünü törpülediğini, bunun temsilcisi olarak da mollaların İslam’ı salt bir taklit ve teslimiyet aracı hâline getirdiğini savunmuştur. Şeriatî’nin desteklediği Ali Şiiliği ise bir ideoloji ve dünya görüşü olarak Müslümanların kendi sosyal ve tarihsel konumlarını belirlemelerini sağlayan ve mevcut durum ile olması gereken durum hakkında bireye yol gösteren bir öğretiyi kapsamaktadır.²²⁹

Şeriatî’nin yetiştiği dönemde gençlik, Şah yönetimi altında, Batılı değerlerle yetiştiğinden dolayı ulema ile gençlerin de arası açıldı. Mollalardan daha farklı bir üsluba sahip

²²⁴Khoshrokhavar, Bir Devrimin, op. cit, p.38.

²²⁵ Ali Şeriatî, **Şia**, Çev. Hicabi Kırılangoç, Ankara: Fecr Yayınları, 2012, p.181.

²²⁶ Ibid., p. 21.

²²⁷ Jahanbakhsh, op. cit., p. 123.

²²⁸ Ibid., p. 158.

²²⁹ Behrooz Ghamari- Tabrizi, “Contentious Public Religion: Two Conceptions of Islam in Revolutionary Iran: Ali Shariati and Abdolkarim Soorush”, **International Sociology**, Vol. 19, No 4, 2004, p. 512.

olan Şeriatî ise İrân'a döndükten kısa bir süre sonra yüksek belagat ve hitabeti sayesinde binlerce gencin dikkatini çekmiş, önce Meşhed Üniversitesi'nde daha sonra da Hüseyiniye-yi İrşad'ta²³⁰ verdiği ders ve seminerler genç kesim tarafından dikkatle takip edilmiştir. Ulema ile gençlik arasında köprü vazifesi gören Şeriatî'nin, din anlayış ve anlatış biçimi mollalarınkinden farklı olduğu ve yer yer onları eleştirdiği için aslında bazı din adamları tarafından yaptığı faaliyetler kısıtlanmak istenmiştir. Dönemin önemli müçtehitlerinden Mutahhari'nin Şeriatî'yle fikir ayrılığına düşmesi ve Mutahhari'nin Hüseyiniyye'den ayrılması bu duruma örnek olarak verilebilir. Şeriatî kurumun mollalardan bağımsız bir üniversite gibi işlevi olmasını isterken Mutahhari, daha çok mollaların gözetiminde medrese gibi çalışmasını istemiştir.²³¹

Ayrıca, Şeriatî her zaman dinin yaşanmasında Allah'la kul arasında herhangi bir kurum olmaması gerektiği yönünde fikirlerini ifade etmiştir. İrânlı reformcu düşünür Abdülkerim Suruş İrân'da etkili olan entelektüel akımları değerlendirerek Şeriatî'nin farklı bir yol izlediğini söylemiştir. Buna göre, İrânlı entelektüellerin bir kısmı Batı'dan gelen her şey kötüdür mantığıyla Batı'yı tümüyle reddederken, diğer kısmı da Batı'dan ne bulduysa herhangi bir süzgeçten geçirmeden dinsel düşünceye katmışlardır. Şeriatî ise vakıf olduğu Batılı bilimler sayesinde bir mukayesede bulunarak, İslam'ın çağdaş toplumsal sorunları çözecek güçte olduğunu göstermeye çalışmıştır.²³²

İdeolojik İslam kapsamında Şia'yı Kuran'da bahsi geçtiği şekliyle Hizbullah'ın somutlaşmış hâli ve "yetkin bir parti" olarak gören Şeriatî, Şia'ya pasif kalmış toplumlara bilinç aşılayacak, sınıf mücadelelerinde onlara öncülük edecek ve ezilen sınıfların hakkını geri verecek bir parti olarak bakmıştır.²³³ İslam'ın ancak bir ideoloji olduğu zaman halka mâl olacağını vurgulayan Şeriatî 'ye göre 'vahşi bir çöl Arap'ına İslami bilinç ve sorumluluk veren şey yine

²³⁰ Hüseyiniyye-yi İrşad İrân'ın geleneksel kurumlarından biridir. Hz. Peygamber'in torunu ve On iki imamın üçüncüsü Hz. Hüseyin'in Kerbela'daki şehadetini anmak üzere camilerin yanına kurulan bu kurum daha çok Şiiler arasında ehlibeyt sevgisini artırmak ve canlı tutmak amacını güdüyordu. Şeriatî'de bu kurumda uzunca bir müddet Kuran ve İslam sosyolojisi üzerinde dersler vermiştir.

²³¹ Erkilet, op. cit., p.323.

²³² Ibid., p. 325.

²³³ Şeriatî, Şia, op. cit., p. 22.

ideolojik İslam'ın kendisidir. Ancak Şeriati'nin düşüncesine göre İslam ideolojiden kültüre dönüştürülmüş ve halkın değil yalnızca âlimlerin anlayacağı bir biçim kazandırılmıştır.²³⁴

Şii İslam'a farklı bir perspektif kazandırmaya çalışan Şeriati, Hac görevini de farklı bir şekilde yorumlamış; onu cihat, şehadet ve putlarla mücadele olarak görerek bu vazifeye devrimci bir misyon yüklemiştir. Buna göre İbrahim Peygamber'in kurban kesmesi Müslümanları kendi vazifelerinden uzaklaştıran her şeyi feda etmelerini simgelemekte, bütün engeller kurban edilmesi gereken bir İsmail hükmüne geçmektedir. Yine Hac'da üç putu taşıma görevinin de toplumsal bir yansıması vardır ki, bu üç put toplumdaki sömürü odaklarını temsil etmektedir: Zulüm ve siyasal gücün sahibi Firavun, sermaye ve kapitalizmin temsilcisi Karun ve düzenin bekçileri olarak baskıcı mollaları temsil eden Belam.²³⁵

2.3.2.2. Ali Şeriati 'de 'Yabancılaşma' ve 'Öze Dönüş' Düşüncesi

İran toplumunda 'öze dönüş' ve 'yerlilik' tartışmaları kapsamında şüphesiz ilk akla gelen isimlerden biri de Ali Şeriati'dir. Şeriati'ye göre bilinç bir zamanlar Batı'nın kumarhanesi olarak gördüğü bazı Latin Amerika ve diğer sömürge ülkelerini içine düşükleri sömürgecilik ve millî benliği kaybetme duygulandırıp harekete geçiren bir güçtür. Onun düşüncesine göre halkı içinde bulunduğu koşullar hakkında bilinçlendirmek 'öze dönüş'ün ilk basamağını teşkil eder.²³⁶

Halkın bilinçlendirilmesini aydınının en önemli misyonlarından biri olarak gören yazar, topluma sorumluluk tayin etmek ya da yol göstermek yerine onlara bakış açısı kazandırmak gerektiğine inanan Rousseau'yla benzer biçimde bu görüşünü Meşrutiyet Devrimi'nin sonuçsuz kalmasıyla ilişkilendirmiştir. Şöyle ki; Şeriati'ye göre Meşrutî Hareketin başarısız olmasının belki de en önemli nedeni dönem aydınlarının halka sosyal anlamda bir bilinç kazandırmadan onlara kurtuluş yolunu göstermeleridir. Çünkü yazarın düşüncesine göre *"bilince erişememiş ve devrim kültürüne sahip olmayan bir topluma devrim yüklemenin ürünü, hedefine ulaşmamış"*

²³⁴ Ibid., p. 56.

²³⁵ Erkiilet, op. cit., p. 329.

²³⁶ Ali Şeriati, **Öze Dönüş**, Çev. Kenan Çamurcu, İstanbul: Fevri Yayınevi, 2012, p. 15.

ileri sloganlar toplamından başka bir şey değildir".²³⁷ Bu bağlamda toplumun yararına bir hareket başlatırken dikkat edilmesi gereken husus 'aydın insanın adası' ile 'kitlelerinin kıyısı' arasındaki açığı din vasıtasıyla yok etmek, aydınlar ve halk arasındaki kopukluğu azaltmaktır.²³⁸

Yaşadığı dönemde Üçüncü Dünya ülkelerindeki bağımsızlık hareketlerinden de etkilenen Şeriatî'ye göre 'öze dönüş' İran'ın uzun süredir çeşitli araçlarla (Şah'ın tepeden inme modernizasyon programları, 1953 darbesiyle Batı'nın İran yönetimine müdahalesi gibi) devam eden Batı etkisinden kurtulmasının en etkili yollarından biridir. Ancak Şeriatî'nin 'öze dönüş' ten kastettiği şey, İslam öncesi Fars milliyetçiliğine geri dönüş değildir. Çünkü ona göre ırki öze dönmek faşizme dönmektir ve fakat kendi köklerimize dönüş aslında İran millî kimliğinin ayrılmaz bir parçası olan 'Öz İslami Kültür'e dönüştür. Ancak burada şu hususun altını çizmekte fayda vardır; "*Şeriatî'nin düşüncesine göre İslami köklere, öze dönüş, yukarıdaki bahsi geçen bilinçlenme süreciyle paralel biçimde, bir inanç sistemi olarak değil, toplumun bireylerini harekete geçirecek ve bilinçlendirecek dinamik bir ideoloji olarak İslam'a dönüştür.*"²³⁹

Batılı ülkelerin ekonomik ve siyasi sömürge hareketlerini meşrulaştırmak amacıyla kullandığı 'kültürel oksidentalizm' kavramına Şeriatî öze dönüş düşüncesi bağlamında değinmiştir. Bu düşünceye göre, Batı rasyonaliteyi ve mantık gücünü temsil etmektedir ki bu durumu açıklamak için Şeriatî, Ernest Renan'ın 'amele ırk' kavramına atıfta bulunur. Şöyle ki Avrupa'da beyaz insanların doğum oranı Asya'daki diğer toplulukların doğum oranından daha düşüktür. Bu nedenle akıl ve mantık sahibi işveren ve lider kimseler olarak Batılı insan sayısı diğer işçi, amele ırklardan daha az ve seçkin olmaktadır. "*Batı medeniyetinin üstünlüğünü temel alan bu düşüncenin Doğulu toplumdaki temsilcileri Batı'ya ait 'dünya vatandaşlığı', 'insanın asil oluşu' 'insanlık ailesi' 'açık dünya görüşü', 'enternasyonalizm', ve 'liberalizm' gibi sloganların destekleyicileri olan 'yenilikçi aydın'lardır.*"²⁴⁰

Yine bu bağlamda, sömürgeci ülkelerle sömürü ülkeleri arasında 'anne- çocuk' ilişkisine benzer bir bağ kuran 'Sourdelle diyalektiği'ne de kulak vermek gerekmektedir. Yunanca meter

²³⁷ Şeriatî, Öze, op. cit., p. 87.

²³⁸ Tariq, op. cit., p. 338.

²³⁹ Şeriatî, Öze, op. cit., p. 19.

²⁴⁰ Ali Şeriatî, **İran ve İslam**, Çev. Kenan Çamurcu, İstanbul: Fecr Yayınevi, 2012, p.86

(anne) ve polis (şehir) kelimelerden oluşan ve ana ülke anlamında kullanılan metropol örneğin Çad, Tunus, Cezayir, Fas, Moritanya ve Senegal gibi ülkeler için Fransa; Hindistan, Gine ve Uganda için İngiltere; Endonezya, Guyana için Hollanda; ve Kongo için Belçika'dır.²⁴¹ Uzun yıllar boyunca siyasi, ekonomik ve kültürel araçlar vasıtasıyla bu ülkeler arasında sıkı bir bağ oluşmuş ve bu durum sömürgelerde kendinden kaçma, kendini gizleme şeklinde tezahür etmiş ve dolayısıyla özden kaçışın temel sebebi olmuştur. Şeriatî bu gibi ülkelerin içinde bulunduğu kimlik karmaşası / krizini örneklemek için yer yer Sourdel'in anne- çocuk benzetmesine atıfta bulunur. Buna göre annesinden gördüğü şiddet karşısında içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulabilmek için çocuk yine annesine sarılır. Bu durumu Sourdel şu şekilde ifade eder: "*Bu 'uygunsuz durum'dan kaçabilmek ve darbelerden korunabilmek için kendisini 'çelikten anne'nin kucığına atar. Bu 'sığınma'yı iki şekilde yapar. Biri 'kendini kötüleme', diğeri ise 'başkasına benzeme'dir. 'Başkası', onun duygularında ve gözünde mutlak ve noksansız 'üstün ırk'ın tecellisi olan işte o annedir'*".²⁴² Benzer şekilde, uzun yıllar boyunca maddi ve manevi açıdan sömürge altında kalarak kendi kimliklerine yabancılaşan sömürge ülkeleri²⁴³ de bir problem anında bunu sömürgeci topluluklar aracılığıyla çözme yoluna gitmişlerdir. Nitekim günümüzde sömürge- sömürgeci ülke ilişkisi reel anlamda ortadan kalkmasına rağmen Avrupamerkezcilik (*Eurocentricism*) ve yeni sömürgeciliğin (*neo- colonialism*) yükselişi göz ardı edilmemelidir. Söz konusu ülkeler arasındaki sosyo- kültürel ve ekonomik ilişkilerin varlığı bu durumu resmetmektedir.

İran toplumunda o günlerde Batılı olmak ve medenileşmekten kastın sadece şekilsel anlamda olmasından yakınan Şeriatî, 'tüketimde ve formda yenilenmeyi, üretimde ve düşüncede uygarlık' zanneden zihniyete karşı çıkmış, aksine medeniyet kurmanın bir ideolojik devrim yaratmak olduğunun altını çizmiştir.²⁴⁴ Gerek toplumun bazı kesimleri gerekse aydınlar cihetiyle fikirselsel anlamda desteklenmeyen ve şekil itibarıyla taklitten öteye gidemeyen bu modernleşme hareketleri Şeriatî gibi toplumun kendi kültürel enstrümanlarıyla bir dirilme,

²⁴¹ Ibid., p. 207.

²⁴² Ibid., p. 208.

²⁴³ İran tarihinin hiçbir döneminde diğer Doğulu toplumların aksine hiçbir zaman resmi olarak bir Batılı devletin sömürgesi olmamıştır. Ancak, gerek jeopolitik konumu gerekse sahip olduğu doğal kaynaklar itibarıyla hep bir büyük devletin dışarıdan etkisine maruz kalmıştır. Nitekim I. ve II. Dünya Savaşları öncesi ve sonrasında İran'da Rus ve İngiliz yayılcılığının etkileri göze çarpmaktadır.

²⁴⁴ Şeriatî, Öze, op. cit., p. 44.

yenilenme sürecine girmesi gerektiğini savunan düşünürler tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir. Nitekim Şeriatî'nin İranlı bir kadının şeklen Batılılaştırılmasını tasvir ettiği şu satırlar bu durumu güzel bir şekilde açıklamaktadır:

Önceleri o, parmaklarına kırmızı kına yakarken şimdi sedeften sıcak damga veya mühür mumu vuruyor. Kendi fistanını çıkartıp yerine mini etek ve kürk giydirdiler. Onu sosyalleştirdiler; yani sabahtan akşama kadar satın alsın ve akşamdan sabaha kadar da yeni satın alacaklarından bahsetsin ve üretimdeki rekabete tüketimde kıskançlıkla cevap versin diye evinden sokağa ve pazara yolladılar²⁴⁵

Buna paralel biçimde modernizm ile Batı kapitalizmi arasındaki bağa dikkat çeken Şeriatî şu ifadelerle bunu dile getirmiştir: “Bir yerde, bizlerden biri, ‘Oh ne güzel! Ne mutlu bana ki modernleştim.’ dediği zaman dedim ki: ‘Batı kapitalizmi; ‘Evet, yeni bir tüketici buldum.’ diye bıyık altından gülüyor!’”.²⁴⁶

Fakat Şeriatî’yi daha çok endişelendiren husus bir anlamda ‘toplumsal düşüncenin’ temsilciliğini yapan aydın ve entelektüellerin Batı hayranlığı olmuştur. Yazılarında sık sık ‘yabancılaşma’ (*alinasyon / alienation*) kavramına atıfta bulunan Şeriatî, kültürel yabancılaşmanın en tehlikeli hâlinin aydın kesim üzerinde olduğunu söylemiştir. Bu durumu yazar şu sözlerle ifade etmektedir:

Onlar ‘şey’ insan olmuşlardır. Fakat bunlar ‘düşünce’dir de. Düşünce felç olduğu; analiz, ayırt etme ve seçme yeteneğini kaybettiği ve başkalarının tüketim aracısı haline geldiği zaman facia, ümitsizliğe düşürücü ve kapkara bir facia demektir.²⁴⁷

Al-i Ahmed’in ‘garpezdelik’ten kurtulma yoluna paralel biçimde, Şeriatî de Batıcılık ve modernizm hastalığından kurtulmanın yolunu Batı’yı tamamen bilmek ve çözümlenmek olarak görmüştür. Çünkü “*akrep sokmasının ilacı, akrebin zehridir!*”²⁴⁸ Görüldüğü gibi o dönemde

²⁴⁵ Ibid., p. 88.

²⁴⁶ Ibid., p. 109.

²⁴⁷ Ibid., p. 89.

²⁴⁸ Ibid., p. 221.

Batı'nın tamamen reddi tezini savunan düşünürlerin aksine Şeriatî de Batı'yı tanıma yolunu seçmiştir.

Özetle ifade etmek gerekirse, devrim öncesi İran'da yerli kültürü yeniden canlandırmada din ve moderniteyi bağdaştıran iki isim Al-i Ahmed ve Şeriatî olmuştur. Romantize edilmiş otantik İslami kimliğe dönüştürülen güçlü bir çağrıda bulunan Ahmed moderniteyi reddetmemiştir. Ancak, modernliğin otantik İslami kültür ile hükümetin gerekliliklerine bağlı kalınarak benimsenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde Şeriatî'nin de tüm çabası Şii İslam ile modernizasyonu sağlıklı şekilde birleştirmek olmuştur. Her ikisi de dinî fanatizmden kaçınmış ve evrensel Batı karşısında yerel bir İslami öze bağlı yerel bir İran portresi çizmeye gayret etmişlerdir.²⁴⁹

2.4. Bir Entelektüel Olarak Ayetullah Humeyni ve İran Siyasal Hayatı Üzerine Etkileri

Ayetullah Humeyni'nin İslami devlet teorisi, kaybolan İmam'ı pasif bir şekilde beklemek yerine önde gelen Şii âlimlerinin (veli-ye fakih) hem hukuki hem de dinî otoriteyi elinde bulundurması üzerine kurulu idi.²⁵⁰ Bu düşünce öncelikle devrim öncesi İran'da Ali Şeriatî ve Murtaza Mutahhari gibi düşünürlerin On ikinci İmam Mehdi'nin gelip dünyayı adaletle dolduracağı ana kadar, insanların adaletsizlikle kendi başlarına savaşmaları gerektiğini öğütleyen 'aktif bekleyiş' fikrinden de esinlenmiştir. Nitekim reform hareketinin lideri olarak kabul edilen Hatemi de bu durumu şu sözlerle vurgulamıştır: "*Peygamber zamanından ya da en azından o yüce insanın kaybolmasından tekrar ortaya çıkmasına kadar geçecek süre içinde,*

²⁴⁹ Mirsepassi, intellectual, op. cit., p.13.

²⁵⁰ Şia, Ali Bin Ebi Talib'in Hz. Muhammed'ten sonra nass ve tayinle halife olduğuna inanan, imametın kıyamete kadar onun soyundan gelen imamlardan devam ettirileceğini ileri süren ve bu imamların masumiyetine inanan toplulukların müşterek adıdır. İmamiyye (İsna Aşeriyye, Caferiyye), Zeydiyye, İsmailiyye, Nusayrilik, Durzilik ve Bahailik gibi kollar arasından İmamiyye Şia'nın en mutedil kolu olarak ortaya çıkmıştır. İmamiyye bugün İran'ın resmi mezhebidir ve bu husus İran Anayasası'nda yer almıştır. Bu inanışa göre, 12. İmam olan Muhammed Mehdi 869'da doğmuş, 873'te öldürülme korkusundan 940 yılına kadar 'Küçük Gizlilik' (Gaybet-i Suğra) dönemine girmiştir. Bu zaman diliminde imam ile ona uyanlar arasında dört sefir (Sufera-i Erbaa) iletişimi sağlamıştır. 940'tan itibaren 'Büyük Gizlilik' (Gaybet-i Kübra) dönemi başlamıştır. 12. İmam halen sağdır; günü geldiği zaman tekrar taraflarına dönecek ve yeryüzünü adaletle dolduracaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Onat, **Yirminci Asırda Şii İslam ve İran İslam Devrimi**, Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı, 1996 ve Ethem Ruhi Fığlalı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1980.

halkın hadiseler fırtınasında kendi cevherini cilalaması, kimliğini ispatlaması ve kişiliğini yükseltmesi gerekiyor ki o istenilen devlete layık olabilsin".²⁵¹ Yine emperyalizme karşı savaş, devrim öncesi yıllarda gerek dinî gerekse seküler entelektüelleri bir araya getiren unsur olmuştur. Humeyni gerçek İslam'ın güvenilir liderlerin yönetimi altında ezilenler adına toplumsal hareketi güvence altına almak olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: "*İslam, kendilerini doğruluk ve adalete teslim etmiş militan kişilerin dinidir. O bağımsızlık isteyenlerin dinidir. Emperyalizme karşı mücadele edenlerin okuludur*".²⁵²

Devrime giden süreçte toplumun farklı kesimlerinden insanları Şah'ın otokratik rejimi ve keyfi anayasa ihlallerine karşı örgütleyen en etkili isim Humeyni ve Şeriatî olsa da belli hususlarda bu iki ismin ayrıldığı görülmektedir. Şeriatî Kuran'ın yorumlanması ve dinin yaşanmasında bireyi önceleyen bir tavır içindeyken Humeyni halkın bu konuda dinî liderlerin rehberliğine olan ihtiyacını sık sık dile getirmiştir. Yani bir bakıma Humeyni, Şeriatî'nin yaptığı gibi liderliği aydın düşünürlerin eline bırakmamış ve ulemayı ön plana çıkarmıştır. Sonuç itibarıyla, devrim sonrası İran iç ve dış politikasının şekillenmesinde ciddi etkileri olan muhafazakâr-reformist çekişmesinin düşünsel arka planının Humeyni-Şeriatî ayrımından etkilendiğini söylemek doğru olacaktır.

Şeriatî ve Mutahhari gibi Şiiilikteki şehitlik kavramına vurgu yapan Humeyni'nin sürgünden İran'a dönerken ilk uğradığı yer Tahran'daki Beheştî Zehra kabristanı olmuş ve kendisi ilk ahdini şehitlerle yapacağını tekrarlamıştır. Şeriatî'nin Habil-Kabil örneğinden yola çıkarak dünyayı mustazaflar – müstekbirler (ezilenler/ezenler) arasında bir savaş olarak yorumlayan Humeyni her zaman ikinci tarafın yanında olacağını şu sözlerle dile getirmiştir: "*Zenginlikle yoksulluk arasındaki savaş sonsuza dek sürecektir. Bu devrim, yoksulların zayıf omuzları üzerinde yükseldi. Ben, yoksulların bir kılını şu saraylara değişmem*".²⁵³

Humeyni'nin "*Devrim sadece ekmek için yapılmaz*" sözü devrimin daha büyük amaç ve eylemler içermesi gerektiğini vurgulamaktaydı. Ona göre devrimle planlanan bir kalkınmanın yaşanması Batı hayranlığı içinde olan ve yoksullara önderlik yapacak özellikleri taşımayan

²⁵¹ Sami Oğuz, **Gülümseyen İslam: Hatemi'nin Ağzından İran'da Değişim**, Çev. Nazıla H. Nejad, İstanbul: Metis Yayınları, 2001, p. 40

²⁵² Bülent Keneş, **İran Siyasetinin İç Yüzü**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, p. 53.

²⁵³ Ali Bulaç, **Hedefteki Ülke İran: İslam, Devrim ve Cumhuriyet**, İstanbul: Çıra Yayınları, 2009, p. 28.

aydınların eliyle olamazdı. Ülkesindeki birçok aydını çekirge sürülerinin geride bıraktıkları yumurtaları gibi sömürgecilerin ülkede bıraktıkları izler olarak gören Humeyni, bu kalkınma ve gelişme işleminin ancak ulema kanalıyla olacağına altını çizmiştir.²⁵⁴ Buradan hareketle denilebilir ki, Soğuk Savaş koşullarında gerçekleşen İslam Devrimi anti-sistemdir, dolayısıyla da kapitalizm karşıtı bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Devrim sonrası İran siyasal hayatının temelini oluşturan unsurların başında Humeyni'nin geliştirip popüler hâle getirdiği velayet-i fakih kavramı gelmektedir. Bu düşüncenin temelinde Şia tarihinde yaşanan ve Usulilerin zaferiyle sonuçlanan Ahbari-Usuli tartışması yatmaktadır. Ahbarilere göre Kayıp İmam'ın yokluğunda hadislere uymaktan ve imamlardan gelen rivayetlere itaat etmekten başka çözüm yoktur. Ahbariler, İmam zuhur edene dek mevcut kaynakların ve haberlerin yeterli olduğunu ve içtihad gerektirmediğini, hukukta değişimin ancak İmamın varlığında mümkün olduğunu iddia etmekteydiler. Buna karşılık Usuliler, halkın değişen ihtiyaçlarına cevap verebilmek üzere yeni içtihatlar üretilebileceği iddiasında bulundular. Usuli anlayışına göre müçtehit yalnız görüş bildirmekle kalmaz ona itaat etmek de zorunludur. Devrimi de bir anlamda Usulilerin zaferi olarak yorumlayacak olursak, Humeyni'nin velayet-i fakih kavramını toplumun rehbersiz kalmayacağı görüşünden yola çıkarak ortaya attığını söyleyebiliriz.²⁵⁵ Neoklasik realizmin öngördüğü fikirsel unsurların iç politikada etkin olması durumu devrim sonrası İran'ın hem iç hem de bir anlamda dış politikasına şekil veren Usuli düşüncesinde kendini bulmuştur.

“Bizim ibadetimiz siyaset, siyasetimiz ibadettir” düsturuyla yola çıkan Humeyni'nin devrime giden süreçte en büyük katkılarından birisi Şah döneminde ikinci plana itilen din adamlarını kamusal alana çekmek olmuştur. Ulemayı büyük uyanışı gerçekleştirecek ve siyasete ahlaki bir boyut kazandıracak kimseler olarak gören Humeyni, din adamlarının sadece namaz, abdest, dua gibi fihhi meselelerle ilgilenmesini yetersiz görmekteydi. Siyasi olarak aktif hâle gelmiş olan ulemayı toplumu içinde bulunduğu maddi ve manevi çöküntüden çıkaracak yegâne güç olarak gören Humeyni, Şahlık rejiminin onları sosyal ve siyasal hayatın dışına ittiğinin altını

²⁵⁴ Ibid., p. 35.

²⁵⁵ Bulaç, Hedefteki, op. cit., p. 41. (Usuliler bu şekilde içtihad etkinliklerinde akla belirleyici bir rol kazandırdılar ki bu durum Sünni içtihad geleneğiyle de benzerlik göstermektedir).

çizmiştir.²⁵⁶ Devrimin provasının yapıldığı yıllarda, kaset ve vaazlarla binlerce kişiye ulaşmayı başaran Humeyni'nin felsefesi üç başlık altında toplanabilir. Birincisi, her ne olursa olsun monarşinin kaldırılması gerektiğidir. İslam'ın ne monarşi ne de bir hanedan usulüne sıcak baktığının altını çizen Humeyni, Hz. Hüseyin'in mücadelesini İslam'ın monarşiye dönüşmemesi adına verdiğini ve bu uğurda şehit olduğunu ifade etmektedir. İkincisi, İslam'ın insanın mutluluk ve mükemmelliği için tüm kanun ve ilkelere sahip olduğu fikridir. Bu nedenle de herhangi bir ithal yönetim biçimine ihtiyaç yoktur. Son olarak Humeyni, İslam'ın emperyalist güçler tarafından zarar gördüğünü, şu anda tehlike altında olduğunu söylemiş ve ulemanın görevinin de İslam'ı bu tehlikelerden arındırarak İslami mesajın sosyal ve siyasal yönlerini halka açıklamak olduğunu belirtmiştir.²⁵⁷

Velayet-i fakih kavramına müslüman toplumun sorumluluğunu üstlenme ve Kayıp İmam zuhur edinceye kadar meselelerin çözümü için İslamiyet'in temel hükümlerini hayata geçirme gibi misyonlar yükleyerek velayet-i fakih nazariyesini daha kapsamlı hâle getiren Humeyni'nin mezhebe katkısı bununla sınırlı değildir. Humeyni Şiiğin önemli unsurlarından biri olan takiyye²⁵⁸ inancına da katkıda bulunmuştur. Buna göre, eğer takiyye; yalan, ikiyüzlülük ve fırsatçılık gibi amaçlarla yapılıyorsa bunun hiçbir Müslümana yapılması uygun değildir. Ayrıca, İslam'ın varlığı tehdit altında ise takiyye yapmak haramdır.²⁵⁹ Şahlık rejimini İslam'ı ortadan kaldırmakla suçlayan Humeyni, bu noktadan hareketle din adamlarını Şah yönetimine karşı aktif hâle getirmiştir. Yine, tüm vaaz ve eserlerinde Sünni- Şii ayrımının hafifletilmesi yolunda tavsiyelerde bulunan Humeyni, bu amaçla Sünni fikhın Kum medreselerinde okutulmasında ciddi çaba sarf etmiştir.

²⁵⁶ Ibid., p. 47.

²⁵⁷ Keddie, op. cit., p. 193.

²⁵⁸ Kısaca can ve malın tehlikeye girmesi durumunda kişinin kendi inancını gizlemesi ruhsatına dayanan takiyye Şiiilerin tarih içinde uğradığı baskı ve tahribatlar karşısında kendilerini koruma isteğinden ortaya çıkmıştır. Sünni fikh kitaplarında da yer alan takiyyeye bir zaruret hali olmadıkça başvurulmasını Şii alimler haram kabul etmektedir.

²⁵⁹ Ahmed Huber, "İnkılap İçin Ne Dediler?",

<http://www.islamkutuphanesi.com/turkcekitap/online/Bir%20Devrimin%20Anatomisi%20-%20Kadri%20CELİK/2b-inklap-icin-ne-dediler.htm> (e.t. 09.11.2014).

2.6.1979 İnan İslam Devrimi

1979 İnan İslam Devrimi neoklasik realizmin üzerinde durduğu mobilizasyon olgusuna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Din adamlarının ortak bir toplumsal hafıza inşa etmek suretiyle (1953 darbesini gerçekleştiren ABD'nin ötekileştirilerek 'Büyük Şeytan' olarak zikredilmesi, bu darbenin İnan halkı üzerindeki travmatik etkisinden faydalanılması, Şah'ın baskıcı rejimine karşı Şiilikteki başkaldırı kültürünün canlandırılması) toplumun bütün katmanlarından destek toplaması Şiiliğin kitle mobilizasyon gücüne işaret etmektedir. Devrime giden süreçte sağ, sol kesimler ve tüm sosyal sınıfların ulemanın öncülüğünde siyasal olarak aktif hâle getirilmiş Şiiliğin çatısı altında tek bir hedefe odaklandığını söylemek mümkündür.

Toplumun farklı kesimlerinin topyekûn desteğiyle gerçekleştirilen 1979 İslam Devrimi'nin önceki yüzyıllarda gerçekleşen devrimlerle karşılaştırıldığında büyük bir farklılık arz ettiği görülür. Öyle ki, monarşinin devrilmiş olması belki de önceki devrimlerle tek ortak paydadır. Çünkü yaygın olan kanıya göre köklü siyasal ve toplumsal değişim anlamına gelen devrim ancak 1789 Fransız Devrimi'nde olduğu gibi ekonomik sınıflar eliyle ve pozitif yönde yapılabildi.²⁶⁰ İnan Devrimi ise her ne kadar başlangıçta tüm kesimlerin desteğini almış olsa da, din adamlarının siyasal ve kültürel zaferiyle sonuçlanmıştır. Kimilerine göre ise devrim ilk etapta İslami değildir, sonradan gelişen koşullardan dolayı İslami olmuştur.²⁶¹ Gerek devrim öncesi gerekse devrim sonrası İnan'da Şii din adamlarının elinde bulundurduğu mali gücü²⁶² düşündüğümüzde bu durum kısmen anlamlı hâle gelmektedir. Ayrıca, Pehlevi Hanedanlığı'nın baskıcı modernleşme ve laikleşme programları altında bile Şii din adamları kendi toplumsal ağlarını koruyabilmişler ve halkın protestosunu İslami bir yöne doğru kanalize etmeye hazır

²⁶⁰ Gündoğan, op. cit., p.19.

²⁶¹ Patrick Smith, "The Indigeneous and the Imported: Khatami's Iran, **The Washington Quarterly**, Vol. 23, No 2, 2000, p. 42.

²⁶² Humus, sadaka ve yardımların yanı sıra mollaların mali gücünün oluşmasında vergiden muaf tutulan 'bunad' isimli vakıflar etkili olmuştur. En güçlü örneklerini Şehitler ve İmam Rıza Türbesi vakıflarının oluşturduğu bu kurumlar hacılardan gelen bağışları da elinde tutmakta ve Ruhani Önder'in yöneticiliğinde faaliyetlerine devam etmektedirler. Bu iktisadi güce ilaveten örneğin Şehitler Vakfı sadece savaş şehit ve gazilerinin ailelerine maddi destek vermekle sınırlı kalmamış, rejime yakın kesimlere eğitim vb. burslar da vererek rejime bağlı kadrolar yetiştirmeyi amaçlamaktadır. (Yüksel Taşkın, "Devrim Sonrası İnan'da Siyaset: Aktörler, Stratejiler ve Gelecek", **İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı 39, 2008, p. 44).

olduklarını göstermişlerdir. Nitekim genel itibarıyla devrime bakıldığında, toplumsal siyasal ve ekonomik değişim isteği ile bu değişimin ancak İslami düzenin yeniden tesisıyla mümkün olabileceği duygularının iç içe geçtiği görülmektedir.²⁶³ Diğer Orta Doğu ülkeleriyle benzeri modernleşme süreçlerinden geçen İran İslam Devrimi'nin kendine has yapısı onu diğer devletlerden farklı kılmaktadır. Örneğin, İran ile Mısır, Libya, Türkiye gibi çoğunluğu Sünnilerin oluşturduğu, farklı dinî yapı ve oluşumları bünyesinde barındıran Orta Doğu ülkeleri kıyaslandığında şu sonuç karşımıza çıkmaktadır; bir yanda İslami hareketten yoksun bir devrim, diğer yanda ise devrimsiz İslami hareketlerin varlığı.²⁶⁴

Kendine has özellikleriyle diğer hareketlerden ayrılan İran Devrimi'nin nedenleri üzerine birçok araştırmacı kafa yormuş ve her biri devrime farklı açılardan yaklaşmışlardır. Örneğin, sosyal hareketler konusundaki uzmanlığıyla ön plana çıkan Theda Skocpol'a²⁶⁵ göre, devrim Şah'ın tepeden inme modernizasyon programlarına tepki olarak ortaya çıkmışken, İran tarihi uzmanı olan Nikki R. Keddie'ye göre sosyo-ekonomik ve politik faktörler de en az Şii İslam kadar etkili olmuştur.²⁶⁶ Devrim öncesi İran'ın geçirmiş olduğu entelektüel gelişim üzerinden de bir devrim okuması yapmak mümkündür. Yurt dışında eğitim alıp Batı'nın ulus devlet anlayışından büyük ölçüde etkilenen aydınlar, İran'ın sosyo-kültürel yapısını hesaba katmaksızın Batılı modelleri kendi ülkelerinde uygulamaya çalışmışlardır. Bu durum 'garpzede' aydınların halkın gözünden düşmesine yol açmış ve halk tümüyle din adamlarına yönelmiştir.²⁶⁷ Bu nedenle devrimi yukarıdan aşağıya gerçekleştirilen modernleşme programlarına karşı halkta birikmiş olan tepkinin özellikle din adamları eliyle dışa vurumu olarak da görebiliriz.

Devrimin oluşmasına yönelik diğer bir tez de Said Amir Arjomand tarafından öne sürülmüştür. Buna göre, devrim modern İran bürokrasisi (elit kesim, rantiyer sınıfı, ekonomik işveren sınıf ve askerî sivil bürokrasi) ile hiyerokrasi (dinî hiyerarşi, esnaf sanatkar ve küçük iş

²⁶³ Cleveland, op. cit., p. 493.

²⁶⁴ Asef Bayat, "Revolution without Movement, Movement without Revolution: Comparing Islamic Activism in Iran and Egypt", **Comparative Studies in Society and History**, Cilt 40, Sayı 1, Cambridge University Press, 1998, pp. 138-140.

²⁶⁵ Theda Skocpol, "Rantiye Devlet ve İran Devriminde Şii İslam", Serpil Üşür (ed), **İran Devrimi: Din, Anti-Emperyalizm ve Sol**, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, pp.106-107.

²⁶⁶ Keddie, op. cit., p. 135.

²⁶⁷ Erkilet, op. cit., p. 314.

adamları tarafından desteklenen din adamları) arasındaki anlaşmazlıktan meydana gelmiştir.²⁶⁸ İran üzerine özgün eserleriyle tanınan Hamid Algar'ın devrim yorumuna göre, 79 Devrimi aslında 16. yüzyılın başından beri devam eden Şii İslam'ın İran'a girmesinin son evresidir. Örneğin, Çin ve Rus devrimleri geçmişin reddine dayanırken, İran Devrimi geçmişteki Şii imamet inancını politize ederek günümüze taşımış ve on ikinci imamın yokluğunda Fakih, Kuran'ın yorumlayıcısı ve ümmetin lideri olarak karşımıza çıkmıştır. Bu inancı benimseyen Şii Müslümanlar diğer inançların gayrimeşruluğuna inanmış dolayısıyla bu durumun bir yansıması da Şah'a karşı toplumsal muhalefet hareketi olarak karşımıza çıkmıştır.²⁶⁹

Yazar Rajae'e göre ise İran Devrimi 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan üç ana akımın ortak ürünüdür. Bunlardan ilki Pehlevi yönetiminin başlattığı modernizasyon hareketinin yenilenerek İran için bütünlendirici bir kimliğe dönüştürülmesidir. İkincisi, 1950'li yıllarda Musaddık'la birlikte milliyetçilik ve petrol ulusallaştırma söylemleri çerçevesinde özgüvenin yeniden inşasıdır. Üçüncüsü ise, küreselleşmeyle birlikte uluslararası sistemde değişikliklerin yaşanması ve yeni sistemde yerlilik hareketlerinin daha rahat gelişmesine zemin hazırlamasıdır.²⁷⁰ Nitekim devrime giden süreçte moderniteyi benimseme, millî özgüveni restore etme ve öz kültüre dönme çabaları bir arada düşünüldüğünde İslam Devrimi'nin bunların bir birleşimi olduğu da görülür. Yine bunların sonucu olarak 'anomi' (dışlanmışlık / ümitsizlik) hâli beliren İran toplumunda devrim öncesi ve sonrasında düşünürlerin sıklıkla otantiklik ve özgüven üzerine vurgu yaptıkları da görülür.

1979 Devrimi'nin en önemli sonuçlarından birisi kökü eskilere uzanan velayet-i fakih nazariyesinin aktif hâle getirilerek, Ruhani Lider / Rehber'in tüm sistemin tepesinde geniş yetkilerle donatılması olmuştur. Velayet-i fakih²⁷¹ kavramının temelleri Şii İmamet inancına dayanır. Ancak, velayet-i fakih kavramını klasik Şii inancındaki anlamından sıyrarak bir İslami hükümet kurma fikrini ortaya koyan ise Humeyni olmuştur. İran Anayasası'nda belirtildiği

²⁶⁸ Said Amir Arjomand, **Turban for the Crown**, New York and Oxford: Oxford University Press, 1998, pp. 98-99

²⁶⁹ Hamid Algar, **İslam Devriminin Kökenleri**, İstanbul: İşaret Yayınları, 1988. pp. 17-19

²⁷⁰ Rajae, op. cit., p. 7.

²⁷¹ Arapça ve Farsçada değişik anlamları muhteva eden bu kavram, yardım, yaren, muhabbet etme, yönetme yetkisi gibi manalara gelmekle birlikte Şii anlayışında On iki İmam'a olan sevgiyi sembolize etmekte, ayrıca hükümet etme anlamlarında da kullanılmaktadır.

hâliyle veli-ye fakih zamana ve siyasete vakıf, takva sahibi, cesaretli, adil ve toplumu yönetecek özelliklere sahip olmalıdır.²⁷²

İslam'ın genel çıkarlarını gözetmek, İslam Cumhuriyeti'nin genel politikalarını belirlemek, silahlı kuvvetlere komuta etmek, savaş, barış, referandum gibi önemli kararları vermek, ülkenin önemli kurumlarının (çeşitli yargı organları, Koruyucular Konseyi ve Maslahat Konseyi gibi) başkanlarını atamak, yayın kuruluşlarının yöneticilerini atamak ve önemli vakıfları yönetmek Ruhani Önder'in görevleri arasındadır.²⁷³ Dolayısıyla, maddi manevi anlamda çok geniş yetkilerle donatılan Dinî Lider'in ülkeyle ilgili tüm konularda son sözü söyleme yetkisini elinde bulundurduğunu söylemek mümkündür.

Çoğu İranlı düşünür 1979 Devrimi'ni kendi zaferi olarak görür. Çünkü özellikle 1960'lardan itibaren başlattıkları tartışmalarla halk gözünde Pehlevi rejiminin temellerinin sarsılmasına sebep olmuşlardır. Birçoğu önceleri sol tandanslı olduğu için Pehlevi rejiminin toplumu modernleştirme çabasında ön safta yer alsalar da Tudeh'in İran siyasal ve kültürel hayatından çekilmesiyle birlikte İslami özlerine geri dönüşü vurgulamış ve rejime karşı eleştirel bir tutum içinde olmuşlardır.²⁷⁴ Devrim sürecinde “komplo, casus, hıyanet, bağımlı, dış tehlike, dış güçler, yabancı etki, kukla, iş birlikçi, emperyalizmin uşakları, sahne arkası...” gibi terimlerin İran siyasal tartışmalarında sıklıkla kullanıldığı gözlemlenmiştir.²⁷⁵ Yalnız, devrim sonunda gücü ele geçiren mollalar rejimi devrime katılan diğer kuvvetleri olduğu gibi, bu düşünürleri de saf dışı bırakmıştır. Böylece, daha popülist ve emperyalist bir söylem belirleyen mollalar karşısında entelektüeller güçlü İslami bir hizbin zayıf oyuncularını teşkil etmiş ve 1980 Kültür Devrimi'yle birlikte bir süreliğine siyaset sahnesinden çekilmişlerdir.

Kültürel Devrim'le birlikte mollalar rejiminin (*soulcraft / devrimci ruhun yeniden biçimlendirilmesi*) tek tip toplum yaratma girişimleri (üniversite müfredatları üzerindeki devlet kontrolü, sosyal hayatın her aşamasında devletin belirleyici ve karar verici rolü) entelektüeller tarafından eleştirilse de baskılardan dolayı aydınların sesleri oldukça cılız kalmıştır. Rejimin

²⁷² M. Serkan Taflıoğlu, “İran İslam Cumhuriyeti'nde Egemenlik ve Meşruiyet Kaynağı Velâyet-i Fakih”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 68, Sayı 3, 2013, p. 97.

²⁷³ Gündoğan, op. cit., p.173.

²⁷⁴ Saghafi, op. cit., p. 17.

²⁷⁵ Taşkın, op. cit., p. 37.

baskısı 1980-88 İnan / Irak Savaşı boyunca devam etmiş bu nedenle ‘savaş ve etkileri’ entelektüellerin çalışma alanının dışına itilmiştir. Öyle ki, savaş edebiyatı ve sineması dâhil tüm kültürel aktiviteler siyasi erkin etki alanı içine dâhil edilmiş ve entelektüel eleştiriden uzak tutulmuştur.²⁷⁶

Ayetullah Humeyni’nin ölümüyle birlikte İnan’da rejim, karizmatik liderin bütünleştirici gücünden mahrum kalmıştır. 1980- 88 savaş yıllarının yıkıcı etkisi, halkın ekonomik istikrar ve daha fazla özgürlük talebi rejimin revize edilmesi ve devrim kadrosundan yeni akımların üretilmesi fikrini güçlendirmiştir. Nitekim yazar Onat’a göre o dönemde devrimin karşı karşıya kaldığı açmazlardan bazıları şunlardır; kadınların zorla örtünmesinde olduğu gibi şekilciliğin ön plana çıkması, pek çok insanın umarsızca ölümüne yol açan keyfilik, baskı, iktidardaki kimselerin doğruluğunu araştırmadan bazı şeyleri İslam’la bağdaştırması demek olan bağnazlık.²⁷⁷ Bu gibi çıkmazlar, küreselleşmenin verdiği baskıyla birlikte İnan toplumunda özellikle ikinci plana atılan kadınlar, gençler ve azınlıklar tarafından eleştirilmiş ve rejimin meşruiyeti sorgulanmaya başlamıştır. Yukarı hareketliliğin imkânsızlığı, kamu görevlerinde adaletsiz dağıtım ve dini gelenek ve göreneklere yönelik ayrımcılık dini azınlıkların şikâyetçi oldukları hususlar arasında kalmıştır.²⁷⁸

²⁷⁶ Saghafi, op. cit., p. 29.

²⁷⁷ Onat, op. cit., p. 46.

²⁷⁸ M. Kerman, op. cit., p. 41.

İKİNCİ BÖLÜM

DEVİRİM SONRASI İRAN'DA REFORMİST-MUHAFAZAKÂR ÇEKİŞMESİ

Devrim sonrası İran siyasal hayatında son derece önemli etkileri olan hizipler arası çekişme, İslam Devrimi'nin hemen akabinde Dinî Lider etrafında kümelenen muhafazakâr yapının içerisinde bölünmelerin baş göstermesiyle ortaya çıkmıştır. Radikaller ve ılımlılar olarak bölünen bu devrimci kadronun içinden daha sonra 'reformcu cephe' olarak bilinecek bir grup daha ortaya çıkmıştır. Sistemi fundamentalist kılmadan dinî yapmak ve içeriden yenilemek suretiyle güçlendirmek isteyen reformcuların aralarında da ilerleyen yıllarda kopmaların yaşandığı görülmüştür.

Reformcuların bir kısmı Rafsancani'nin öncülük ettiği pragmatizm temelinde hareket eden teknokratlar grubuna dâhil olurken, özellikle din adamı olmayan reformist isimlerin seküler cepheye doğru kaydıkları ve hatta rejimin temel doktrini 'velayet- i fakih' sistemini eleştirdikleri görülmüştür. 1997 yılında pragmatik muhafazakâr grupların da desteğini alan Hatemi'nin siyaset sahnesine çıkmasıyla, reformcu entelektüeller tarafından temsil edilen bu grup siyasal anlamda da devrim sonrası İran'da söz sahibi olmuştur. Reel anlamda partilerin olmadığı İran toplumunda siyasi parti işlevi gören bu gruplar ve aralarındaki çekişme devrim sonrası İran siyasetinin vazgeçilmez hususlarından biri olmuştur.

1. Reformist Hareketin Siyasal Lideri: Seyyid Muhammed Hatemi

İran'ın Ardekan vilayetinde doğan Muhammed Hatemi²⁷⁹ öncelikle Kum kentindeki medreselerde geleneksel din eğitimi almış, sonrasında felsefe ve teoloji ilimlerine yatkınlığı nedeniyle İsfahan Üniversitesi'nde eğitimine devam etmiştir. Bir süre Almanya, Hamburg'ta

²⁷⁹ Beyaz cübbe giyen diğer mollaların aksine Hatemi'nin üzerinde taşıdığı siyah cübbesi onun baba tarafından Hz. Muhammed'in soyundan geldiğine (seyyid oluşuna) delalettir. İran'ın önde gelen din âlimlerinden olan babası Ayetullah Ruhullah Hatemi'nin İran'da dindarlığından daha çok ilerlemeci fikirleriyle tanındığı söylenir. Çocuklarına roman, şiir, gazete ve hatta bazı ulema tarafından hoş karşılanmayan yayınları okuma izni veren Ayetullah Hatemi'nin evinde demokrasinin hâkim olduğu söylenmektedir. Nitekim oğlunun felsefe ve Batı bilimlerine ilgisini gören baba Hatemi, onu bu ilimleri derinlemesine öğrenmek üzere İsfahan Üniversitesine kaydetmiştir. Batı felsefesi dalında diploma alan Hatemi'nin Batılı özgürlük ve vatandaşlık sorumluluğu gibi kavramlara aşina olduğu yer de burasıdır. Ayrıca Hatemi, o dönemde Irak Necef'te sürgünde olan Ayetullah Humeyni'nin yazı ve söylemlerinden etkilenerek devrimci görüşlere de yakınlık kazanmıştır.

İslam Merkezi'nin²⁸⁰ başkanlığı görevini de ifa eden Hatemi, İran'a döndüğünde milletvekilliğinin ardından Mir Hüseyin Musevi tarafından İslami İrşad ve Kültür Bakanlığı'na getirilmiştir. Bu süreçte film, müzik, edebiyat ve sanat üzerindeki baskıları hafifletmesi onun İran'da ılımlı bir kişilik olarak tanınmasına vesile olmuştur. 1980'deki ilk parlamento seçiminde memleketi Ardekan'dan milletvekili seçilen Hatemi, 1981'de Humeyni tarafından Kayhan Enstitüsü²⁸¹ Başkanı olarak görevlendirilmiştir.²⁸² Sonrasında Haşimi Rafsancani'nin baş danışmanlığı ve İran Millî Kütüphane Başkanlığı görevlerinde bulunmuştur.²⁸³ Hukuk ve İslam felsefesinin yanı sıra Hobbes, Machiavelli ve diğer Aydınlanma düşünürlerinden de etkilenen Hatemi, onlardan ödünç aldığı fikirleri Kur'an'ın ilke ve prensipleriyle bütünleştirmek istemiştir.²⁸⁴

Hatemi'nin değişim projesi de aslında İran / İslam kültürünü ve 1979 Devrimi'nin kazançlarını korumaya yöneliktir. Hatemi'nin öncülüğünde reformistlerin yapmaya çalıştığı şey, bir bakıma modernizasyonu aşağıdan yukarıya doğru gerçekleştirmektir. Bu bağlamda, hedefi gerçekleştirmek üzere piyasa, sivil toplum ve sosyal mobilizasyon sağlanmaya çalışılmış ama teoride dillendirilen hususların pratikte gerçekleştirilmesi zor olmuştur. İran rejiminin devletin önemli kurumlarına hâkim olan muhafazakâr yapıyı koruyucu tavrı ve yapısal eşitsizlikler, reformcuların elini bağlayan hususların başında gelir. Ancak, kendisi de mollalar sınıfından gelen Hatemi, aslında rejimin temel ilkeleriyle hiçbir zaman ters düşmemiş ve bu bağlamda 1997 ve 2001 seçim kampanyalarında İslami ilkelere bağlılığını vurgulamıştır. Onun reform projesi, daha ziyade İslami ilkeleri ve metinleri zamanın şartlarına uygun biçimde ve daha geniş bir perspektiften yorumlanmasını sağlamaktır.²⁸⁵ Nitekim Hatemi kendini 'seküler entelektüeller' olarak tanımlayan çevreye karşı eleştirel olmuş, onların hareketini yüzeysel ve halktan kopuk olarak nitelendirmiştir. Hayatlarında dine önem veren bir toplumda, tıpkı

²⁸⁰ Hamburg'taki İslam Merkezi, Ayetullah Humeyni'nin sürgün yılları boyunca Şiiliğin Avrupa'daki en eski ve aktif merkezi olarak işlev görmüştür. Devrimden iki yıl önce 1978'de Ayetullah Muhammed Beheştî'nin yerine bu merkezin başkanlığına getirilen Hatemi, broşürler dağıtmak suretiyle burada öğrencileri Şah'a karşı örgütlemiştir.

²⁸¹ Devrim sonrasında devrimin en önemli sözcüsü olarak kabul edilen Kayhan Gazetesi dahil olmak üzere yayın yapan kurum. (Taşkın, op. cit., p. 30).

²⁸² Oğuz, op. cit., p. 11.

²⁸³ Ghoncheh, Tazmini. **Khatami's Iran The Islamic Republic and the Turbulent Path to Reform**, London & New York, I.B. Tauris Publishers, Tauris Academic Studies, 2009, p. 14.

²⁸⁴ Smith, op. cit., p. 49.

²⁸⁵ Tazmini, op. cit., p. 18.

sekülerlerin yer edinmeyeceği gibi, baskıcı ve dogmatik düşüncelerin de kalıcı olmayacağını savunmuştur.²⁸⁶ Özetle Hatemi, kendisini tamamen Batı etkisine bırakan Şah rejimi ile İslami hükümleri kendi iktidarını kuvvetlendirmek amacıyla manipüle edip zorlaştıran molla rejimi arasında bir orta nokta bularak, modernite ile İslam'ı bağdaştırmak istemiştir.

Diğer reformcular gibi, Hatemi de İslami demokrasinin gerekliliğini savunmuş, İran Anayasası'nın ve siyasal zeminin buna uygun olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir: “*Halkın egemenlik hakkı, Allah'ın egemenlik hakkına aykırı değil, belki onun içindedir. Anayasa'mızda egemenliğin Allah'ın da halkı kendi kaderine egemen kıldığı açık bir dille ifade edilmiştir. İslam Cumhuriyeti'nin teorik temeli olan Anayasa'da millî egemenlik ilkesi yer almıştır.*”²⁸⁷ Hükümetin temeline halk iradesini yerleştirmesi ve İslami rejimi daha şeffaf ve toleranslı kılma çabalarından ötürü Muhammed Hatemi'yi reform hareketinin kişileşmiş hâli olarak görmek de mümkündür.²⁸⁸ Devletin varlığını sürdürmesinin halk iradesine bağlı olduğunu savunan Hatemi'ye göre şu anda yapılması gereken şey halk iradesi ve yönetim biçimi arasındaki farkın incelenmesi ve şer'i hukuk kapsamında ikisi arasında bir orta yol bulunmasıdır.²⁸⁹ Düşüncenin ‘demir kafesler içine hapsedilmesine’ karşı çıkan Hatemi herhangi bir dinî yönetimin de varlığını ancak demokratik çerçevede devam ettirebileceğini ifade etmiştir.²⁹⁰

İrani / İslami kültür, medeniyetler arası diyalog ve İslami demokrasi kavramları Hatemi'nin başkanlık süresince oluşturduğu söylemin üç ayağını oluşturmaktadır. Buna göre, birinci husus İran'ın otantik kimliğinin oluşmasında Pers ve İslam kimliklerine eşit şekilde yer verildiğini göstermektedir. İkinci husus Hatemi'nin İranlı kimliğini medeniyet perspektifinde ele aldığını gösterirken, üçüncü husus ise dinin toplumsal hayata müdahale etmeden politize olmasından ibarettir.²⁹¹

²⁸⁶ Mohammad Khatami, **Islam, Liberty and Development**, Binghamton, New York: Binghamton University Press, Institute of Global Cultural Studies, 1998, p.40.

²⁸⁷ Oğuz, op. cit., p. 37.

²⁸⁸ Mohsen M. Milani, “Reform and Resistance in the Islamic Republic of Iran”, **Iran at the Crossroads**, eds. John. L. Esposito and R. K. Ramazani, New York: Palgrave, 2001, p. 30.

²⁸⁹ Muhammed Hatemi, **Din ve Demokrasi: Medeniyetler Arası Diyalog Bağlamında**, Çev. Erdinç Doğru, Ankara: Fecr Yayınları, 2004, p. 53.

²⁹⁰ Hatemi, Din, op. cit., p. 63.

²⁹¹ Shabnam Holliday, “Khatami's Islamist- Iranian Discourse of National Identity: A Discourse of Resistance”, **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 37, No 1, 2010, p. 3.

İslami demokrasi bağlamında Hatemi, cumhurbaşkanlığı yaptığı süre (1997-2004) boyunca sivil toplumun dernek, parti ve sendikalar vasıtasıyla ön plana çıkarılması gerektiğini savunmuştur. Sivil toplum üzerine düşünceleri daha çok Rousseau ve Tocqueville’le paralellik gösteren Hatemi,²⁹² bu kuruluş ve oluşumlar vasıtasıyla halkın haklarını öğrenip savunacağı bir platform oluşturabileceğini ve böylelikle devleti yönlendirebileceğini düşünmektedir.²⁹³ Hatemi’nin hukukun üstünlüğü söylemi, sivil toplum, demokrasi ve çoğulculuğu desteklemesi onun toplumun birçok kesimi tarafından kucaklanmasına ve “külkedisi aday” (*cinderella candidate*) olarak İran cumhurbaşkanlığına seçilmesine vesile olmuştur.²⁹⁴ Hatemi’nin belki de en büyük başarısı uzun yıllardan beri baskıcı bir yönetim altında olan İran siyasal zeminine sivil toplum, hoşgörü, hukukun üstünlüğü gibi kavramları yerleştirmesi, yani diğer bir ifadeyle, başlangıç seviyesinde bir demokrasi alfabetinin İran toplumuna tanıtması olmuştur.²⁹⁵

Hatemi’nin düşüncesine göre medeniyetler arasında diyalogun geliştirilmesinde etkili olacak birkaç husus vardır. Farklı medeniyetler arası diyalogun geliştirilmesi amaçlı aktif sözleşme, tolerans, kültürel değişim ve eşitlik bunların başında gelmektedir. Burada Hatemi diyalogun oluşturulmasında eşitlik kavramına ayrıca vurgu yapmış ve medeniyetler arası diyalogun geliştirilmesinde öncelikli olan şeyin karşılıklı olarak tarafların birbirini eşit kabul etmesi olduğunu söylemiştir.²⁹⁶

Samuel Huntington’ın ‘Medeniyetler Çatışması’ tezine ‘panzehir’ olarak “Medeniyetler Diyalogu” ibaresiyle özetlenen Hatemi’nin reform çabaları tüm başarı ve eksiklikleriyle birlikte, bir hareket ya da kuruluş olarak Batılı seküler demokrasilerle değil, devrim ve savaş sonrası İran’ın sosyo-kültürel faktörleri, kısıtlamaları ve başarıları çerçevesinde değerlendirilmelidir. Hiç şüphesiz, reformların önündeki en büyük engel İran’daki güç yapısının mollalar idaresindeki kemikleşmiş hâlidir. Toplumsal hayatta sivil toplum, aktivizm, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi demokratik normları destekleyen Hatemi, dış politikada da İran’ın

²⁹²Geneive Abdo, “The Fragility of Khatami’s Revolution”, The Washington Quarterly, Vol. 23, No 4, 2000, p. 56.

²⁹³Oğuz, op. cit., p 63.

²⁹⁴Mohsen M. Milani, “op. cit., p. 29.

²⁹⁵Ibid., p. 42.

²⁹⁶Holliday, op. cit., p. 8.

uluslararası topluma entegre olmasını hızlandırmak için barışçıl bir politika izlemeyi tercih etmiştir.

Burada şunu ifade etmekte fayda vardır: Hatemi'nin 1997 seçimlerindeki başarısı halkın daha iyi bir sosyo-ekonomik hayat talebinin ötesinde anlamlar içermekteydi. İslami rejimin ülke içinde meşruiyetini sağlayan teorik temellerinin yavaş yavaş çürütülmeye başlanması 1980'li yılların ortasında aslında devrimci kadrodan oluşan düşünürler tarafından gerçekleştirilmiştir. Din adamları (Hatemi, Müçtehid Şebusteri gibi) ve din adamı olmayan, laik entelektüellerin (Abdülkerim Suruş, Ekber Genci gibi) oluşturduğu bu yeni entelektüel grubu 1991'de Suruş'un öncülüğünde kurulan Kiyân isimli dergide fikirlerini halkla paylaşma imkânı bulmuşlardır. Yerleşik siyasal gücün yavaş yavaş dışına çıkan bu grup, rasyonalizm, çoğulculuk, tolerans, fakihlere koşulsuz itaat ve dinin bir ideoloji hâline dönüştürülmesi gibi hususlara karşı çıkmaya başlamışlardır.²⁹⁷

1.1.İran Siyasal Hayatında Muhafazakâr Yapının Bölünmesi, Reformist Hareketin Doğuşu ve Yükselişi

Devrim öncesinde Tütün Boykotu ve Meşrutî Hareket sürecinde siyasi gücünü kanıtlamış olan ulemanın geleneksel yapısının çağdaş siyasi gelişmelere adapte olamadığını ortaya koyan olay, 1952-53 yılları arasında Musaddık'ın demokrasi mücadelesidir. Bu süreçte milliyetçiler Millî Cephe, komünistler de Tudeh'in çatısı altında toplanırken, ulemanın tek merkezi Navab Sahabi öncülüğündeki *Fedayan-i İslam* hareketi olmuştur. Ancak bu hareketin lideri Sahabi ile geleneksel ulemanın öncüsü Ayetullah Kaşani arasındaki görüş ayrılıkları hesaba katıldığında mollalar grubunun bölünmüş yapısı ortaya çıkmış oluyordu.²⁹⁸ Devrim sonrasında Humeyni'nin öncülüğündeki radikal muhafazakârlar gücü tekelinde toplamak için diğer grupları tasfiye etmiş, 1979'da Humeyni tarafından kurulan *Cumhur-i İslami Partisi* bile Humeynîci grup arasında iki başlılığa yol açtığı gerekçesiyle kapatılmıştır.²⁹⁹ Böylece, İran

²⁹⁷ Forough Jahanbaksh, "Religious and Political Discourse in Iran: Moving Toward Post-Fundamentalism", **The Brown Journal of World Affairs**, Vol. 19, No. 2, (Winter/ Spring), 2003, p. 246.

²⁹⁸ Sami Oğuz ve Ruşen Çakır, **Hatemi'nin İran'ı**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, p. 47.

²⁹⁹ Ibid, p. 48.

politik hayatı siyasi partiler olmaksızın, onların işlevini gören farklı hizip ve gruplar arasındaki çekişmeler etrafında şekillenmiştir.

İran siyasal hayatında Şii ulemanın kendi içinde hizipleşmelere gitmesi (devrim öncesi Ahbari-Usuli ekolünde olduğu gibi), İslam Devrimi'nin gerçekleşmesinden sonra da devam etmiştir. Humeyni'nin sağlığında ulemanın ana örgütü olan *Came-ye Ruhaniyet-i Mübriz* (CRM- Militan Din Adamları Topluluğu) içinde anlaşmazlıklar çıkmasıyla, 3. dönem meclis seçimlerinden evvel bir bölünme yaşanmıştır. Sağ kanadın İran siyasetinde dominant bir güç oluşturmasına karşı çıkan ve 'radikal sol kanat' olarak bilinen din adamları bunu dengelemek için Humeyni'den izin almak suretiyle 20 Mart 1988'de *Mecme-yi Ruhaniyun-u Mübariz* (MRM- Militan Din Adamları Birliği) örgütünü kurmuş ve böylelikle ulema topluluğu içinde de sağ ve sol kanat olmak üzere ilk bölünme gerçekleşmiştir.³⁰⁰

Yukarıda bahsedilen CRM'nin üyeleri arasında, Hatemi karşısında yenilgi alan Natık Nuri, eski Dış İşleri Bakanı Ali Ekber Velayeti bulunmakta, örgütün en önemli dinî lideri olarak da Ayetullah Mehdevi Keni karşımıza çıkmaktadır. Evrensel İslam'ın çıkarlarını İran'ın çıkarlarının önünde tutmayı amaçlayan bu örgüt, geleneksel Pazar esnafıyla sıkı ilişkiler içerisinde olmuş ve ekonomide yabancı yatırımlara karşı şüpheli bir yaklaşım içinde olmuştur. İç İşleri Bakanlığı'nın izni olmadan faaliyet gösteren bu örgüt, muhafazakâr yayın organları olan Cumhuriyet, Kayhan, Resalet ve Abrar gazeteleriyle fikirlerini topluma yayma imkanı bulmaktadır.³⁰¹

Modern / ılımlı sağ kanat içerisinde Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığıyla birlikte ekonomik, toplumsal ve kültürel anlamda özgürleşmeyi savunan bürokrat ve devlet görevlilerinin oluşturduğu 'Onarımın Uygulayıcıları' (*Kargozaran-ı Sazendegi*) olarak bilinen grup oluşmuştur. Özellikle Hatemi'nin seçim kampanyasına aktif destek veren bu örgütün üyeleri arasında Hatemi dönemi bakanlarından Ayetullah Mohacerani, Tahran eski Belediye Başkanı Kerbaşçi, Rafsancani'nin kardeşi Muhammed Haşimi dâhil üst düzey bürokratlar bulunmaktadır. Ayrıca, eski meclis başkanı yardımcısı Hasan Ruhani de yine bu grup içerisinde zikredilmiştir. CRM'nin aksine ekonomik alanda özel sektörün hâkim olmasından yana olan bu

³⁰⁰ Ibid, p. 48.

³⁰¹ Ibid, pp. 50-51.

grup, diğer ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesini desteklemiş ve kültürel izolasyona da karşı çıkmıştır.³⁰²

Muhafazakâr cemaatta bu bölünmeler yaşanırken, kökleri geçmişe dayanan reform hareketi de yavaş yavaş filizlenmeye ve İran siyasal hayatında etkili olmaya başlamıştır. Aslında reform çabaları İran'ın sosyo-kültürel ve tarihsel dokusuna aykırı bir durum değildi. Aksine, bu yenilik hareketleri, dinin modern hayatta nasıl yer bulacağı sorusuna bir cevap niteliğindedi ve İran modernleşmesine yönelik alternatif yollar arayışının neticesiydi. Sosyo-ekonomik nedenlerden ötürü 1980'li yılların sonlarında devrimin yüksek enerjisi tükenmeye yüz tutmuşken devrimci kadrodan kopmaya başlayan yenilik taraftarları da reform çabası içine girmiş ve rejimin meşruiyetini ve icraatlarını sorgulamaya başlamışlardır. 1990'larda oluşmaya başlayan reformcu hareket de aslında İran Devrimi ve sonrasında yaygınlık kazanan siyasal otantiklik olgusunun sorgulanmasının bir neticesiydi. Değişim odaklı bu hareket, Aydınlanma düşüncesinin ürünü olan demokrasiyi İran'ın millî gelenek ve deneyimleriyle bağdaştırma çabasıyla yola çıkmış, zaman içinde çeşitli grupların da desteğini alarak toplumsal ve siyasal bir kuvvet olmayı başarmıştır.³⁰³

1990'lı yılların başlarından itibaren “sistemi fundamentalist kılmadan dinî yapmak”³⁰⁴ amacıyla yola çıkan reform hareketi 23 Mayıs 1997 seçimlerinde reformcu kişiliğiyle ön plana çıkan Hatemi'nin başkan seçilmesiyle siyasal bir patlama yaşamıştır. Önceleri sadece düşünsel anlamda destek gören hareket bu vesileyle siyasi olarak da bir ivme kazanmıştır. Bu hareketin oluşmasında devrim sonrası İran'ında yaşanan toplumsal değişimin payı hiç yadsınamayacak kadar büyüktür. Hızlı kentleşmeyle birlikte eğitilmiş insan sayısında artış yaşanmış, insanların hayat tarzlarında büyük bir değişiklik meydana gelmiş bu durum, değişime yönelik farklı toplumsal talepleri de beraberinde getirmiştir. Devrimle birlikte toplumun alt sınıflarından olup geleneksel devrimci düşüncüyü benimseyen kimseler ülkede söz sahibi olmaya başlamıştır. Savaş yıllarında yaşanan iç göç sebebiyle şehirlerin yapısında da büyük bir değişiklik meydana gelmiş ve farklı kesimler arasındaki iletişim artmıştır. Son olarak kadının geleneksel çevreden

³⁰² Ibid., pp. 52-53.

³⁰³ Ali Mirsepassi, **Democracy in Modern Iran: Islam, Culture and Political Change**, New York and London: New York University Press, p. 108.

³⁰⁴ Jahanbakhsh, *Islam*, op. cit., p. 140.

çıkarak iş hayatına atılmasının da toplumsal değişim ve reform talepleri açısından önemi azımsanmayacak bir etken olduğu unutulmamalıdır.

Hatemi'nin arkasındaki reformcu kampı daha çok pragmatistler, İslami liberaller ve seküler gruplar oluşturmuştur. Serbest piyasa ekonomisinden yana olan pragmatistler Hatemi döneminde devletin önemli kademelerinde görev almışlardır. Radikal konumlarından sıyrılarak İslami demokrasi modeline sıcak bakmaya başlayan seküler gruplar ise reform hareketinin arkasındaki en büyük güçlerden birisidir.³⁰⁵ 'İkinci Devrim' olarak adlandırılan bu zaferle birlikte birçok Post-İslamcı entelektüel bakan, danışman ve milletvekili olarak yönetimin değişik kademelerinde görev almaya başlamıştır. Hatemi, hükümetin reform stratejisini alttan sivil toplum örgütlerini güçlendirmek suretiyle devletin üst kademelerinde yasal ve kurumsal anlamda değişikliklerin önünü açmak olarak belirlemiştir (*mobilization from below, negotiation at the top*). Adli organlar (Uzmanlar Şurası³⁰⁶) ve seçimle işbaşına gelmeyen bazı önemli devlet organları (devlet kontrollü televizyon, Cuma imamları, güvenlik güçleri, Muhafızlar Konseyi ve Maslahat Meclisi³⁰⁷ gibi) hâlen muhafazakârların elinde olsa da belli başlı bakanlıklara (İç İşleri, Dış İşleri, Yüksek Eğitim ve Kültür gibi) reformist isimler getirilerek reform hedeflerinin üst seviyede tartışılmasının önü açılmıştır.³⁰⁸

Siyasi arenada daha çok İkinci Hordad³⁰⁹ Cephesi (*Second National Front*) olarak bilinen reformcu gruplar, aslında büyük bir koalisyonudur. İran'da daha fazla sosyal ve siyasal hak talebinde bulunan entelektüeller, mollalar, akademisyenler, yazar, şair, film yapımcısı ve öğrenciler tarafından desteklenen reform hareketi ülke içinde siyasi parti ve sivil toplum

³⁰⁵ Keddie, op. cit., p. 270.

³⁰⁶ Veli-ye Fakih'i belirleyen Şura'dır ve Rehberi görevden alma yetkisi vardır. Sekiz yılda bir yapılan seçimlerle halkoyuyla seçilen 86 din adamından oluşur. Uzmanların halkoyuyla seçiliyor olması ve seçilmişlerin Rehberi belirlemesi durumu Rehber ile halk iradesi arasındaki bağın tesisi olarak değerlendirilebilir.

³⁰⁷ Düzenin Yararını Teşhis Heyeti olarak da bilinen Meclis, Koruyucular Şurası ile meclis arasında kanunların dini ahkâma veya anayasaya uygunluğu konusunda çıkabilecek anlaşmazlıkları çözmekle görevlidir. Diğer bir görevi de Rehber'e danışmanlık etmek olan Heyet'in bir kanunun uygunluğunu görüşmesi ancak Rehber'in talebi ile mümkün olmaktadır.

³⁰⁸ Asef Bayat, **Post- Islamism The Changing Faces of Political Islam**, USA: Oxford University Press, 2013, p. 59.

³⁰⁹ Hareket, İran takvimine göre 23 Mayıs 1997 Hatemi'nin seçim zaferine tekabül eden güne referansla bu isimle anılmaktadır.

kuruluşlarının oluşumuna önyak olmaya çalışmıştır.³¹⁰ Reformist hareketin hem düşünsel hem de siyasal anlamda yayılmasında medya ve üniversiteler itici bir güç olmuştur. Nitekim reformist düşünceler basın yayın ve üniversite kürsüleri yoluyla çok kısa sürede geniş kitlelere yayılma imkânı bulmuştur.

Çoğu düşünür İran’da reform hareketinin oluşmasını küresel çağda dini önceleyen bir ulus devletin devamını sağlama çabası olarak görmüştür.³¹¹ Reformist entelektüel Muhsin Kediver’e göre ise asıl problem dinin siyasetteki rolünden bahsederken bunun iki biçimde yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. İlk görüş Allah’ın siyasi otoriteyi seçilmiş bir gruba (Şii hukukçular) devrettiğini savunurken, diğeri insanların kendi kaderlerini tayin etme noktasında Allah’ın onları gerekli otorite ile donattığını savunur.³¹² Devrim sonrası İran’ın temel problemi, İslami temel özgürlük anlayışıyla çelişir biçimde, siyasal gücü elinde bulunduran mollaların hayatın her alanında uyguladıkları aşırı kontrol olmuştur.

Reform hareketinin siyasal ve sosyo-kültürel başarısı, Dini Lider Hamaney ve onun gözetimi altında bulunan devlet kurumlarında etkin hâlde bulunan (radikal ve ılımlı) muhafazakâr grupları harekete geçirmiştir. Böylece, reform hareketinin siyasal başarısı hizipler arası (reformcu-muhafazakâr) çatışmayı devrim sonrası İran siyasal ve sosyal hayatının bir parçası hâline getirmiştir. Devrim sırasında yekpare bir güç oluşturan farklı grupların (sağcılar, sol kesim, İslami sol, liberaller, İslami liberaller, Marksistler, pragmatistler, teknokratlar vs.) devrim sonrasında gücü ele geçiren muhafazakârlar tarafından saf dışı bırakıldığı görülür. Dinî Lider’in himayesinde muhafazakâr yapı tüm grupları ele geçirmiştir. Daha çok Batılı kaynaklarda reformist- muhafazakâr çekişmesi olarak adlandırılan rejim içi çatışmanın temelinde dinî / siyasal otoritenin meşruiyeti sorunu yatmaktadır. Bu kapsamda elitler arası yaşanan çekişmenin nedenini devleti tanımlayan ‘İslam’ ve ‘Cumhuriyet’ terimlerinde aramak mümkündür. Demokratik normları bir bakıma destekleyen bu birliktelik, seçimle iş başına gelmeyen elit mollalar grubunun varlığı tartışmalıdır.³¹³ Burada şunu belirtmekte fayda vardır:

³¹⁰ Mahmoud Alinejad, “Coming to Terms with Modernity: Iranian Intellectuals and the Emerging Public Space”, **Islam and Christian-Muslim Relations**, Vol. 13, No 1, 2002, p. 28.

³¹¹ Mahmmoud Alinejad, 30.

³¹² Alinejad, op. cit., p. 41.

³¹³ Yousra Y. Fazili, “Between Mullahs’ Robes and Absolutism: Conservatism in Iran”, **SAIS Review of International Affairs**, Vol. 30, No 1, 2010, p. 39.

Kimilerine göre reformcular modernite ile İslam arasında herhangi bir uyumsuzluk görmediklerinden moderniteyi tüm yönleriyle kabul etmiş, muhafazakârlar da moderniteyi tüm yönleriyle reddetmişlerdir. Halbuki bu resmin aksine reformcular da muhafazakârlar gibi modernitenin uygun olan parçalarını alıp İslam'a uyarlamaya çalışmışlar ve seküler entelektüellerden bu noktada ayrılmışlardır. Muhafazakârlar da aslında bir bakıma devrimden beri modernitenin getirdiği yenilikleri İran'da uygulamaya çalışmışlardır.³¹⁴

1.1.2. Reformist Hareketin Zaferi, 1997 ve 2000 Seçimleri ve Muhafazakâr Kanadın Tepkileri

İran-İrak savaşı sonrası yıkılan ekonomiyi tamir etme çabası, Haşimi Rafsancani etrafında toplanan ve dünya ekonomisine entegre olmayı isteyen teknokratları kolaylıkla devrimci ideoloji ve coşkuyu bir kenara bırakıp pragmatik bir tavır almaya yöneltmiştir. Savaş sonrası pragmatizmin kurucusu olarak bilinen Rafsancani, cumhurbaşkanı olmadan evvel anayasada başbakanlığı kaldırmak ve onu cumhurbaşkanlığına bağlamak suretiyle cumhurbaşkanlığının konumunu güçlendirmiştir. Bir yandan pragmatik çevrenin güç kazanmasıyla rejim içi çatışmalar artarken, diğer taraftan artan enflasyon, petrol gelirlerinin azalması, kişi başı gelirin düşmesi ve eşitsizlikler siyasal ve sosyal problemleri de beraberinde getirmekteydi.³¹⁵ Gerçi 1980-88 İran- Irak Savaşı'nın sona ermesi İran'ın silah harcamalarında bir azalma sağlasa da ABD'nin 1993 yılında İran ve Irak'a uyguladığı çifte tecrit politikası (*dual containment policy*) sonrasında 1995 yılında İran'a yönelik ambargo ve ticari yaptırım uygulamaları İran'ın iktisadi gelişiminin önünde büyük bir engel oluşturmuş ve uluslararası arenada izole olmasına sebep olmuştur.³¹⁶ Böyle bir ortamda sadece ekonomik alanda değil, kültürel problemlerin beraberinde getirdiği sosyal ve siyasal huzursuzluklar da artmakta dolayısıyla İran'da çok yönlü bir reformun gerekliliği göze çarpmaktaydı.

³¹⁴ Ibid., p. 42.

³¹⁵ Robin Wright, **The Last Great Revolution: Turmoil and Transformation in Iran**, NY: Random House, 2000, p. 24.

³¹⁶ Farhed Kazemi, "The Iranian Enigma", **Current History**, Vol. 96, No 606, 1997, p. 40.

Devrim sonrası İran’da reformist- muhafazakâr çekişmesinin siyasal anlamda bir örneği de 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde yaşanmıştır. 1997 tarihi üçüncü İslam Cumhuriyeti olarak anılmaktadır. Dinî lider ve muhafazakâr kesimin desteklediği aday Natık Nuri hoşgörü, demokrasi, toplumsal reform ve kamu hayatında kadınlara daha fazla hak tanınmasını seçim kampanyalarında sıkça dile getiren ve oyların %69’unu alan Muhammed Hatemi karşısında ağır bir yenilgi almıştır.³¹⁷ Mayıs 1997 seçimlerinde ezici bir çoğunlukla cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturan Hatemi, İran dini / siyasal arenasına ‘reform’ kelimesinin girmesi ve yerleşmesini sağlamıştır.

Seçim kampanyalarında Natık Nuri’yi destekleyen grupların başında çoğunluğunu geleneksel muhafazakâr din adamlarının oluşturduğu ‘Militan Ulema Derneği’ gelmekteydi. Dış politikada sertlik yanlısı olan bu grup, Hamaney taraftarı olup piyasa ekonomisinden yana idi. Düşüncelerini ‘Risalet’ isimli bir gazete üzerinden yaymaktaydılar. Nuri’yi destekleyen bir diğer grup ise radikal muhafazakârları bünyesinde barındıran ‘Ensar-ı Hizbullah’ isimli örgüttü. Liberal entelektüel ve siyasi figürlere fiziksel saldırılarda bulunan bu grup başta Selam gazetesi olmak üzere liberal yayın organlarına da zarar vermekteydiler.³¹⁸

Natık Nuri ve taraftarlarına karşı seçim süresince Hatemi’nin arkasında olan grupların başında muhafazakârlara nazaran kültürel konulara daha esnek yaklaşan ‘Militan Ulema Meclisi’ gelmektedir. Daha fazla özgürlük ve sivil toplumun gelişmesini talep etmişlerdir. Önceleri ABD karşıtı tutumu benimsemelerine rağmen zamanla Batı’yla diyaloga açık hâle gelmişlerdir. İmam’ın Çizgisi Grubu, 1979 yılında ABD Büyükelçiliğini basan öğrenci liderleri olup siyasal anlamda sol kanat olarak bilinmekteydiler. Behzad Nebevi öncülüğünde ‘Çağımız’ isimli gazete yoluyla fikirlerini yaymaya çalışan ve Hatemi’yi destekleyen diğer bir grup ise İslam Devrimi Mücahitler Örgütü olmuştur. Yine İnşânın Hizmetkârları olarak bilinen ve

³¹⁷ Modern Ortadoğu Tarihi, Cleveland, 578.

³¹⁸ “Political Factions Inside Iran Today”, **Eurasia Research Center Fact Sheet**, 1998, <http://eurasia-research.com/iran/factions.htm>, (e.t. 09.11.2014).

Tahran Belediye Başkanı Gulam Hüseyin Karbaşı'nin³¹⁹ öncülük ettiği grup liberal kültürel politika ve Batı'yla ilişkilerin geliştirilmesinden yana olmuştur.³²⁰

Humeyni'nin ölümüyle birlikte devrimin karizmatik liderden yoksun kalması reform taraftarlarının siyasal ve sosyal zeminde güç kazanmasını kolaylaştırmıştır. Bu süreçte dinî anlamda etkinliği artan bir isim olan Ayetullah Muntaziri³²¹ seçimin yapıldığı yılda Kum'da iç sürgünde olduğundan Hatemi'ye yazdığı bir mektupta bu zaferi şu şekilde yorumlamıştır: "*Mevcut şartlara karşı bir halk devrimi ve ülkeyi yöneten bütün yetkililere açık bir mesaj*".³²² Seçimler sonrası yenilgi alan ve hâlâ devrimci bir tavır içerisinde olan radikal kanadı eleştirmek üzere Muhammed Cevad Kermani ise şu sözleri sarf etmiştir: "*Hâlâ devrimi sürekli korunması gereken bir süt kuzusu gibi görmektedirler. Oysa devrim şimdi 20 yaşında bir delikanlı ve bir sağduyuya sahip*".³²³ Seçimler sonrası devrimci cenahı sürekli eleştiren Kermani artan genç nüfusu ve muhtemel toplumsal riskleri de göz önünde bulundurarak mollaların artan baskısı ve koruyucu tutumundan sık sık şikâyet etmiştir. Hatemi'nin seçilmesinde ilerleyen süreçte reform hareketinin sosyo-kültürel hayatta destekçileri olan kadınlar ve gençler önemli rol oynamışlardır. O dönem İran nüfusunun yüzde 60'tan fazlasını genç kesimin oluşturduğu düşünüldüğünde Hatemi'nin arkasındaki desteğin azımsanmayacak ölçüde olduğu görülmektedir. Hatemi de seçilmesinin ardından İslam Cumhuriyeti tarihinde ilk kez bir kadını cumhurbaşkanlığı yardımcılığı görevine atayarak bu desteğin siyasal anlamda temsil edilmesini sağlamıştır.

³¹⁹ Önceleri bir teoloji öğrencisi olan Gulam Hüseyin Karbaşı, Rafsancani döneminde şehir planlayıcısı olarak özellikle Tahran'da yaptığı düzenlemelerle adından sıkça söz ettirmiş bir isimdir. Daha çok ılımlı bir İslamcı olarak görülen Karbaşı, Tahran Belediye Başkanı olduğu dönemde getirmiş olduğu yenilikler nedeniyle muhafazakârların tepkisini çekmiş ve zimmetine para geçirdiği iddiasıyla yargılanmıştır. (Bayat, Making Islam, op. cit., p. 56).

³²⁰ "Political Factions Inside Iran Today", **Eurasia Research Center Fact Sheet**, 1998, <http://eurasia-research.com/iran/factions.htm>, (e.t. 09.11.2014).

³²¹ Sistemin ideal Ruhani Önder anlayışıyla siyasal gerçekliklerin çatışmasını resmetmesi bakımından Ayetullah Muntazeri örneği İran siyasal hayatı açısından önem taşımaktadır. Humeyni'nin kendisini 1985'te halefi olarak belirlemesine rağmen, Muntaziri 1989 yılında rejime yönelik eleştirileri nedeniyle tasfiye edilmiş, ve Ruhani Önder olarak Hüccetül İslam Ali Hamaney seçilmiştir. Halbuki anayasaya göre en yüksek Merce-i Taklid'in yani Ayetullahlar arasındaki en yetkin din adamının Ruhani Önder olması gerekiyordu. Siyasallaşmış devrimci kuşaktan seçilen Hamaney örneği bizlere devrimci siyaset grubunun korunması adına bir takım tavizler verilebileceğini göstermekteydi. (Taşkın, op. cit., p. 27.)

³²² Keneş, op. cit., p. 245.

³²³ Ibid., p. 248.

Kimileri Hatemi'nin zaferini İran Devrimi'nin çoktan sonu geldiği şeklinde yorumlarken, kimileri de bu zaferin muhafazakârlar için deprem etkisi yarattığı iddiasındadır. Bu nedenle radikal kesim her fırsatta Hatemi 'den kurtulmaya çalışmıştır. Azar Nefisi'ye göre ise İran'da muhafazakâr kurumlar gücünü çoktan kaybetmiştir, ancak otoriter imajı sürdürme gayreti içindedir. İslami rejimin meşruiyetini kaybettiği ve büyük bir çıkmazın içinde olduğunu savunan Nefisi'ye göre, azınlıklar, kadın hakları ve kültür alanındaki başarısızlıkları İslamcıların çökmesine sebep olan hususlardandır.³²⁴

Hatemi'ye verilen büyük desteği halkın statükoya karşı duyduğu korkunun ve rejimin içten yenilenmesi ihtiyacının bir yansıması olarak okumak mümkündür. Her iki durumda da demokrasi, sivil toplum, basın-yayın özgürlüğü ve insan haklarına saygı gibi söylemlerden beslenen reformculuğun, İran'da devlet kurumlarını elinde tutan ve halen baskın bir güç olarak Ruhani Lider Ali Hamaney'in etrafında kümelenen muhafazakâr kesime karşı bir meydan okuma olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu durumu 1990'lardan bu yana ivme kazanan reformist-muhafazakâr çekişmesinin siyasal anlamda gün yüzüne çıkması olarak okumak da mümkündür. Bu iki hizip arasındaki çekişmeye ilaveten reformcuların da kendi aralarında ılımlılar ve sol olmak üzere ikiye ayrıldıkları görülmektedir. Mehdi Kerrubi liderliğinde İtimad-ı Millî Partisi etrafında birleşen ılımlılar daha çok Rafsancani'nin pragmatist çizgisinde yol alırken, Hatemi'nin kardeşi Rıza Hatemi'nin öncülüğünde partileşen İran Katılım Cephesi ise Anayasa'nın mevcut hâliyle gerekli reformların yapılamayacağını öne sürmekte ve kadın ve öğrencilerin başını çektiği toplumsal hareketlerle sıkı bağlar kurmak suretiyle sosyal değişime katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.³²⁵

³²⁴ Oliver Roy and Azar Nafisi, "The Khatami Phenomenon in Iran: The Beginning of the End for the Islamic Republic", <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-khatami-phenomenon-in-iran-the-beginning-of-the-end-for-the-islamic-rep>, **The Washington Institute**, 08.04.1998, (e.t. 05.09.2014)

³²⁵ Taşkın, op. cit., p. 49.

1.1.3. Reformist Hareketin İkiçilemleri ve Muhafazakâr Kanatla Çekişmeleri

Reform hareketinin toplumsal olarak kazandığı güçten endişe duyan muhafazakâr klikler reform taraftarlarının siyasi zaferini bir tehdit olarak algılamışlardır. Zira radikal kesim reformcuların eli güçlendikçe millî ve dinî hegemonyanın zayıflayacağını, bundan dolayı da toplumsal tabakalar arası kopuklukların artacağından endişe duymaktadır. Yine, önceki yönetimler altında çok fazla gün yüzüne çıkmayan toplumsal problemlerin belirginleşmesi ve bunun da ülkenin güvenliğini tehlikeye atacağı düşüncesiyle muhafazakârlar reformcuları bir tehdit olarak algılamıştır.³²⁶ Bununla bağlantılı olarak, muhafazakârların reformculara yönelik eleştirilerinin üç noktada toplandığı gözlenmektedir. Rejim aleyhine yürüttükleri propaganda sayesinde rejimin kurumlarının ve yetkililerinin itibarını halk nezdinde zedelemek, Humeyni'nin çizgisiyle çelişmek ve onun mirasına aykırı davranmak, dinî değer ve kutsallar aleyhine yayınlar yapmak rejimdeki sağlam kadroyu oluşturan muhafazakâr kliğin reformculara karşı kullandıkları temel argümanlar olmuştur.³²⁷

Görev süresi boyunca görece bir özgürlük ortamı oluşturan Hatemi ve öncülük ettiği reform hareketinin eksik tarafları da bulunmaktaydı. Öncelikle, Hatemi'yi destekleyen siyasi oluşumların muhafazakâr parti ve kurumlara nazaran zayıf bir örgütlenme içinde olması ve dolayısıyla kırılğan bir seçmen tabanına sahip olması Hatemi'nin zayıf yönlerinden biridir. Hatemi'nin arkasında onu destekleyen siyasi bir partinin olmayışı ve dolayısıyla belirgin bir seçmen tabanından yoksun olması Hatemi'yi güçsüz kılan unsurlar arasındadır. Nitekim, Hatemi'nin zaferinin arkasında Rafsancani'nin oluşturduğu pragmatist çevrenin de etkisi bulunmaktaydı ve bu, kimilerine göre Hatemi'den ziyade önceki başkan Rafsancani'nin bir başarısıydı. Bu süreçte oy kullanma yaşının 15 olduğu İran'da Hatemi'nin daha önce Rafsancani tarafından öne sürülen pragmatist politikalar çerçevesinde hedef aldığı kitlenin gençler ve kadınlar olduğu da aşikârdı.³²⁸ Hareketin 'elitist' bir yapıda kalması ve İran sosyo-ekonomik hayatının can damarlarını oluşturan köylü, yoksul kesim ve çarşı esnafıyla sıkı bağ kuramayışı,

³²⁶ Cihan Aktaş, **Dünün Devrimcileri Bugünün Reformistleri İran'da Siyasal, Kültürel ve Toplumsal Değişim**, İstanbul: Kapı Yayınları, 2004, p. 17.

³²⁷ Ziba Mir Hosseini and Richard Tapper, **Islam and Democracy in Iran: Eshkevari and the Quest for Reform**, London: I.B. Tauris, 2006, p. 138.

³²⁸ Keneş, op. cit., 251.

reformcuları söz konusu kesimlerin desteğinden mahrum bırakmıştır. Buna karşılık reformcular daha çok Rafsancani döneminde elleri güçlenmiş olan zengin kesimden destek görmektedir.

Siyasal seçkinler arasında süren güç mücadelesinde reformculara karşı muhafazakârların üstünlüğünü gösteren bir diğer örnek, Kum kenti etrafında kemikleşen sosyo-kültürel hayat olmuştur. Birçok medrese ve külliyesiyle geniş bir eğitim havzası oluşturan ve uydu alıcılarından doğum kontrolü ve dinlenen müzik türlerine kadar, çok farklı konunun tartışıldığı Kum şehri, devlet yapısında baskın olan din adamları tarafından yönetilmekteydi. Bu durum da bir anlamda Kum'un bir kent olarak reformcuların çoğunlukta olduğu parlamentodan daha etkin bir görev üstlenmekte olduğunu göstermekteydi.³²⁹ Örneğin, Kum'daki din adamlarının isteği yönünde çıkarılan yeni basın kanuna göre, daha önceden basımı yapılmış kitaplar için bile muhafazakârların baskın olduğu yargıdan izin alma hükmü getirilmiş ve böylece reform fikrini besleyen yayın organları susturulmak istenmiştir.³³⁰

1.1.4. Muhafazakârların Baskısı ve Reformist Hareketin Düşüşü

Hatemi'nin cumhurbaşkanlığının ilk yılından itibaren reformculara yönelik bastırma hareketleri başlatılmıştır. Ekonomik liberalleşme, hukuk devleti kurulması ve rejimin sekülerleştirilmesi gibi söylemlerle yola çıkan Hatemi'ye bağlanan umutlar muhafazakârların baskısı nedeniyle zamanla kaybolmuştur. Hatemi'yi siyasal anlamda zayıflatmak üzere en yakın destekçileri Gulam Hüseyin Kerbaşçi ve Abdullah Nuri'yi³³¹ görevini kötüye kullanmakla itham eden muhafazakâr kanat, iki ismi de görevinden uzaklaştırmıştır.

Televizyon ve radyo gibi kanallar muhafazakâr kesimin kontrolü altında olduğundan, reformistler kendi fikirlerini halk tabanına yaymak için modern medya araçlarını (internet, CD'ler, videolar vs.) ve üniversite seminerlerini (Suruş'un üniversitede verdiği derslerin gençler

³²⁹ Abdo, op. cit., p. 57.

³³⁰ Ibid., p. 58.

³³¹ Abdullah Nuri, Hatemi döneminde İç İşleri Bakanlığı vazifesinde bulunmuştur. Hatemi'nin döneminde Tahran Belediye Başkanlığı yapan Gulam Hüseyin Kerbaşçi'nin baş destekçilerinden olan Nuri, Meclis'teki 31 üye tarafından toplumsal gerilim yaratmak, karşıt gösterilere izin vermek gibi nedenlerden dolayı suçlanmıştır. Sonrasında da Nuri, fiziksel saldırıya uğramıştır. (Konu hk. bkz. Robin Wright, **Son Büyük Devrim: Humeyni'den Bugüne İran**, Çev. Şeniz Türkömer, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2000. p.48).

tarafından yoğun bir ilgiyle dinlenmesi gibi) kullanmışlardır. Basın özgürlüğü konusunda iki hizip arası çekişme artmış olsa da, medyadaki reformist sesler çok geçmeden İslami olmadıkları gerekçesiyle susturulmaya başlanmıştır. Muhalif yazar ve düşünürler ya hapis cezasına çarptırılmış ya da idam edilmiştir. O dönemde, elde edilen bilgilere göre, 260 kişi halka açık biçimde idam edilirken 170'i aşkın isme fiziksel ve psikolojik işkence yapılmıştır.³³² Bu baskı ve kısıtlamalar karşısında reformist gruplar siyasi çekişmeye girmeden barışçıl ve demokratik yollarla amaçlarına ulaşmak üzere Hatemi'nin 'itidal' olarak ifade ettiği 'faal sükûnet' stratejisini benimsemişlerdi. Kadınların örtünme tarzındaki değişim, gençlerin fiziksel görünüşlerine daha çok özen göstermeye başlaması³³³ ve kamusal alandaki ilişkilerinin artması gibi toplumun hayat tarzının İslami rejimin çizgisinin dışında şekil alması sosyo-kültürel anlamda sessiz direnişin örneklerini oluşturmaktaydı.³³⁴

Reform hareketinin siyasal olarak düşüşe geçtiği yıllar boyunca iki hizip arasındaki çekişmenin canlı bir örneğini de 7-8 Nisan 2000 tarihlerinde Berlin'de düzenlenen bir konferans oluşturmaktadır. İran'dan Ekber Genci, Hüseyin Eşkevari ve Mehrengiz Kar gibi reformcu isimlerin katıldığı konferansın ikinci gününde İran diasporasından bir grup konferansı basarak rejim aleyhine propaganda yapmış, İranlı katılımcılar rejimi eleştiren konuşmalar yapmıştır. Bu durum İran'da geniş yankı uyandırmış ve katılımcılar yurda döner dönmez yargılanmışlardır. Bu bağlamda, reformcu harekete muhalif biçimde Devrim Muhafızları 16 Nisan 2000 tarihli bildiriye yayımlamışlar ve rejim aleyhine herhangi bir hareket ya da organizasyonun varlığına müsaade etmeyeceklerinin altını çizmişlerdir: "*Zamanı geldiğinde, sevgili Liderimiz ve Rehberimiz onay verdiğinde, İslam Devrimi'nin düşmanları en büyüğünden en küçüğüne kadar İslam Devrimi'nin balyozunu enselerine öyle bir yiycekler ki sonsuza dek komplo kuramayacak ve ihanet edemeyecekler*".³³⁵

³³² Ibid., p.58

³³³ Reformcu harekete getirilen eleştirilerden biri de siyasal alandaki başarısızlıklardan dolayı kamusal alandan vazgeçip daha çok özel alana yoğunlaşmak olmuştur. Toplumsal sorunlardan ziyade bireysel meseleleri ön plana çıkaran ve toplumsallığa zarar veren bu durumu Sosyolog Emin Bozorg bireyselliğin öncelenmesi olarak okumuş, bunu da kamusal alanının yeniden canlanması ve sivil toplumun güçlenmesi önünde en büyük engellerden biri olarak görmüştür. (Aktaş, op. cit., p. 107).

³³⁴ Ibid., p. 32.

³³⁵ Bayram Sinkaya, "İran'da Asker- Siyaset İlişkileri ve Devrim Muhafızlarının Yükselişi", **Ortadoğu Etütleri**, Cilt 1, Sayı 2, Ocak 2010, pp. 115-142, p. 126.

Reform hareketinin destekçileri, dini devletten ayırmaya çalıştıkları gerekçesiyle devlet görevlileri tarafından eleştirilmiştir. Suruş ve arkadaşları üniversitedeki pozisyonlarından uzaklaştırılmış, Hatemi yanlısı Tahran Belediyesi de Batı tarzı kentleşme ve hayat tarzını yaygınlaştırdığı gerekçesiyle muhafazakâr yapı tarafından eleştirilmiştir. Kadınların toplumsal hayatta daha fazla yer almasının, moda ve renkli kıyafetlerin yaygınlaşmasının, halka açık alanlarda kadın erkek etkileşiminin artmasının belli başlı muhafazakâr yayın organlarında sıklıkla eleştirildiği görülür.³³⁶ Yine Hatemi'nin görev süresi boyunca binlerce reformist gazeteci, yayıncı ve yazar gözaltına alınmış ya da işlerinden atılmışlardır. Ensar-ı Hizbullah grubu şiddet kullanmak suretiyle öğrenci hareketlerini bastırmaya çalışmıştır. Koruyucular Konseyi³³⁷'nin veto yetkisi de bu süreçte reformcuların çoğunlukta olduğu meclisin yenilikçi çalışmalarını etkisiz kılmıştır.³³⁸ Muhafazakârların baskısı altında reform projesinin başarısızlığından en büyük hayal kırıklığı duyan kesimler hiç şüphesiz gençler, kadınlar ile etnik ve dinî azınlıklar olmuştur.

Hatemi, yönetimi devraldığı günden itibaren halkın desteğini arkasında hissetmesine rağmen iktidar araçlarından yoksun olduğu için onun ülke içinde politik rolü sembolik kalmaktaydı. Nitekim Dini Lider Hamaney'den destek bulan muhafazakâr kanadın kontrolündeki kurum ve isimler daha hayati meselelerde karar merci olurken, Hatemi daha çok sosyal ve kültürel politikalarla ilgilenmiştir. Zira Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı döneminde Rafsancani Maslahat Konseyi Başkanı olarak ülkenin ekonomi politikalarına yön vermeye devam etmiş, dış politika daha çok Hamaney'in kontrolünde kalmış ve Hatemi bazı kesimler tarafından "Prences Diana" olarak adlandırılmıştır.³³⁹ Zira reformcu hükümetin ekonomik

³³⁶ Asef Bayat, "The Coming of a post- Islamist Society", **Critique: Journal for Critical Studies of the Middle East**, Vol. 5, No 9, 1996, p. 52.

³³⁷ Altısı Rehber tarafından adil fakihlerden altısı da İslami Şura meclisi tarafından seçilen 12 üyeden oluşan Koruyucular Şurası meclis tarafından kabul edilen kanunların İslam'a aykırı olup olmadığına bütün üyelerin çoğunluk oyuyla karar verebilir. Koruyucular Şurası üyelerinin ¾'ünün onayını sağlamak şartıyla anayasayı yorumlamaya yetkili ve Meclis'in üzerinde bir kurumdur. Bu bağlamda Şura'yı anayasa ile velayet-i fakihi birleştiren kurum olarak görmek de mümkündür.

³³⁸ Bayat, Post- Islamism, op. cit., p. 63.

³³⁹ Patrick Clawson, "Prospects for Dialogue with Iran: Implications for US Policy", <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/prospects-for-dialogue-with-iran-implications-for-u.s.-policy>, The Washington Institute, (e.t. 05.09.2014).

alandaki istikrarsızlığından en çok şikâyetçi olan gruplar işsiz gençler, düşük maaşlarla çalışmak zorunda kalan kadınlar ve beklediklerini bulamayan emekliler olmuştur. Muhafazakârların organize yapısına rağmen, Hatemi'nin meclisteki destekçileri değişik çıkarlara sahip pragmatist, reformcu ve solcu kimselerden oluşmaktaydı ve aralarından bazılarının da demokrasiye ve reformlara olan inancı şüpheliydi. Reformcuların bu zaaflarına ilaveten ülkenin ekonomik durumunun gittikçe kötüleşmesi de hareketin güç kaybetmesine yol açmıştır.

Hatemi iş başına gelir gelmez “*Düşman, İslam'a artık ülke içerisinde saldırıyor*” diyerek uyarıda bulunan Dinî Lider Hamaney, reformcuları en başından beri dine muhalif bir yapılanma olarak görmüştür.³⁴⁰ Örgütsel ve kurumsal bir yapıdan yoksun olan reformcu hareket gerek anayasal engellemeler gerekse muhafazakârların tepkisi nedeniyle geri çekilmişler, bu nedenle Hatemi taraftarlarının birçoğu büyük bir hayal kırıklığı yaşamıştır. Siyasal alandaki seçmen desteğini boşa çıkaran Hatemi ve destekçileri, öne sürdükleri fikirleri uygulama noktasında muhafazakâr kanada göre daha zayıf kalmışlardır.³⁴¹

Reformcu hareketin siyasal iktidarının son yıllarına doğru iki hizip arasındaki çekişmeler artmaya başlamıştır. Hatemi'nin 2002'de meclise sunduğu kanun tasarılarının AKK (Anayasa Koruyucular Konseyi) tarafından reddedilmesi,³⁴² buna karşın reformcu milletvekillerinin grev ve toplu istifa olaylarının kamuoyu nezdinde çok büyük bir etki yaratmayışı hareketin giderek itibar kaybettiğinin bir göstergesidir. Siyasal çekilmeler bir yana, kimilerine göre hareketin başarısızlığının altında yatan sebeplerden bir tanesi de Hatemi'nin bu oluşumun lideri olmaktan ziyade kendisini yalnızca Cumhurbaşkanlığı yetkileriyle kısıtlaması, dolayısıyla da hareketin iç koordinasyon ve liderlik yapısında eksiklik bulunmasıdır.³⁴³ Kısacası kadınlar, gençler ve orta sınıftan birçok insana vaatlerde bulunmasına rağmen yapısal engellerden dolayı bunları yerine getiremeyen Hatemi'nin başarısı söylem alanıyla sınırlı kalmış ve İran'ın demokrasi yolunda daha uzunca bir süreye ve yapısal değişikliklere ihtiyacı olduğunu

³⁴⁰ Ray Takeyh, **Gizli İran: İslam Cumhuriyeti'nde Güç ve Paradoks**, Çev. Cem Küçük, İstanbul: Ekvator Yayınları, 2007, p. 66

³⁴¹ Ibid., p., 64.

³⁴² Hatemi'nin kanun tasarılarının reddedilmesi üzerine çoğunluğunu reformcuların oluşturduğu 116 aydın bir bildiri sunmuş ve bu bildiride İslam'ın İran'ın ayrılma bir parçası olduğunu ancak dinin bir iktidar aracı olarak kullanılmaması gerektiği, halkla devlet arasında gerilen ve kopan bağların yeniden kurulmasının gerekliliği ve halkın iradesinin ön plana çıkarılması gerektiği yönünde beyanatta bulunmuşlardır.

³⁴³ Aktaş, op. cit., p. 25.

göstermiştir. Nitekim cumhurbaşkanlığının sonunda Hatemi'nin içine düştüğü açmaz sistemin istikrarını bozmadan onu nasıl reforme edeceğiyle ilgiliydi.³⁴⁴

İran'da devrimci gelenekten gelen ve sonrasında 'Pragmatik Muhafazakârlar' veya 'Modern Sağ' diye bilinen ve daha çok eski Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin etrafında yapılanan grupların Hatemi'nin 1997'deki zaferine olan katkısına değinen Yüksel Taşkın'a göre ise söz konusu pragmatist gruplar, %40'ı yoksulluk sınırı altında yaşayan bir ülkede bu alt sınıflara daha gerçekçi vaatler sunabilmesi halinde İran'ın gelecek yıllardaki siyasal resminin bir parçası olabilecektir. İran, Mısır ve Türkiye gibi ülkelerde popülizm olmadan iktidarı ele geçirmenin giderek zorlaştığına değinen yazara göre yoksulların unutulduğu ve orta sınıfların ön plana çıkarıldığı 2005 seçimlerinde Ahmedinejad'ın seçilmesinin sürpriz olarak görmemek gerekmektedir.³⁴⁵ Dış ve iç politikada devrimci idealizme dönme amacının yanı sıra iktisadi popülizmi etkili bir şekilde kullanan Ahmedinejad, bu durumu şu sözlerle açıklamıştır: *"İnsanlar devrimci değerlere geri dönüşü sadece başörtüsü örtme meselesi sanıyorlar. Ülkenin asıl meselesi istihdam ve konut sorunudur; kimin ne giyeceği değil".*³⁴⁶

Tüm bu yapısal ve kurumsal kısıtlamalar nedeniyle siyasal anlamda başarısızlığa uğrayan hareketin geleceğine yönelik bazı çıkarımlar da bulunmak da mümkündür. Hâlihazırda Amerika tarafından İran'a yönelik baskı ve yaptırımlardan şikâyetçi olan bir kesim, İran'da demokratik bir siyasal ortamın yaratılmasını amaçlayan reformları kaçınılmaz görmektedir. Yine son dönemde büyük bir başarısızlık yaşayan hareketin (yedinci meclis seçimleri) içinden özellikle Katılım Cephesi ve İslam Devrimi Mücahitlerinin, bu oluşumun yapısal sorunlarını tespit ederek daha aktif ve örgütlü bir hareket oluşturma çabası içinde olduğu görülmektedir.

Reform hareketinin siyasal başarısızlığı ve İran halkındaki artan memnuniyetsizlik, İran'ın o dönemde geleceğine yönelik olası üç senaryoyu da beraberinde getirmiştir. Birinci seçenek, Hatemi'nin cumhurbaşkanlık süresi dolmadan Hatemi'yi darbeyle iş başından almak suretiyle reform hareketinin sonlandırılması. İkincisi, rejime muhalif, şiddet meyilli hareket ve protestoların büyüyerek rejimin işleyişine zarar vermesi ve güvenlik güçlerini ele geçirmesi.

³⁴⁴ Milani, op. cit., p. 53.

³⁴⁵ Taşkın, op. cit., p. 23.

³⁴⁶ Ibid., p. 42.

Üçüncü ve ihtimali en zayıf olan ise öğrenci ve entelektüellerin oluşturduğu bu demokratik hareketin barışçıl yollarla baskıcı unsurların etkisiz hâle getirilerek İran'a demokrasi ve özgürlüğün gelmesi şeklinde olmuştur.³⁴⁷ Ancak, o dönemde tartışılan bu üç senaryodan hiçbiri gerçekleşmemiş, Ahmedinejad'ın seçilmesiyle birlikte muhafazakârların rejim içi rekabette eli daha da güçlenmiş ve reformcu hayaller bir süreliğine ertelenmiştir. 1981 yılından beri seçilenler içinde ulema kökenli olmayan ilk Cumhurbaşkanı Ahmedinejad olmuştur. Muhafazakârların 'geleneksel sağ' ve 'aşırı sağ' olarak bölünebileceğini savunan görüşlere göre, aşırı sağın temsilcisi olarak Ahmedinejad, devrimci yıllarda öğrenci aktivizmi içinde radikalleşen ve savaş yıllarında militarist yapılanmadan oldukça etkilenen bir isim olarak muhafazakâr cenah arasındaki çatlağı da su yüzüne çıkarmış ve İran siyasi hayatını bu kuşağın önceliklerini göz önüne alarak şekillendirmiştir.³⁴⁸

1.2.Reformist Hareketin Entelektüel Kaynakları

İran toplumunun Batı'yla tanışması ve modernizme nasıl cevap / tepki vermesi gerektiği özellikle son yüzyılda İran entelektüel hayatının gelişimini temelden etkileyen bir husus olmuş ve bu anlamda entelektüeller arasında nesiller arası farklılıkların oluşmasına yol açmıştır. Örneğin devrim öncesi İran'da modernizmi kendi kültürlerine bir tehdit olarak algılayan ilk nesil entelektüeller savunmacı bir tepki verirken, Soğuk Savaş ve de-kolonizasyon süreciyle birlikte ikinci nesil entelektüellerin Batı karşısında daha radikal bir tavır takındıkları görülür. 1970'lerin devrimci coşku ve ateşi entelektüeller arasında İslamcılık ve radikalizmin yayılmasına sebep olurken, 1990'ların başları itibarıyla küreselleşme ve modernitenin yeniden değerlendirilmesiyle (post-modern akımların etkili olmaya başlaması) İran'da din ve modernitenin restorasyonunu savunan dördüncü nesil entelektüeller grubunun oluşmaya başladığı görülür. Klasik anlamda Ahmedinejad tarafından temsil edilen üçüncü grup ile Hatemi tarafından temsil edilen dördüncü grup düşünürler ve siyasiler arasındaki çekişme, 1990'ların başından itibaren İran sosyo-politik hayatının temel taşlarından biri olmuştur.

³⁴⁷ Ramin Jahanbegloo, "The Deadlock in Iran Pressures from Below", *Journal of Democracy*, Vol. 14, No 1, 2003, p. 131.

³⁴⁸ Taşkın, op. cit., p.40.

Yukarıda bahsi geçen fikrîsel dönüşümleri sistemik döngülerin (Soğuk Savaş'ın son bulması, sömürge ülkelerin bağımsızlığını kazanması ve ekonomik ve sosyo-kültürel alanda küreselleşmenin etkilerinin artmaya başlaması) bir sonucu olarak okumak da mümkündür. Fikrîsel planda uluslararası sisteme tepki olarak doğan üçüncü ve dördüncü nesil entelektüeller arasındaki çekişme, neoklasiklerin önemle üzerinde durdukları uluslararası sistemin devletlerin iç-dış politikalarını şekillendirmesine işaret etmektedir. İç politikada siyasal parti işlevi gören bu farklı hiziplerin farklı dış politik hedef ve uygulamaları da yine neoklasik realistlerin sıkça dillendirdiği iç-dış politika arasındaki interaktif birlikteliği de resmetmektedir.

Şeriati, Humeyni ve Al-i Ahmed gibi radikal İslam düşüncesini benimseyen entelektüellerde din ve siyasetin özdeşleştirilmesi, siyasal ve sosyal aktivizm, toplumu bireye önceleyen düşünceler yaygın olmuştur. Bu dönem entelektüellerinin bir diğer özelliği ise Batı'ya radikal biçimde eleştirmeleri ve İran toplumundaki huzursuzlukların kaynağı olarak Batı'nın hegemonyasını görmeleri olmuştur. Buna karşılık, söz konusu radikal entelektüeller modernite kapsamında bazı Şii terim ve kavramları yeniden yorumlamışlar ve devrimci ve daha aktif bir söylem geliştirmişlerdir. Humeyni'nin de devrim yıllarında sıkça atıfta bulunduğu "mustazaf" (ezilenler) ve "müstekbirin" (ezenler) gibi kavramlar, Şeriati'nin dünyayı Habil ve Kabil'in çekişmesi olarak gördüğü düşüncenin de bir yansımasıdır. Yine Humeyni'nin yaşanan radikal değişimlere İslami bir kimlik kazandırmak üzere geliştirdiği ve dini temellere dayanarak siyasi gücün yetkin İslam hukukçularına devredilmesini öngören "velayet-i fakih" kavramını da bu kapsamda değerlendirmek mümkündür.³⁴⁹

Ancak, radikal entelektüellere muhalif bir biçimde gerek dindar gerekse seküler düşünürler tarafından temsil edilen reformist entelektüellerin İslam Devrimi'nin özüne sadık kalmakla birlikte (ki reformistlerin birçoğu 'devrim çocuğu' olarak nitelendirilebileceğimiz devrimin oluşmasında ve sonrasında önemli görevlerde bulunmuş kimselerdir) birçok hususta muhafazakâr düşünürlerle çekişmeye girdiği görülür. Humeyni tarafından ortaya atılan velâyet-i fakih kavramına muhalefet eden ve uzun süre hapiste kalan Muhsin Kediver, 2001 Berlin

³⁴⁹ Khosrokhavar, *The New*, op. cit., p. 194.

Konferansı'na³⁵⁰ katıldığı, kadın erkek eşitsizliğini eleştirdiği ve rejimin temel ilkeleriyle ters düştüğü gerekçesiyle uzun süre hapiste kalan Hüseyin Yusuf Eşkevari ve İslam dini ile demokrasinin 'İslami demokrasi' adı altında birleştirilmesi gerektiğini savunan Mustafa Malekiyan gibi isimler reformist hareketin önde gelen düşünürler arasında yer alır.³⁵¹ Bu düşünürler, İslam'ın özü itibariyle demokrasiyle çelişmediğini, aksine özgürlük, eşitlik, halkın rızası ve istişare gibi İslam'ın vazgeçilmez unsurlarına dayanarak söylemektedirler.³⁵²

Gerek Suruş ve Malekiyan gibi Seküler isimlerin, gerekse Kediver, Eşkevari³⁵³ ve Şebusteri gibi dinî reformistlerin ortak paydası dinin siyasete müdahalesini meşrulaştıran her türlü İslami argümanın reddi ve iktidar karşısında insanların bağımsızlığının savunulması olmuştur.³⁵⁴ Yine özellikle Suruş'un ifade ettiği biçimiyle dinin bir üst kimlik olarak kalması gerektiği fikrinden yola çıkan ulema kökenli reformcular "dinî hükümet" fikrine de itiraz etmekteydiler. Şebusteri 'ye göre İslam Devrimi'ni dinin insancıl ve rasyonel bir okuması takip etse de yıllar sonra bunun resmi bir okumaya dönüştürülmesi sosyal ve kültürel hayatta devlet kontrolünü artırmaktan başka bir şey değildi.³⁵⁵ Post- İslamcı entelektüeller olarak da bilinen reformistlere göre din sadece kişinin manevi hayatı ve içsel inancıyla sınırlandırılmalı, herhangi bir beşeri ya da siyasi düzene karıştırılmamalıdır. Çünkü bu düşünceyle paralel biçimde dinin bir ideoloji hâline getirilmesi demek, onu manevi boyutundan yoksun kılmak demektir.³⁵⁶

Büyük devlet organlarını ellerinde tutan devrimin coşkulu taraftarları karşısında inzivayı, siyasi marjinalliği ve mülteci hayatını tatmak durumunda kalan reformist aydınların tekrar siyaset sahnesine çıkması yukarıda da belirtildiği gibi ancak 1990'lı yıllarda mümkün

³⁵⁰ 2000 baharından itibaren başlayan reformculara yönelik şiddet ve baskı uygulamaları 2001 yılında Berlin'de Heinrich Böll Kurumu tarafından düzenlenen konferans sonrasında iyice açığa çıkmıştır. İçlerinde Şehla Lahiji ve Mehrengiz Kar gibi önemli sanatçı ve yazarların bulunduğu birçok reformcu isim göz altına alınmış, konferans sonrası Ayetullah'ları eleştiren bir kitap çıkaran ve İran'ın en önde gelen reformcu gazetecilerden biri olan Ekber Genci hapse atılmıştır. (Nikki, op. cit., p.279).

³⁵¹ Khosrokhavar, The New, op. cit. p. 194.

³⁵² Jahanbakhsh, Islam, op. cit., p. 23.

³⁵³ 1981 yılından itibaren muhafazakâr çevreden kopmaya başlayan Eşkevari, 1996 yılında Ali Şeriatî Araştırma Merkezi'nin kurucuları arasında yer almış ve kendisini reformcu geleneğe, İslami demokrasi söylemlerine daha yakın hissetmeye başlamıştır. Birçok ülkede seminerlere katılan Eşkevari, 2001 Berlin Konferansı'na katıldığı ve rejim aleyhine çalıştığı gerekçesiyle tutuklanmıştır. (Hosseini, op. cit. pp. 43-50).

³⁵⁴ Khosrokhavar, The New, op. cit., p.196.

³⁵⁵ Gholam Abbas Tavassoli, "Islamic Movements in Iran", **Weltrends**, No 44, 2004. p. 40.

³⁵⁶ Khosrokhavar, The New, op. cit., p. 199.

olmuştur.³⁵⁷ İran siyasal hayatında Hatemi'nin öncülüğünde güç kazanan reformist hareketin arkasındaki en büyük gücün İslam devrimi sonrasında “dinî entelektüeller” (ruşenfikran-i dinî) olarak adlandırılan düşünürlerin olduğu görülür. Nitekim Hatemi de siyaset sahnesine reformist dinî entelektüel olarak çıkmıştır. Şii hukuk âlimlerinin siyasal otoritesine bir meydan okuma taraftarı olsalar da en nihayetinde bu düşünürler Şii İslam'ın öğretilerine sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır. Temelde, bu kesimlerin şeriatın kısır yorumları karşısında kapsayıcı bir anayasanın savunucusu olarak Şii İslam'ın özünü muhafaza etmeye çalıştıkları görülmektedir.³⁵⁸ Genç kesimin artan özgürlük taleplerine cevaben dinî entelektüeller, demokrasi ve sivil toplum kavramlarını Şii İslam geleneğiyle bağdaştırarak İslami cumhuriyetin bir mutlak teokrasiye dönmesini engellemeye ve böylece, rejimdeki ‘demokrasi ruhunu’ ön plana çıkarmaya çalışmışlardır.³⁵⁹

1.2.1.Reformist Hareketin Sembol İsmi: Abdülkerim Suruş ve Temel Düşünceleri

Asıl adı Hüseyin Hâc Feracullah Debbağ olan Abdülkerim Suruş, İran'ın önde gelen düşünürlerinden olup bazı çevreler tarafından dinî düşüncenin yeniden kurulmasına yönelik ortaya attığı düşünceler nedeniyle ‘Şii İslam'ın Luther'i’ olarak anılmaktadır.³⁶⁰ Tahran'da modern ve dinî ilimleri bir arada veren Alevi lisesinin ardından, İran'da Farmakoloji okuyan Suruş'un tarih ve bilim felsefesine ilgi duymaya başlaması Londra'da eğitim aldığı döneme rastlar.³⁶¹ Düşünce yapısı itibarıyla Şeriatî, Beheştî ve Mutahhari'ye yakın olan Suruş; devrim önderi Ayetullah Humeyni'ye de çok bağlıydı. Gayr-ı resmî olarak İslam felsefesi, fıkıh ve kelam dersleri alan Suruş, Havza-yı İlmiye'de Mevlana'nın şiiri ve kelam-ı cedit üzerine dersler vermeye başlamış, Humeyni tarafından Kültür Devrimi Danışma Kurulu'na tayin edilmiştir. Zamanla hermenötik (yorum bilimi), bilgi felsefesi ve dini bilginin evrimi gibi konular üzerine yoğunlaşan Suruş'un şu sözleri kendi felsefesini güzel bir şekilde özetlemektedir: “*Tektipçiliğe, taklide, fikhın ve fakihin kutsallığına saygı duyuyorsun; ben ise imanın, özgürlüğün, inceliğin,*

³⁵⁷ Şerif Mardin, **Ortadoğu'da Kültürel Geçişler**, Çev. Birgül Koçak, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2007. p. 255.

³⁵⁸ Alinejad, op. cit., p. 34.

³⁵⁹ Ibid., p. 36.

³⁶⁰ Ebubekir Sifil, “Abdülkerim Suruş: Modern Bir Savruluş”, <http://ebubekirsifil.com/index/abdulkerim-surus-modern-bir-savrulus-1/>, e.t. 10.01.2015.

³⁶¹ Valla Vakili, “Debating Religion and Politics in Iran: The Political Thought of Abdolkarim Soroush”, **Council on Foreign Relations**, 1996.4

inanç ve iradenin çevikliğinin renkliliğini ve çok boyutluluğunu takdir etmeni rica ediyorum".³⁶² Suruş, bilgi ve din felsefesine olan ilgisini; Kuran'ın farklı tefsirlerine ilgi duyuyor olması, hem siyasilerin hem de sufilerin çalışmalarına aşına olması, dinî metinlerin yorumlanmasında belli bir grup kimsenin üst konuma geçmesi ve diğerlerinin ihmal edilmesi üzerine kafa yorması ve bilimin doğasının rekabetçi ve yenilikçi tarafına inanması ve bunu dinî bilgiye uyarlamak istemesi gibi nedenlerle açıklamıştır.³⁶³ 1980'lerin sonlarına doğru devrimci düşünceden kopmaya başlayan Suruş, 1987 yılında kuruldaki görevinden de istifa etmiştir.

Devrim öncesi ve sonrası entelektüel ortamında etkili iki isim olan Şeriati ve Suruş, Batılı ve İslami ilimlerin ortak bir ürünü olarak İslam'ın restorasyonuna odaklanmaları itibariyle benzerlik göstermektedirler. Fakat Şeriati dine ideolojik bir misyon yüklerken, Suruş dinin bir ideoloji hâline dönüştüğünde özünü kaybedeceğinden bahseder. Yine, ikisi de farklı kaynaklardan beslenmiş ve bu kaynakları kendi kültürel ortamına uyarlamışlardır. Franz Fanon ve İmam Hüseyin'in düşüncelerinin temsilcisi olarak Şeriati karşısında Mevlana'nın şiirleriyle yeni bir bakış açısı sunan Suruş yer alır.³⁶⁴ Şeriati'nin İslam'ı bir ideolojiye dönüştürmesinin nedeni, kültürel durağanlığın kaynağı olarak gördüğü mollalık kurumuna ve İran'da yükselmeye başlayan Marksist- Leninist temayüllere en iyi ancak bu şekilde meydan okuyabileceği düşüncesi idi. Çünkü Şeriati'ye göre yükselen Marksist eğilim yerel kültürel kaynaklardan beslenememiş, dolayısıyla da İranlılar için bir kurtuluş yolu olmaktan çıkmıştır.³⁶⁵ Şeriati'nin ideolojik ve siyasal İslam tezine özgür bir toplumun oluşmasına engel olarak gördüğü için karşı çıkan Suruş, dinin dinamik yorumunu desteklemiştir. Çünkü Suruş'a göre ideolojik toplumlar totaliter yapıların oluşmasına en müsait ortamlardır.³⁶⁶ Bu bağlamda Suruş, dinin kimlik olarak algılanmasına karşı çıkmış, dinî kimliği yalnızca kültürel bir kılıf ve modern kimlik krizine cevap olmakla eleştirmiştir. Hâlbuki dinin bir hakikat olarak algılandığı vakit dünyevi ve uhrevi kurtuluşun yolu olabileceği açıktır.³⁶⁷ Suruş'un öne sürdüğü düşünceler dinin yeniden ihyası

³⁶² Ali Ünal, "Gülen'i Fikir Planında Kavramak", **Haksöz Haber**, <http://www.haksozhaber.net/guleni-fikir-planinda-kavramak-4788yy.htm>, e.t. 10.01.2015.

³⁶³ Abdolkarim Soroush, **Reason, Freedom and Democracy in Islam Essential Writings of Abdolkarim Soroush**, Eds. Mahmoud Sadri and Ahmad Sadri, New York: Oxford University Press, 2000, p. 14.

³⁶⁴ Tabrizi, op. cit., p. 509.

³⁶⁵ Ibid., p. 510.

³⁶⁶ Ibid., p. 515.

³⁶⁷ Soroush, Reason, op. cit., p. 23.

temelinde yeni olmamakla birlikte, bu durum hemen devrim sonrasında Ayetullah Şeriatmedari³⁶⁸ tarafından da dile getirilmiştir. Devrimi gerçek Şii İslam'dan bir sapma olarak yorumlayan Şeriatmedari, bu haliyle dinin ideolojinin esiri olacağını söylemiş, ancak bu eleştirileri nedeniyle mollalıktan men edilmiş ve ev hapsine alınmıştır.³⁶⁹

İran'da yaygın olan devrimci “garpzede” düşüncesinin tersine kültürel değişimin gerekliliğine sonuna dek inanan Suruş, kültürel anlamda Batı'ya boyun eğme ya da onu tenkit etme değil aksine ondan beslenme ve tahlil etme taraftarı idi. Suruş'a karşın, Rıza Davari Batı düşüncesini sadece materyalist anlamda değil duygusal anlamda da zikretmek gerektiğini söyler. Zira Batı düşüncesi maneviyat yoluyla nefse karşı savaş vermekten ziyade nefsin isteklerini körükleyen bir yapıya sahiptir. Bu nedenle de Batı gerçek bir din, ahlak anlayışı ve maneviyattan yoksundur.³⁷⁰

Hegel'in felsefesinden de etkilenen ve Batı'yı totaliter ve birleşik bir bütün olarak gören Rıza Davari'nin³⁷¹ aksine Suruş, Batı'nın bir bütün olarak algılanması gerekmediğini söylemiş, Batı'nın özü, Batı kültürü, Batı ruhu gibi kavramları kullanmaktan kaçınmıştır. Batı'yı tümüyle ret ya da tümüyle kabulün mümkün olmadığını savunan Suruş, homojen bir Batı toplumu olmadığı için Doğulu toplumların yekpare bir Batı'dan ziyade tek tek Batılı bireylerle muhatap olduğuna dikkat çeker. Kültürler ve dinler arası diyalogu destekleyen Suruş'un Davari'ye cevaben sarf ettiği şu sözler önemlidir: “*Batı'nın sınırlarını nerede bitiriyorsun? Bu ahlaki*

³⁶⁸ Devrimin akabinde Humeyni taraftarları İslami Cumhuriyet Partisi'ni kurmuş, buna karşın ülkedeki etnik azınlıkların haklarını savunmak amacıyla İran'daki Azeri Türkler tarafından dini lider olarak tanınan Ayetullah Şeriatmedari ve taraftarları da Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi'ni (25 Şubat 1979) kurmuşlardır. Şeriatmedari'nin de desteğiyle (ki Şeriatmedari'nin oğlu Hasan Şeriatmedari parti liderleri arasındadır) kısaca ‘Halk’ olarak anılan parti devlet otoritesinin tek bir kişinin elinde (veli-ye fakih) toplanmasına karşı çıkmıştır. (Brenda Shaffer, “The Formation of Azerbaijani Collective Identity in Iran”, **Nationalities Papers**, Vol. 28, No. 3, 2000, p. 454).

³⁶⁹ Fazili, op. cit., p. 51.

³⁷⁰ Ibid., p. 11.

³⁷¹ Martin Heidegger'den büyük ölçüde etkilenen Davari'ye göre Batı'yı oluşturan temel şey onun egemenlik kurma isteğidir. Heidegger, Batı teknolojisini ‘Varlık’ üzerinde hâkimiyet kurma aracı olarak yorumlar. Böylece, teknolojiye hükmeden Batı varlığı göz ardı eder, onu yanlış yorumlayarak ontolojik anlamına zarar verir ve nihayet onu Doğa'nın hâkimiyetine tabi kılar. Davari de Heidegger'in Doğa'nın hâkimiyet kurma çabasına siyasi alana uyarlamaya çalışmış, Rönesansla birlikte Batı'nın sadece ekonomik, siyasi ve askeri değil aynı zamanda kültürel, dini ve değerler alanına da egemenlik kurma çabasına girdiğini, sonuç itibarıyla de totaliter bir tutum takınarak Müslüman toplumların varlığını görmezden geldiğini iddia eder. (Ayrıca bakınız, Farhad Khosrakhavar, “Neo- Conservative Intellectuals in Iran”, **Critique: Critical Middle Eastern Studies**, Vol. 10, No 19, 2007)

*bozulma her neredeyse orası Batı mıdır? Yoksa Batı neresiyse orada ahlaki bir bozulma mı vardır? Batı ruhunun Batı'ya dayandığını mı, yoksa Batı'nın Batı ruhundan kaynaklandığını mı kabul etmeliyiz”.*³⁷²

1.2.1.1.Dinî Bilginin Genişlemesi ve Daralması (Din- Dinî Bilgi Ayrımı)

Suruş'a göre, bireylerin dini anlayış şekli ile teologlar, İslam hukukçuları ve felsefecileri tarafından aktarılan biçimi arasındaki farklılıklar uzunca bir süredir dini koruma ve değiştirme tartışmalarının temelini oluşturmaktadır. Din sabit iken, insanın bilişsel süreçlerinden geçirilen ve tarih boyunca farklı toplumlar tarafından yorumlanan dinî bilgi muğlak bir hâl alır ve böylece kendine has kutsallık ve mutlakıyetten ödün vermiş olur. Dolayısıyla dinin kendi kutsallığından ötürü herhangi bir dinî yoruma kutsallık atfetmek değersiz bir çabadır.³⁷³

Suruş, Modern İslam dünyası içinde dinî düşüncenin yeniden ihyası mevzuuna farklı bir bakış açısı getirmiştir. Modern dünyanın sürekli olarak değiştiğine, buna mukabil dinin sabit kaldığına inanan Suruş, meseleyi dinin yeniden canlandırılması ya da inşası olarak görmemekte, aksine insanın dinî anlayışındaki değişikliğe vurgu yapmaktadır.³⁷⁴ Suruş'un anlayışına göre din önsel (a priori) bir bilgi değildir. Bu nedenle de dinî bilgideki değişiklikler ve farklı yorumlar olması doğaldır. Dini metinler anlam yüklü olmaktan ziyade ona muhtaçtır. Bu nedenle Suruş, dinden anlam çıkarmak yerine ona anlam yüklenmesi gerektiğini savunur.³⁷⁵ Yine tek bir dinî gerçeğin (Ali Şiası) savunucusu olan Şeriatî'nin aksine Suruş, bu gerçekliğe şüpheyle yaklaşmış ve epistemolojik çoğulculuk üzerine vurgu yapmıştır.³⁷⁶

Kutsal olanın müminin içi olduğu iddiasıyla yola çıkan Suruş, velâyet-i fakih taraftarlarıyla çoğu zaman ters düşmüş, İslam adına toplumsal olanla dinsel olanın karıştırılmaması gerektiğini söylemiştir. Suruş'a göre, din bir üst kimlik olarak kalmalı ve toplumsal konularda dinden ziyade demokratik yollarla alınmış kararlar vasıtasıyla toplum

³⁷² Mardin, op. cit., p. 262.

³⁷³ Hossein Kamali, “Theory of Expansion and Contraction of Religion”, **A Research Program for Islamic Revivalism**, 1995. [http:// www.dr.soroush.com](http://www.dr.soroush.com), e.t. 12.09.2014.

³⁷⁴ Vakili, op. cit., p. 5.

³⁷⁵ Tabrizi, op. cit., p. 515.

³⁷⁶ Ibid., p. 516.

yönetilmelidir. Suruş'un dini sivil toplum anlayışı her bireyin müslümanlığı kendi iç hayatında yaşadığı ve fakat dindar bir topluma işaret etmektedir. Bu bağlamda dinin toplumsal hayatta minimalist bir rol (*kabz-ı dini*) oynaması gerektiğini savunan Suruş, temelde dinin velâyet-i fakih ekseninde toplumun her köşesine sinmiş maksimalist rolüne (*bast-ı dini*) karşı çıkmaktadır.³⁷⁷

Dördüncü nesil entelektüellerin sembol ismi olarak Abdülkerim Suruş'un din ile dinî bilginin ayırımına gitmesinde post- modern etkilerin varlığı da yadsınamaz. Onun din ile insanın dinî bilgiyi kavrayış şekli arasındaki farka yaptığı vurgu, post-modern söylemde anlatılar (*narratives*) üzerine yapılan vurgu ile eş değerdir. Suruş, dinin özünü kabul ederken bu özün temsilinin bir anlatıdan ibaret olduğunun dolayısıyla da değiştirilemez bir gerçeklik ya da kutsal olarak kabul edilemeyeceğinin altını çizer.³⁷⁸ Ancak bu şekilde din toplumsal alanın kısıtlayıcı etkilerinden kurtarıldığı takdirde birey gerçek anlamda dinsel deneyimi yaşayabilecek ve siyaset de dâhil her şeyin din adına yapılmasının önü kapatılmış olacaktır.

Suruş'a göre dinin yeniden canlandırılması amacıyla yola çıkan müfessirlerin eksikliği epistemolojik bir perspektiften yoksun olmalarıydı. Bir bakıma onlar sabit bir dini sürekli değişen dünya değerleriyle bağdaştırmaya çalışırken, din ile dinî bilginin (*mârifet-i dinî*) ayırımına gidemedikleri için kısmen başarısız olmuşlardır. Epistemolojik ve tarihsel açıdan din ve dinî bilginin ayırımına giden Suruş'a göre dinî bilgiyle diğer disiplinler arasında sürekli bir etkileşim olduğundan dinî bilgi daralmaya ve genişlemeye müsaittir. Tüm diğer disiplinler gibi dinî bilgi de dünyevi, teori yüklü, göreceli ve değişkendir.³⁷⁹

Dinsel olanla siyasal olanın ayrılması, dinsel dışarıdan değil aksine din üzerine geliştirilen düşüncelerle eleştirilmesi ve din ile dinî bilginin ayırımına giden Suruş'a göre İslam, eksiklikleri nedeniyle kendisine gölge düşürecek bir iktidara indirgenmemelidir. Suruş'un düşüncesindeki din ve devlet ayrımı dini zayıflatmak veya Batılı laik söylemi desteklemek amacıyla değil, dinin iktidarın kusurlarından arındırılması amacıyla ortaya çıkmıştır. Dinsel alanda mutlakıyetçi ve nihai anlatımı reddederek epistemolojik çoğulculuğu öngören Suruş, bu

³⁷⁷ Khosrokhavar, İran Bir, op. cit., p. 73.

³⁷⁸ Rajae, op. cit., p. 15.

³⁷⁹ Jahanbakhsh, op. cit., p. 149.

söylemleriyle muhafazakâr cenahın hedefi hâline gelmiştir.³⁸⁰ İran’da hâkim olan yerleşik ideolojik söyleme toplumda dinin ‘minimalist rolüne’ vurguda bulunan önermeleriyle karşı çıkan Suruş, toplum ve dinin ideolojik söylemlerden arındırılması gerektiğini belirtmiştir.³⁸¹

1.2.1.2. Toplumun ve Dinin İdeolojiden Arındırılması

Dördüncü nesil entelektüeller olarak adlandırılan reformist düşünürlerin savunduğu bir diğer husus ise İslam’ı bir ideoloji olmaktan ziyade bir inanç olarak insanların hayatına yerleştirmektir. Moderniteyi İslam’la bağdaştırmak suretiyle İslami modernizmi amaçlayan bu entelektüel kesimin temel argümanı da ideolojinin hayatın her alanından uzak tutulması olmuştur. Dinin resmî bir ideoloji hâline dönüştürüldüğü devrim sonrası İran’ında yüzeysel anlamda dindar bir toplum oluşturulduğunu, insanların hayatlarında dine derin bir yer vermekten ziyade sadece namaz, oruç gibi zorunluluklar nedeniyle dine bağlı görüldüğünü savunan Suruş’a göre gerçek bir dindar toplumun bireyleri bu görevleri içtenlikle yerine getirmekte, gerek özel gerekse kamusal alanda dine hak ettiği yeri vermektedirler.³⁸² Bu nedenle Suruş herhangi bir siyasi, kültürel veya ekonomik nedenle resmi mollalar sınıfına dahil olan fakihlerin yerine, Şeriati, Bazargan, Mutahhari gibi kimselerin öncülük ettiği bir dinî âlimler topluluğunun eksikliğinden de yakınmaktadır.³⁸³

Velayet-i fakih kuramının ne Şii öğretilerde ne de vahiyde yeri olduğunu belirterek buna yönelik ciddi eleştiriler getiren diğer bir dini aydın olan Muhsin Kediver de “manevi ve hedef amaçlı İslam” teziyle yola çıkmış, “tarihsel İslam’dan manevi İslam’a” geçilmesi gerektiğini iddia etmiştir. 1970’li yılların ideolojik ortamında yetişen Kediver, 1990’lar itibariyle siyasal iktidarın mollalar eline geçmesini eleştiren entelektüeller kervanına katılmış, düşünceleri nedeniyle yargılanmış ve ev hapsine alınmıştır. Bu tür baskılara rağmen, dıştan Müslümanlık / dindarlık yerine manevi İslam’ın en güçlü savunucusu olmuştur.³⁸⁴ İdeolojik / tarihsel İslam’a

³⁸⁰ Wright, Son, op. cit., p. 50.

³⁸¹ Jahanbaksh, Religious, op. cit., p. 249-250.

³⁸² Vakili, op. cit., p. 15.

³⁸³ Ibid., p.20.

³⁸⁴ Yasuyuki Matsunaga, “Mohsen Kadivar, an Advocate of Postrevivalist Islam in Iran”, **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 34, No 3, 2007, p. 322.

yönelttiği eleştiriler kapsamında Humeyni'nin geliştirdiği velâyet-i fakih kavramını belli argümanlarla çürütmeye çalışmıştır. Buna göre, tüm şeri hükümleri iktidarı elinde bulunduran mollaların şahsi kavrayışlarına bırakmak doğru değildir. Dinin yorumlanmasının mollaların tekeline olduğu böyle bir durumda, dindarlığın ve dinî düşüncenin gelişmesi de imkânsızdır. Kediver, aslında İslam'ın sadece bireysel alanlarla sınırlı kalması gerektiğini ifade etmektedir. Ortaya bir 'devlet dini' çıkmasının neticesinde, dinin inanç olarak kapsamının çürüyeceğini öne süren Kediver, bu durumun bireylerin dine yönelik maneviyat ve isteklerini de yok edeceğinin altını çizmiştir.³⁸⁵

İdeolojilerin karşıt görüş ve düşünceleri çürütmek amacıyla belli bir zaman ve mekânda oluşturulduğunu ve dolayısıyla da geçici olduğunu belirten Suruş, din ve toplumun ideolojinin etkisinden kurtarılması gerektiğini ifade etmiştir. İdeolojinin aksine dinin belirli bir tarihsel ya da sosyal çevreyi hedeflemediğini belirten Suruş dinin 'ebedi'lik özelliğini vurgulamıştır. Bu nedenle de bir devrimi ya da sosyo- kültürel hareketi örgütlemeye ideolojiler başarılı olsa bile sağlam sosyal sistemler kurmada genellikle yetersiz kalmışlardır. Ayrıca, ideolojiler insanların eylemlerini yönlendirme amacıyla ideologlara muhtaçtır. Dolayısıyla dinin bir ideoloji hâlini alması durumunda resmi bir yorumcular sınıfının ve dolayısıyla totaliter rejimlerin oluşması da kaçınılmazdır. İdeolojik toplumlarda her şey baskın ideoloji tarafından önceden belirlendiği için entelektüel ve bilimsel gelişimin önü kapanmıştır. Dogmatizmde, körü körüne taklit ve 'öteki' ne olan nefret artarken, çoğulcu fikirlere yer yoktur. Oysaki, ideal bir dinî toplumda herhangi bir dinî düşünce ya da kişi eleştiriden muaf tutulmaz ve dinin resmî bir yorumu bulunmazken, genel kabul görmüş bir tefsire yer vardır.³⁸⁶

1.2.2.Reformist Entelektüeller ve Dini Çoğulculuk Söylemi

Velâyet-i fakih temelinde şekillenen bütüncül bir İslam anlayışına karşı çıkan en etkili düşünürlerden birisi de hiç şüphesiz Muhammed Müçtehid Şebusteri olmuştur. Resmî dinî söylem üzerine ciddi eleştiriler getiren düşünür, bu kapsamda İran İslam Devleti'nin karşılaştığı olduğu iki temel krizi açıklamıştır. Bunların ilki İslam'ın tüm zaman ve zeminlerde toplumun tüm ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarına cevap vereceği düşüncesidir. Diğeri ise hükümetin şeriatı

³⁸⁵ Ibid., p. 326.

³⁸⁶ Jahanbakhsh, op. cit., p. 152.

uygulamayı kendine bir görev olarak görmesi ve bunu toplum tabanına yaymadan tepeden inmece bir şekilde yapmasıdır. Şebusteri'ye göre bu iki temel kriz İslam Devrimi sürecinde oluşmuş ve hükümet eliyle de sürekli desteklenmiştir. Halbuki, dinin siyasette baskın bir enstrüman hâline gelmesi o zamanki tarihsel plan çerçevesinde mümkün olmuş ve fakat günümüzde birçok açıdan geçerliliğini kaybetmiştir.³⁸⁷

Yine Şebusteri'ye göre, İslam dini tarihin hiçbir döneminde karşılaşılan sosyal, ekonomik ve siyasal sorunların hepsine birden bir cevap üretmemiştir. Bunun yanı sıra, günümüzde dinî olmayan birçok bilim dalını ve çeşitliliği göz önünde bulunduracak olursak, İslam'ın tek bir yorumunun (*single hermeneutics of Islam*) da mümkün olmadığı görülecektir. İslam, maneviyatın temini için bir ön koşul iken, içtimai ve tarihsel meseleleri insanlığın kavrayışına bırakmıştır. Bu nedenle Şebusteri din ve siyaset arasındaki yakın ilişkiye karşı çıkmış ve bunun dinin kutsallığını çürüttüğünü dile getirmiştir.³⁸⁸

Özellikle devrimden sonraki yıllarda devletin görevini Müslümanlar arasında İslami hükümleri uygulamak olarak gören radikal kesim tarafından 'fıkhi İslam' söylemi başlatılmış ve dinin devletçi / resmi yorumu da siyaset sahnesine çekilmiştir. Bu söylemin taraftarları İslam'ın iktisadi, hukuki ve ekonomik alanlarda her türlü soruna çözüm getirdiğini öne sürüyor bu nedenle devletin yönetim biçiminin Kuran'dan çıkarılması gerektiğini savunuyorlardı.

Dini, değişmez bir metin olarak ilan eden bu anlayış günümüzde üç açıdan çıkmaza girmiş durumdadır. Öncelikle bu resmi dini söylem gerçek demokratik değerlerle ters düşmekte ve halkın siyasi katılımını engellemektedir. İkinci olarak devletin gerçek vazifesini İslami hükümlerin toplumda uygulanmasını sağlamak olarak öngören bu anlayış, toplum mühendisliğinin oluşmasına ve dini değerlerin devlet eliyle yaşatılma ve korunmasına yol açmıştır. Bu da en nihayetinde sertlik ve baskı içeren uygulamaları beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda bu tür düzenlemelerin sonucunda siyasi erk belli bir kesimin elinde toplanmıştır. Demokrasi ise fiilen ortadan kalkmıştır. Son olarak birçok din âlimine göre dinin resmî yorumu felsefî ve ilmî bir temelden yoksundur. Çünkü yıllar öncesinde bu dinî anlayışın baz aldığı

³⁸⁷ Khosrokhavar, *The New*, op. cit., p. 196.

³⁸⁸ *Ibid.*, p. 197.

değerler (bilimsel ve felsefi anlamda) günümüzde geçerliliğini kaybetmiştir.³⁸⁹ Resmî dinî söylemin muhalifleri İslam dininin yalnızca fıkıh alanına (fakihlerin yönetimi) indirgenemeyeceğini, böyle bir durumda dinin dinamik ruhunun öldürüleceği ve dinin manevi mesajını yok edeceği gerekçesiyle fiki İslam anlayışına da şiddetle karşı çıkmışlardır.³⁹⁰

“Alternatif Düşünce Hareketi” olarak da adlandırılan reformcu düşünce İslam karşıtı ya da seküler bir hareket olmamakla birlikte, aslında dinî bilginin yorumlanmasında mollaların tekelinin kırılmasından yanadır. Fransız Aydınlanma Düşüncesi ve İktisat’ın Dinî Düşüncenin Yeniden Kurulması yönündeki fikirlerinden etkilenen bu hareketin destekçileri bir anlamda İran’daki rejimin temelini oluşturan velayet-i fakih kavramını eleştirmişlerdir.³⁹¹ İslamcılarının aksine başta Suruş olmak üzere Post- İslamcı entelektüeller, İslam’ın toplumun tüm ihtiyaçlarına cevap verebileceği (*al Islam huwa al hal/ Islam is the solution*) fikrine karşı çıkmış, bunun yerine İslam’ı ideoloji olarak değil bir inanç olarak gören İslami demokrasi söylemine yakın olmuşlardır.³⁹²

1.2.3.Reformist Entelektüeller ve Yeni İctihat Anlayışı: Sabit-Dinamik Fıkıh

Tartışmaları

Devrim sonrası İran’da Humeyni’nin benimsediği içtihatla yenilik düşüncesi, aslında reformist entelektüellerin de temel şiarlarından biri olmuştur. Gerek geleneksel ulema gerekse reformist düşünürler içtihadla büyük ölçüde önem vermiş, fakat gelenekselcilerin içtihat anlayışı ikinci gruba göre daha sınırlı kalırken, reformcular sürekli bir içtihat anlayışından söz etmişler ve hatta Kelam ilminin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Böylece geçmişteki Ahbari-Usuli tartışması farklı bir biçimde yeniden canlanmış, ulema / aydınlar geleneksel hukuku (*fikh-ı sünnetî*) savunanlar ile İslam ümmetinin karşı karşıya kalmış olduğu

³⁸⁹ Muhammed Müçtehid Şebusteri, **Resmî Dini Söylemin Eleştirisi**, Çev. Abuzer Dişkaya, İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık, 2011, pp. 32-35.

³⁹⁰ Ibid., p. 54.

³⁹¹ Reformistler de velayet-i fakihe karşı çıkanlar veyahut onun liberal biçimlerini benimseyenler olmak üzere kendi içlerinde ayrılırken, rejimle ters düşmemek için birçoğu (Kediver hariç) düşüncelerini üstü kapalı ifade yoluna gitmişlerdir.

³⁹² Bayat, *The Coming*, op. cit., p. 47.

güncel sorunları çözme yeteneğine sahip dinamik fikhî (*fikh-ı pûyâ*) savunanlar olarak ikiye ayrılmışlardır.

Hermenötik, devrim sonrası İran'da özellikle 1990'lar sonrası dönemde basın yayın araçlarındaki görece özgürlük ve artış sayesinde fikirlerini daha rahat yayma imkânı bulan dinî reformist entelektüel kesimin önem verdiği konulardan biridir. Bazı teologlar, İslam'ı din bilim bağlamında geleneksel tefsir (*exegesis*) bilimini modern anlamda hermenötik bilimiyle bağdaştırmaya çalışmışlardır. Örneğin, reformist hareketin önde gelen isimlerinden Muhammed Müçtehid Şebusteri, değişen koşullara göre kutsal İslami metinlerin yeniden hermenötik bir okumasının yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre geleneksel İslam hukukçularının geçmişte yapmış olduğu yorumlar ve içtihada yönelik oluşturduğu fikirler, günümüz Müslümanlarının siyasal, sosyal ve ekonomik problemlerine cevap vermede yetersiz kalmakta ve böylece gelişimin önüne tarihsel bir engel koymaktadır.³⁹³

Dinamik fikhî tartışmaları çerçevesinde ise Suruş'un başlıca iddiası tüm bilgi ve bilimlerin sürekli bir değişim ve dönüşüm içinde olduğu dolayısıyla bunun hukuk da dâhil olmak üzere tüm disiplinleri etkileyeceği yönünde olmuştur. Buna göre, fikhî da doğası gereği yoruma açık ve spekülatiftir. Bilim ve felsefe sürekli değiştiği için (kutsal metne ve sünnete dayanan) din anlayışı da kendisini yenilemek durumundadır.³⁹⁴ Bu durumu Müçtehid Şebusteri de şu sözlerle desteklemektedir: “*Hozehlerimizin sosyal bilimlerinden ayrı bir yol izledikleri ve bu disiplinlerdeki gelişmelere ilişkin herhangi bir farkındalık olmaksızın kendi işleriyle uğraştıkları gerçeği, bizi hiçbir sivil haklar felsefesine ya da ahlak felsefesine sahip olmadığımız şu mevcut duruma getirdi: Ne siyaset ne de ekonomi felsefemiz var*”.³⁹⁵ Kısaca ifade etmek gerekirse Suruş ve diğer dinamik fikhî taraftarları epistemolojik akış üzerinde dururken, geleneksel fikhî'nin sadık müdafileri kutsal metinlerin sabitliğinde hemfikir kalmışlardır.

1.2.4.Reformist Hareket ve Dinî Demokrasi Söylemi

İslam tarihinin en tartışmalı konularından birisi şüphesiz din ve siyaset arasındaki ilişki olmuştur. Bu kapsamda ilk görüş halifelik tarzı yönetim biçimini savunmuş, seküler görüş din

³⁹³ Alinejad, op. cit., p. 38.

³⁹⁴ Mardin, op. cit., p. 270.

³⁹⁵ Ibid., p. 272.

ve hükümet işlerinin birbirinden tamamen ayrılması gerektiğini iddia etmiş, üçüncü görüş ise İslami demokrasi fikrini desteklemiştir. İslami Demokrasi söyleminin devrim sonrası İran’da reformcuların gündeminde yer alması ise velayet-i fakih temelinde rejimin meşruiyetine yönelik tartışmaların ortaya çıkmasıyla olmuştur. Velayet-i fakih kurumuna seküler çevrelerden de eleştiriler gelmesine karşın, en tehlikeli meydan okumanın dinî referans alan ve İslam devriminin mirasçıları olan dinsel sivil toplum yanlılarından yani reformculardan geldiği görülmektedir.³⁹⁶ Dolayısıyla birçok kaynakta reformcu-muhafazakâr çekişmesi³⁹⁷ olarak adlandırılan çatışmanın aslında İslam’ın toplumdaki yerinin halk iradesiyle belirleneceğini savunan reformcular ile velayet-i fakihin geçerli bir kurum olarak kalması gerektiğini düşünen muhafazakâr kanat olduğu görülmektedir.

‘Dinî demokratik devlet’ kavramına yönelik bir açıklık getirme çabasında olan Suruş’a göre dindarlığı oluşturan devlet değil toplumdur. İran toplumunun çoğunluğunu dindarlar oluşturduğuna göre, buna uygun bir demokratik yönetim biçimi oluşturulmalıdır. Suruş’un dinî demokratik devletten kastı daha çok vatandaşların desteğini kazanmaya çalışan, insan haklarına riayet eden, toplumsal eşitliği gözeten ve dini ilimler alanında eleştirel yaklaşımları destekleyen bir anlayıştır.³⁹⁸ Bu kavram aracılığıyla Suruş, dünyevileşen yani siyasetin hizmetine giren din anlayışının sekülerleşmeye yol açtığını da iddia etmektedir. Demokrasiyi Batı’yla özdeşleştirmek yerine onun İslam da dâhil olmak üzere tüm siyasal sistemlerle uyum içinde olacağına inanan Suruş’un İslami demokrasi fikrini savunmasındaki amaç, demokrasiyi dinî bir ideolojiye çevirmeyecek bir yönetim biçimi olarak görmesidir.³⁹⁹

Post- İslamcı toplum ya da İslam’ın toplumdaki yeri tartışmaları kapsamında reformcu entelektüeller arasında iki temel akımın olduğu söylenebilir. Suruş ve Şebusteri tarafından temsil edilen ilk ekole göre dinsel olan daha çok manevi hayat ve içsellikle alakalı olduğundan toplumsal alanın yönetimini demokratik yollarla seçilecek insanların eline bırakılmalıdır. Yani

³⁹⁶ Khosrokhavar, Bir Devrimin, op. cit., p. 74

³⁹⁷ Şunu belirtmekte fayda vardır, bugün İran’da yaşanan durum yalnızca reformist muhafazakâr çekişmesinden ibaret değildir. Örneğin muhafazakârlar da kendi içlerinde pragmatist ve neo- muhafazakârlar olarak ikiye bölünmüş, ilki Rafsancani’nin önderliğinde daha ılımlı politikalar izleme taraftarı iken, diğeri tüm konularda radikal tutumunu korumaya çalışmıştır. (Fazili, op. cit., p. 47) Ancak, resme yukarıdan bakmak amacıyla çalışmanın genelinde bu çekişme iki hizip temel alınarak anlatılacaktır.

³⁹⁸ Aktaş, op. cit., p.132.

³⁹⁹ Vakili, op. cit., p. 11.

bu düşünceye göre dinsel olan siyasi olanla ayırılır ve tamamen insanın vicdanıyla ilgilidir. Hüseyin Ali Muntazeri⁴⁰⁰ ve Kediver'in temsil ettiği diğer ekole göre ise dinsel olan yasaların İslamiyet'e uygun olup olmadığıyla alakalıdır. Buna göre yöneten velayet-i fakih değil halk olmalıdır ki bu da topluma büyük bir serbestiyet sunar. Yine, kabul edilen yasalar illa İslami olmak zorunda değildir, ancak İslam'la da ters düşmemelidir.

Dinsel düşüncenin dışarıdan eleştirisinin dindarlıkla alakalı olmadığını vurgulayan Suruş, İslami düşüncenin içsel eleştirisinin yapılması gerektiğine inanır. Halkı dindar olan İran toplumuyla demokratik normları içinde barındıran (seçimler, şura meclisi vs.) bir din arasında yani İslam ile demokrasi arasındaki çelişki de buna göre kabul edilemez. Suruş herkesin yanılığa düşebileceğinden hareketle yönetimde beşerî unsurlardan kaynaklanan eksikliklerin kurumsal çözümlerle giderilmesi gerektiğini savunmuştur. Yine bu kapsamda, yazar dinde arızı olanla zati (öz) olan arasındaki ayrımı da vurgulayarak dinin özüne bağlı kalınmak suretiyle değişen koşullara göre arızı şeylerin değiştirilebileceğini de ekler (Arap dili, kültürü, fikhına bağlı hükümlerin değiştirilebileceği gibi). Kısaca, *Suruş'un İslam reformculuğu fıkha sarılarak din ve siyaset arasındaki göbek bağına kesmek anlamını taşır, çünkü velayet her şeyden önce fikhî uygulamak gerekliliğiyle doğrulur*.⁴⁰¹

İnsanların rızasına aykırı otoriter ve despot bir rejimin dinin özünü çeliştirdiğini ifade eden Eşkevari'ye göre İslam temelde demokrasiyle birçok açıdan örtüşmektedir. Eşkevari'nin bu hususta öne sürdüğü argümanlardan biri de İslami kaynaklarda herhangi bir hükümet şeklinin belirtilmemiş olmasıdır. Hükümet etme biçimi zaman ve mekâna göre değişiklik göstereceğinden Peygamber'in Medine'de öngördüğü devlet usulü bugünün pratikleriyle örtüşmemektedir. İkinci olarak hükümetin din ve din hukukuyla bir ilgisi yoktur. Buna göre, İslam'da dinî ilkeler ve pratikler olmak üzere bir doğmalar (akâid) bir de hükümler (ahkâm)

⁴⁰⁰ Ayetullah Muntazeri'ye göre fakihin görevi siyasal değil hukukidir. Bu bağlamda Muntazeri fakihe yasaların İslam'a uygun olup olmadığının denetlenmesi gibi çok genel bir rol vermektedir. Valiyle halk arasında bir antlaşma vardır; halk karşısında ona sorumluluklar yükler, çünkü O'na göre mutlak güç ve yetki sadece Allah'ındır. Peygamberler ve imamlar bile böyle bir güce sahip olmamışlardır. Muntazeri'nin sözünü ettiği nezaret-i fakih (din alimlerinin gözetimi) teorisinin İran'ın geçmişinde de bir yeri vardır. Devrim öncesi anayasal süreçte (1906-1911) halkın seçtiği parlamento kabul edilen yasaların İslam'a uygun olup olmadığının denetlenmesi amacıyla ulemeden beş kişi seçmek zorundadır. (Hüseyin Ali Muntazeri, **Velayet-i Fakih ve İslami Devlet Hukuku Üstüne Dersler**, içinde Bir Devrimin Tükenişi, p. 80).

⁴⁰¹ Khosrokhavar, Bir Devrimin, op. cit., p. 86.

bütünü vardır. Dolayısıyla hükümet etme biçimi ne Allah'ın birliği, ölümden sonra hayat gibi dini ilkeler grubuna, ne de namaz, oruç, hac gibi günlük pratikler grubuna girmektedir. Üçüncü olarak, ne hükümet ne de devlet İslamidir, iktidarın kaynağı insanın kendisidir. Bu nedenle herhangi bir kimse Allah ya da Peygamber / İmam'ın temsilcisi olarak insanlara hükmetme hakkına sahip değildir. Dördüncü husus, demokrasinin bir gereği olan katılım ve seçimler birçok Kurani ayetle desteklenmiş, istişare ve hükümet işlerine insanların katılımının önü açılmış olmasıdır.⁴⁰²

İkinci Hordad Hareketi olarak da bilinen reformcu hareketin arkasındaki en güçlü grubu oluşturan dinî entelektüellerin demokratik modern bir İran oluşturmak maksadıyla odaklandıkları en önemli iki husus, özgürlük ve gerekli kurumların oluşturulması olmuştur. Buna göre, demokrasinin asıl ayağı olarak güçlü bir sivil toplum oluşturma, ülke yönetimindeki totaliter unsurlara başkaldırma ve işleyen bir demokrasinin garantörü olarak farklılık ve diyalogun geliştirilmesi reformcuların ana gündemini oluşturmuştur.⁴⁰³ İran'daki sosyo-kültürel değişimlerin yanı sıra, Batılı düşünürlerden de etkilenen reformcular devrim sonrası entelektüellerin geçirdiği transformasyonu en güzel biçimde temsil etmektedirler. Öze dönüş ve Batılılaşma hastalığı gibi söylemlerle yola çıkan erken dönem entelektüellerinin aksine, reformcuların isteği sivil toplum ve özgürlük vasıtasıyla pragmatist bir siyasi yapıya kavuşmaktır.⁴⁰⁴

1.3.Devrim Sonrası İran'da Post-İslamcılık Tartışmaları

19. yüzyılda sosyal bilimciler dinî olan ile din dışı olanın karşılaştırmasını yaparken, 20. yüzyıla gelindiğinde artık dinsel ile daha dinsel olanı mukayese etmeye başlamışlardır. Önceleri Edward Said ve diğer eleştirmenlerin yakındığı nokta Müslüman toplumların sosyo-ekonomik ve siyasal yapıları incelenmeden monolitik bir resimlerinin çizilmesi (petrol üreticileri ve teröristler gibi genelleştirmeler), özellikle 11 Eylül olayları sonrasında tartışılan hususlar

⁴⁰² Hosseini, op. cit., p. 91.

⁴⁰³ Mirsepassi, Democracy, op. cit., p. 108.

⁴⁰⁴ Ibid., p. 110.

köktendincilik, dinî uyanış, muhafazakârlık, fanatizm ve aşırıılık gibi kavramlar olmuştur.⁴⁰⁵ Şüphesiz bu ve benzeri tartışmaların başlangıç noktası ulusal, bölgesel ve uluslararası dengeleri alt üst eden 1979 İran İslam Devrimi olmuştur.

İslamcıların devlet yönetimini elde tutmakta ısrar etmelerinin bir nedeni de İslam'daki 'iyiliği emretme, kötülükten men etme'⁴⁰⁶ doktrini. İslamcılar, devleti söz konusu doktrini yayma ve kendi güvenliklerini sağlamada en etkili kurum olarak gördüklerinden devlet yönetimine önem vermişlerdir. Bu bağlamda, insan haklarından ziyade görevlerine vurgu yapan İslamcılar, bireyleri hak sahibi kimseler olarak değil sorumluluk taşıyan kimseler olarak görmektedir.⁴⁰⁷

Bir hareket ve dünya görüşü olarak İslamcılık, kendilerini güçlü ekonomik ve siyasal üst sınıflar tarafından dışlanmış hisseden orta sınıfın Batı'yla iş birliği içerisinde olan bu sınıfa karşılık iktisadi, kültürel ve siyasal alanda İslam'ı temel alarak cevap üretmeye çalıştığı bir sistemdir denilebilir. 11 Eylül olaylarıyla birlikte Amerika'nın terörizme karşı başlatmış olduğu mücadele Müslüman toplumlar arasında güvensizlik ve huzursuzluk ortamı yaratmış ve İslam'ı Batı saldırıları karşısında savunmasız bırakmayan halk, dindarlık ve yerlilik gibi söylemlere daha sıkı sarılmışlardır.⁴⁰⁸ Bu durum siyasal anlamda İslamcılığın yükselişi gibi görünse de özellikle İran toplumunda devletin dayattığı İslam, halk tarafından kabul görmemeye ve birçok anlamda sorgulanmaya başlamıştır.

Tepeden inmecî İslamcı hareketi eleştiren, İslamcıların çıkmaza girdiğini ve İran'ın post-ideolojik bir evreye geçtiğini savunan entelektüel kesim 'Post-İslamcı' olarak görülmektedir. Farhad Khosrakhavar'a göre; İslami devrimi gerçekleştiren, ana çıkmazları çözümledikten sonra bir yandan her zamankinden daha fazla Müslüman olduklarını söylerken bir yandan da bu çıkmazları aşmak isteyen entelektüellere 'Post-İslamcı' diyoruz. Bunlar

⁴⁰⁵ Asef Bayat, **Making Islam Democratic: Social Movements and the Post- Islamist Turn**, Stanford: Stanford University Press, 2007, p. 1.

⁴⁰⁶ "İçinizden hayra çağırın, iyiliği emredip kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa eren onlardır" (Al-i İmran: 104) Bu ve benzeri birçok ayet bu hususa vurgu yapmıştır. (Tevbe: 71, Hacc: 41, Lokman: 17, Araf: 181, Al-i İmran: 110, Araf: 157, Tevbe: 112, Hicr: 94, Şura: 15, Yunus: 2, Kaf: 45, Zariyat: 55, Taha: 132 vb.)

⁴⁰⁷ Bayat, Post- Islamism, op. cit., p. 5.

⁴⁰⁸ Bayat, Making Islam, op. cit., p. 9. (Hatta Müslümanların göstermiş olduğu bu tepki Fas, Türkiye, Cezayir ve Pakistan gibi ülkelerde seçimlerde 'İslamcı' partilerin büyük zafer kazanmasına yol açmıştır.)

devrimci düş kırıklığını, yeni yöneticilerin meşruiyetlerini yitirmiş oldukları gerçeğini ve de devrim düşüncesini, İslami olsun olmasın devrimci ütopyanın saygınlığını yok eden Sovyet İmparatorluğunun yıkılmasını göz önünde bulundururlar. Düş kırıklığına uğramış bir toplum vizyonu sunarlar.⁴⁰⁹

Post-İslamcılar, İslam'ın temel esaslarını diriltirerek modernitenin getirdiği yeniliklerle birleştirmek istemektedirler. Modernizmin insan hayatının 'parçalanması' (*fragmentation*) ve sosyal uyumun kaybolması tezine karşılık post-İslamcılar, Batı veya Doğu demeden tüm beşerî gelişmelere bütüncül bir perspektiften bakan post modernizmi benimsemişlerdir. Post-İslamcı entelektüeller İslamcılık ve ideolojisinin yapısal çözümlemesini (*deconstruction*) yapmak suretiyle post-modernizmin temel argümanlarını desteklemiştir.⁴¹⁰

Post-İslamcı düşüncenin temelinde cumhuriyetçi idealler ile dinî değerlerin 'dinî demokrasi' adı altında birleştirilmesi yatar. Buna göre, değişen sosyo-ekonomik koşullar çerçevesinde dinî bir demokrasinin kurulması sadece siyasi bir görev değil, aynı zamanda bir zorunluluktur. Post-İslamcı cumhuriyetçilik bir bakıma devrimin açıklık ve eksikliklerini fark edip, hayal kırıklığı yaşayan İran halkının vermiş olduğu bir tepki olarak da düşünülebilir. Reformlar dinî düşünce ve toplumun demokratikleştirilmesi gibi Post-İslamcı hedefleri gerçekleştirmede temel strateji olarak belirlenmiştir.⁴¹¹ Burada Bayat'ın Post- İslamcılık ve Post-İslamîlik ayırımına kısaca değinmekte fayda vardır. Yazar'a göre bugün İran'da yaşanan durum İslami paradigmadan uzaklaşma ve kırılma anlamında pragmatist bir kopuştur. Bayat 'Post-İslamîlik' kavramını kısaca İslam inancından uzaklaşıp sekülerizme doğru yavaş yavaş yol alınması olarak yorumlarken, bu manada çoğu araştırmacının iki kavramı karıştırdığından bahsetmektedir. Özünde bir sekülerleşme süreci barındırsa da Post-İslamcılık daha çok İslamcılığın ideolojik bir bütün olarak terk edilmesi, fakat İslam'ın gerek inanç olarak, gerekse kamusal alanda öneminin korunması demektir.⁴¹² Bu açıdan bakıldığında Post- İslamcılık, İslamcılığın tarihsel sonuna değil, farklı söylem ve siyaset geliştirmek suretiyle ondan eleştirel

⁴⁰⁹ Khosrakhavar, *The New*, op. cit., p. 198.

⁴¹⁰ Rajae, op. cit., p. 6.

⁴¹¹ Bayat, *Making Islam*, op. cit., p.49.

⁴¹² Bayat, *Post- Islamism*, op. cit., 26. (Örneğin temelde İslami öze bağlı kalmakla birlikte Mir Hüseyin Musavi gibi isimlerin İslamcı cenahı temsilen Humeyni'den ideolojik anlamda ayrılmaları Post- İslamcı kopuşun bir örneğidir. Yine Sudanlı Muhammed Taha'nın İslamcı Mehdi Hareketi'nden ayrılması da bu bağlamda değerlendirilmelidir)

anlamda kopuşa işaret eder. Diğer bir ifadeyle Post-İslamcılık, İslamcılığı siyasetten ayrıştırarak İslam'ı bir din olarak muhafaza etme çabası olarak da yorumlanabilir.

Temelde Oliver Roy'un 'Siyasal İslam'ın İflası' tezine dayanan Post-İslamcılık tartışmaları, Ayetullah Humeyni'nin ölümü ve Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin İran-İrak Savaşı sonrası yeniden yapılandırma süreciyle birlikte ivme kazanmıştır. Roy'a göre Post-İslamcılık, devrimci bir ideolojik söylemden daha şeffaf ve özgürlükçü bir İslami söyleme geçişi temsil etmektedir.⁴¹³ Gilles Kepel'e göre Post-İslamcılık, İslamcılığın küreselleşmesinin önüne geçme amacı güden bir harekettir.⁴¹⁴ Köyden kente göçün artması ve kentsel hayatta meydana gelen transformasyon, feminist söylemlerin güç kazanması, dinî reformist entelektüeller tarafından farklı teolojik perspektifler geliştirilmesi ve genç, kadın, öğrenci ve azınlıklar tarafından desteklenen sosyal hareketlerin artması İran'da Post-İslamcı söylemin⁴¹⁵ gelişmesine neden olmuştur.⁴¹⁶ Bu bağlamda söz konusu gruplar arasında demokrasi, bireysel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi, hoşgörü ve kadın-erkek eşitliği yönünde talepler de artmış, İran'da âdeta 'sessiz bir devrim' e doğru yol alınmıştır.⁴¹⁷ 1980'li yıllardaki kültürel devrimle birlikte devlet eliyle 'İslami insan' oluşturma modeli gerek üniversitelerde yapılan değişiklikler gerekse iş yerleri, fabrika, banka ve diğer kamusal alandaki düzenlemelerle toplum üzerinde bir baskı unsuru hâline gelmiş ve bu durumdan yorulan gençler ve kadınlar arasında yavaş yavaş 'karşı tepki'

⁴¹³ Oliver Roy, **Globalized Islam: The Search for a New Ummah**, New York: Columbia University Press, 2004, p. 43.

⁴¹⁴ Mojtaba Mahdavi, "Post- Islamist Trends in Postrevolutionary Iran", **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, Vol. 31, No 1, 2011 içinde Gilles Kepel, **Jihad: The Trail of Political Islam**, London: I.B. Tauris, 2002, 362.

⁴¹⁵ Bazı yazarlar Post- İslamcılığın da kendi içinde yarı post- İslamcılık, liberal post İslamcılık ve neo- şeriatî post İslamcılık olarak ayrıldığı görüşündedirler. Buna göre ilk grubun temsilcileri Mir Hüseyin Musavi, Mehdi Kerrubi, Muhammed Hatemi ve Muhsin Kediver; ikinci grubun Abdülkerim Suruş, Müçtehid Şebusteri, Mustafa Malekyan, Seyyid Haccaryan ve Ekber Genci, üçüncü grubun ise İhsan Şeriatî, Suzan Şeriatî, Hasan Yusuf Eşkevari gibi Tahran merkezli Ali Şeriatî Araştırma Kurumu'nun üyeleridir. (Mahdavi, post-islamist, op. cit., p. 99).

⁴¹⁶ Burada Post- İslamcılığın sadece İran toplumuna özgü bir durum olmadığını belirtmekte fayda vardır. 1990'lı yılların başları itibariyle küreselleşme ve iç dinamiklerin etkisiyle Müslüman dünyasının birçok yerinde Post İslamcı hareketin yansımaları görülmüştür. Yani tıpkı İslamcılık gibi Post İslamcılık da monolitik bir hareket değildir, farklı toplumlarda farklı şekillere bürünmüştür. Lübnan'da Hizbullah'ın çok yönlü bir siyaset izlemesi, Mısır'da Müslüman Kardeşler ve militan İslam'a karşı Vasat Partisi'nin yükselmesi, Türkiye'de Refah, Fazilet ve Adalet ve Kalkınma Partisi örnekleri ve Suudi Arabistan'da liberal İslam arayışları günümüz Müslüman topluluklarında Post- İslamcılığa doğru temayülün birer örnekleridir. Bu bağlamda çeşitlilik, uzlaşa ve hoşgörü taraftarı olan Post- İslamcı hareketin, dini doğruların tekeli, zorunluluk ve görev gibi hususları vurgulayan İslamcı hareketten ayrıldığı da görülmektedir. (Bayat, post-islamism, op. cit., pp. 9-12).

⁴¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Oliver Roy, **Siyasal İslam'ın İflası**, 2005; Asef Bayat, **Ortadoğu'da Maduniyet Toplumsal Hareketler ve Siyaset**, 2006; ve Asef Bayat, **Sokak Siyaseti İran'da Yoksul Halk Hareketleri**, 2008.

oluşmaya başlamıştır. Batılı isim ve logolar, sinema, tiyatro ve gece kulüpleri kapatılırken, gençler evlerinde partiler düzenleyip bu durumu sessizce protesto etmeye başlamışlardır.

Çok yönlü bir hareket olan Post-İslamcılık, devrim sonrası İran’da İslami rejimin enerji ve meşruiyet kaynaklarının kendi destekçileri arasında bile yavaş yavaş önemini kaybetmesiyle ortaya çıkmıştır. Cumhurbaşkanı Rafsancani zamanında rejimi tehlikeye atmadan onun pragmatist bir çerçeve içerisinde yenilenmesini öngören girişimler dini ve siyasi söylemde bir değişikliğe yol açmıştır. Yalnız burada dikkat edilmesi gereken nokta, Post- İslamcılığın İslam karşıtı ya da seküler bir hareket olarak görülmemesi gerektiğidir. Post-İslamcılık olgusunu İranlı bir diplomat şu sözlerle ifade eder: “*Biz otobanlar inşa etmek için camileri yıkma derdinde değiliz*”.⁴¹⁸ Özünde inanç ve özgürlük, İslam ve hürriyet gibi değerleri birleştiren bu hareket, otoriter bir yönetim yerine çoğulculuğa ve geçmiş yerine geleceğe vurgu yapmaktadır. Bazı aydınların ‘alternatif modernite’ olarak da adlandırdıkları Post-İslamcı hareket, din ve sorumluluklara vurgu yapan İslamcılığın tersine, dinsel ve hakların birleştirilmesini önermektedir.⁴¹⁹ Gerek İslamcılık, gerekse Post- İslamcı hareket “kamusal din” olgusunu kabul ederken, Post-İslamcılık “İslami devlet” kavramını reddeder. Buna göre, sivil toplumun oluşmasında din yapıcı bir rol oynarken, devletin seküler bir varlık teşkil ettiği de kabul edilmektedir. Post-İslamcı teze göre, teoride bir tezat olarak kabul edilen İslami devlet anlayışı, pratikte yönetici sınıfın çıkarlarını koruyan bir ‘Leviathan’ olarak ‘ruhani oligarşi’yi sembolize etmektedir.⁴²⁰ Bu bağlamda Post- İslamcılık ile İslamcılık söylemlerini temelde birbirinden ayıran hususun İslami devlete bakış biçimleri olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır.

Post-İslamcı söylem kapsamında İran toplumunda dinin bunalımı ya da devlet eliyle oluşturulan popüler dinseliliğin daha fazla hak ve özgürlük talepleri karşısında yorgun düştüğü ve halkın farklı beklentiler içinde olduğunu İmam Sadık Üniversitesi Rektörü’nün şu sözlerinde görmek mümkündür: “*Bir süre önce geliştirilmesi için çok para harcanan yeni bir kenti ziyaret ettim. Bir spor kompleksi, havuzlar ve çeşitli binalar yapılmıştı burada. Cami nerede diye sordum. Daha sonra yapılacak diye cevap verdiler!*”⁴²¹

⁴¹⁸ Bayat, *The Coming*, op. cit., p. 46.

⁴¹⁹ Bayat, *Making Islam*, op. cit., p. 11.

⁴²⁰ Mahdavi, op. cit., p. 95.

⁴²¹ Khosrokhavar, *Bir Devrimin*, op. cit., p. 56.

*Post- İslamcı entelektüellerin düşünceleri, dinsel düzene boyun eğmemiş ‘sekülerleşmiş’ bir alanı yeniden tanımlama noktasına ulaşmış olsa da referansları dinsel bir toplum ve dinsel değerlerdir. Her şeyden önce siyasi olanla toplumun siyasi yönünü, dinsel yetkileri, erdemleri, saflıkları adına din adamlarıyla meşrulaştırmaya çalışan İslamcılığın getirdiği kutsal arasındaki karışıklığa karşı çıkarlar.*⁴²²

Yukarıdaki paragraf Post-İslamcı entelektüelleri (zaman zaman ‘pişman devrimciler’ olarak da karşımıza çıkarlar) genel hatlarıyla tanımlamaktadır. Her biri sosyal bilimlerin farklı dallarında uzmanlaşmış bu kişilerin ortak bir yönü de dinsel olanın eleştirisini dışarıdan değil yine İslami felsefe içinden yapmalarıdır. Örneğin, onların üstü örtük velayet-i fakih karşıtlığı Batılı laiklik anlamında değil, yine İslami bir söylemle (dini demokrasinin gerekliliği) yani dinsel olanla yaptıkları görülür. Felsefi ve dinsel eleştiri yolunu tuttukları için de devrimci ütopya ya da tartışmalardan olabildiğince uzak kalmışlardır.

1.3.3.Post-İslamcı Bir Çerçeve de Yeşil Hareketin İncelenmesi

Radikal Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad’ın 12 Haziran 2009 seçimlerinde ikinci kez seçilmesi üzerine, İran’da seçimlere hile karıştığı iddiasıyla yaklaşık beş milyon insanın durumu protesto amaçlı sokaklara döküldüğü ve sosyal medya aracılığıyla Batı medyasında geniş yankı bulduğu olay “Yeşil Hareket” olarak bilinmiştir. Kimilerine göre, Yeşil Hareket artan enflasyon, işsizlik, düşük maaşlar ve eksik istihdam yüzünden uzun yıllar boyunca biriken molla karşıtı bir hissiyatın yansımasıydı.⁴²³ Şaibeli seçimler sonrasında İran riyalindeki düşüşü protesto etmek isteyen tüccar grupları, ‘ne Gazze ne Lübnan’a, canım feda olsun İran’a’ sloganlarıyla yola düşen göstericilerin desteğini almıştır.⁴²⁴ Bazı düşünürlere göre Yeşil Hareket’in böyle bir zeminde ortaya çıkması İran’da kentsel ve pasif bir siyasi kültürün oluşmasına yönelik bir değişime doğru yol alındığının da göstergesidir.⁴²⁵

Tarihte birçok sosyal hareketlenmeye ev sahipliği yapmış olan İran, hukukun üstünlüğü, demokratik milliyetçilik ve otoriter yönetime karşıtlığı, İslami söylemle bütünleştirerek

⁴²² Khosrokhavar, Bir Devrimin, op. cit., p. 64.

⁴²³ Fazili, op. cit., p. 46.

⁴²⁴ Abdulkadir Tafiş, <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/irandaki-yesil-hareket-gercegi-ve-akibeti>, e.t. 23.12.2014

⁴²⁵ Mahdavi, op. cit., p. 94.

2009'dan günümüze değin Orta Doğu'da ilk kentsel sosyal hareketin oluşmasına öncülük etmiş ve Post-İslamcılık tartışmalarına ayrı bir boyut kazandırmıştır. 2009'da İran sokaklarında bu denli kalabalık gösterilerin olması Ahmedinejad döneminin eksikliklerinden de kaynaklanmaktaydı. Görev süresi boyunca Ahmedinejad'ın iktisadi alanda kalıcı yatırımlar yapmadan devlet kaynaklarının bir kısmını yoksullara dağıtma ve Rafsancani döneminde güç kazanan bürokrasinin merkezindeki isimleri ortadan kaldırma girişimlerinin de bu protestolarda etkili olduğu görülmektedir.⁴²⁶

Halkın yaklaşık %85'inin sandık başına gittiği bu seçimlerde Ahmedinejad'ın yanı sıra meclis eski başkanlarından Mehdi Kerrubi ve Humeyni dönemi başbakanlarından Mir Hüseyin Musavi⁴²⁷ gibi popüler isimler de yarışmıştır. Tabi ki sahnede görünen aktörlerin arkasında güçlü destekçileri vardır. Musavi'nin seçim kampanyası boyunca Rafsancani'nin, Ahmedinejad'ın da Dini Lider Ali Hamaney'in desteğini arkasına aldığına şüphe yoktur.⁴²⁸ Bu seçimlerde adaylar ilk kez televizyon programlarında da yarışmışlar ve propaganda yapma imkânı bulmuşlardır. Ahmedinejad'ın başarısına karşılık, Musavi'nin oylarının %34'lerde kalması, seçim öncesi yoğun güvenlik önlemleri seçimlere hile karıştığı iddialarını güçlendirmiştir. Seçimlerin hemen akabinde Ali Hamaney'in Ahmedinejad'ı tebrik etmesi üzerine 'benim oyum nerede'⁴²⁹ diyen milyonlarca insan Azadi ve İnkılab meydanlarında protestolara başlamıştır.⁴³⁰ Mahmud Ahmedinejad'ı destekleyenlerin büyük bir kısmını da yoksul ve haklarından mahrum edilmiş, dolayısıyla onun popülist kampanya ve demagojisine açık kesim oluşturmuştur. Kısaca toplumsal tabana bakıldığı zaman Ahmedinejad'ı destekleyen

⁴²⁶ Ali Bulaç, **Ortadoğu'dan İttihad-ı İslam'a**, İstanbul: İnkılab Kitabevi, 2014, p. 449.

⁴²⁷ İran ve muhafazakârlık üzerine çalışmalarıyla tanınan Yüksel Taşkın, Musavi'nin seçilmesi halinde İran'ın AB ve Türkiye ile daha yakın olacağını, ABD'yle belli bir mesafeyi koruyacağını (hatta yaklaşacağını) dış politikada Ahmedinejad'ın göre daha az çatışmacı bir dilinin olacağını öngörüyordu. (bkz. <http://www.bianet.org/bianet/dunya/115114-iran-da-gencleri-kadinlari-harekete-gecirebilirse-musavi-baskan-olur>) e.t. 29.12.2014 yazı 10.06.2009.

⁴²⁸ Bulaç, İttihad-ı, op. cit., p. 448.

⁴²⁹ Dabashi insanların hep bir ağızdan şu sözleri söylediklerini nakleder: Oylarımızı çaldılar ve bununla gurur duyuyorlar/ hilekarlık, yüzde bir iki olabilir ama elli üç asla/ O (Ahmedinejad) bir ışık halesi gördü ve oyumuzu çaldı) Hamid Dabashi, **The Green Movement in Iran**, New Jersey: Transaction Publishers, 2011, p.35. (Nitekim gösteriler sırasında halk Ahmedinejad'ı Yalancı Çoban (*The Boy Who Cried Wolf*) olarak adlandırmıştır.

⁴³⁰ H.Tolga Gürakar, "Bir Toplumsal Hareketin Anatomisi: İran Yeşil Hareketi", p. 18, içinde, (Ed.) Adıbelli, op. cit.

Güney Tahran fakirlerinin Musavi'yi destekleyen Kuzey Tahran zenginlerine galip geldiği de aşikârdır.

Reformcu kanada göre 12 Haziran seçimlerinden beri yaşanan şey sadece Ahmedinejad ve seçimleri eleştirmeye yönelik bir hareket değil daha fazla özgürlük, ekonomik imkân ve hak talep eden topyekûn bir sivil itaatsizlik hareketi idi. Rejim taraftarı radikal kesim ise gösterileri “kadife devrim” olarak görmüş ve olayları başından beri engellemek için elinden geleni yapacağını sinyali vermiştir.⁴³¹ Reformcuların daha fazla özgürlük ve hak talepleri çerçevesinde kendilerine göre üç senaryo oluşturdukları görülmekteydi. Birincisi anayasanın geri kalan kısmına dokunmadan sadece velayet-i fakih kurumunu kaldırmak; ikincisi yeni bir anayasa oluşturmak üzere bir anayasal meclisin kurulması ve bunun halkoyuna sunulması; son olarak İslam Cumhuriyeti fikrini seçim dışı bırakarak yeni hükümet şeklinin yapılması için plebisit uygulanması.⁴³²

Hamid Dabashi İran'da yaşanan bu demokratikleşme ve sivil haklar hareketinin bölge ülkeleri üzerinde domino etkisi yaratacağını ve Orta Doğu'da bu olaylardan etkilenmeyen bir ülke kalmayacağını iddia etmiştir.⁴³³ Büyük bir coşkuyla başlayan bu hareketin Arap Baharı'nın ilk kıvılcımlarını oluşturmuş olduğu düşünülse de aslında göstericiler rejim tarafından zor kullanılarak kısa sürede bastırılmış ve bir 'İran Baharı' gerçekleşmemiştir. Hareketin öncüleri olarak kabul edilen iki isim Mir Hüseyin Musavi ve Mehdi Kerrubi ev hapsine alınırken, gösterilerin ardından reformcu birçok yayın organı kapatılmış ve insanlar arasında özgür iletişim sınırlandırılmıştır.⁴³⁴ Ayrıca birçok insan idam edilmiş, entelektüeller gözaltına alınmış ve insan hakları örgütleri de kapatılmıştır.

⁴³¹ Dabashi, *The Green*, op. cit., p. 37.

⁴³² *Ibid.*, p. 70.

⁴³³ *Ibid.*, p. 44.

⁴³⁴ Bayat, *Post- Islamism*, op. cit., p. 65.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

REFORMİST- MUHAFAZAKÂR ÇEKİŞMESİ VE DIŞ POLİTİKAYA ETKİLERİ

1.İran’da Dış Politika Yapım ve Uygulanması ve Hizipler Arası Çekişme

İran’da dış politika kararlarının alınması ve uygulanmasından birinci derecede sorumlu olan kişi ve kurumlar arasında Ruhani Önder, Cumhurbaşkanı, Koruyucular Konseyi, Dış İşleri Bakanı, Milli Güvenlik Konseyi ve Meclis ön plana çıkmaktadır. Ancak, dış politikaya dair konularda son sözü söyleyecek merci Ruhani Önder’dir. Cumhurbaşkanı İran dış politikasını belirleme ve yönetme yetkisine sahip iken, Cumhurbaşkanı’nın kontrolünde bulunan Milli Güvenlik Konseyi dış politika gelişmelerinin görüşüldüğü yerdir ve Konsey’de Dinî Lider’in temsilcisi de bulunur. Meclis ve Dış İlişkiler Komitesi dış politikaya dair görüşlerini açıklayabilirken, sivil toplum ve siyasal partilerin dış politika üzerindeki etkisi ise oldukça zayıftır. Kamuoyu dış politika üzerinde siyasal tartışmalar yürütmekte fakat anayasal kurumlar kamuoyunun etkisini azaltmaktadır.⁴³⁵

Gerçeklerle ideolojiler arasındaki boşluktan doğan rejim içi (fraksiyonel) bölünmeler ideolojik anlayışın hâkim olduğu devletlerde siyasal hayatın ve dolayısıyla da dış politikanın bir parçası olmuştur. Dış politika yapım ve uygulanmasını belirleyen anayasal çerçevenin yanı sıra ülkenin dış politik yönelimlerinin oluşmasında, İslami değerlere geri dönüşü savunan ve İslami kimliği ön plana çıkaran muhafazakâr kanat ile ‘İslami demokrasi’yi savunan ve diğer ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesini İran millî çıkarlarına en uygun yol olarak gören reformist kanat arasındaki ayrılıklar da etkili olmaktadır.⁴³⁶

İran’da bir bakıma siyasi parti işlevi de gören farklı hizipler ve bunlar arasındaki çekişmeler, özellikle devrim sonrası dönemde dış politikanın şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Ülkedeki rejim içi muhalefetten bahsederken şu hususları göz önünde bulundurmak faydalı olacaktır: Öncelikle ideolojik- pragmatist, devrimci, realist- idealist, dindar- seküler

⁴³⁵ Ertan Efeğil, “İran’ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt 4, Sayı 48, 2012, p. 61.

⁴³⁶ Eva Patricia Rakel, *The Iranian Political Elite, State and Society Relations, And Foreign Relations Since the Islamic Revolution*, Amsterdam Institute for Social Science Research, 2008, (PhD Thesis), p. 147.

ayrımları bir yana İran’da bütün tarafların en belirgin özelliği devrime ve İslami rejime bağlı olmalarıdır. Zaman ve söz konusu olaya göre grupların tutumu değişebilmekte, belirli bir yerde radikal bir tutumu benimseyen gruplar sonrasında ılımlı bir siyaset izleyebilmektedirler.⁴³⁷ İç politikadaki ayrışma ve cepheleşmeler dış politikaya yansımış olsa da İran’da özellikle konu dış politika olduğunda ‘radikal’, ‘ılımlı’ ‘muhafazakâr’ gibi kavramlar arasındaki farklar anlamını büyük ölçüde yitirmektedir. Bugün reformist diye tabir ettiğimiz grubun etkili isimleri ABD’yle ilişkilerin düzeltilmesini ve İran’ın dünyayla bütünleşmesini savunurken, geçmişte radikal, anti-empyralist bir tutum içerisinde olmuşlardır.⁴³⁸

Eva Rakel, yukarıda bahsi geçen rejim içi çatışma gruplarını stratejik kararlar alma ve onlara itiraz etme gücüne sahip ruhani veya ‘yakın çevre eliti’ diyebileceğimiz birinci grup; iç ve dış politikayı birinci gruba göre daha az etkileme gücüne sahip olan ‘yönetici elit’; ve ekonomi, kültür ve dış politika karar ve uygulamalarını ortaya attığı söylemlerle değiştirme / etkileme gücüne sahip olan ve birinci ve ikinci grup elitlerle etkileşim hâlinde olan ‘söylem eliti’ olmak üzere üç gruba ayırmıştır.⁴³⁹

Yakın çevre eliti diye tabir edilen birinci grup⁴⁴⁰ yüksek seviyeli din adamları tarafından temsil edilmiş, Ahmedinejad’ın işbaşına gelmesinden bu yana da radikal muhafazakârların etkisi altında kalmıştır. Ruhani Önder, Uzmanlar Meclisi, Muhafızlar Konseyi, Maslahat Konseyi gibi en önemli kurumların yakın çevre eliti tarafından kontrol edildiği bilinmektedir. Devletin yasama, yürütme ve yargı bölümlerinde bulunan ve reformist ve muhafazakârları bünyesinde barından yönetici eliti teknokratlar, yerel yöneticiler gibi kimselerden oluşmaktadır. Sosyo-ekonomik konular ve dış politikaya dair mevzularda görüş bildirmek suretiyle yönetimde

⁴³⁷ Gündoğan, op. cit., p. 242.

⁴³⁸ Barış Adıbelli (Ed.), **Doğu- Batı Yol Ayrımında İran: İdeoloji, Devlet ve Dış Politika**, İstanbul: Bilim Gönül Yayınları, 2012, p. 247. (Örneğin 444 Rehine Krizi’nde İmam’ın Hattı olarak bilinen radikal öğrenci grubuna dahil olan birçok isim sonraki yıllarda reformcu kadroyu oluşturmuştur).

⁴³⁹ Eva, *The Iranian Political*, op. cit., p. 49

⁴⁴⁰ Devrim sonrası İran’ın şekillenmesinde çoğu üyesini ulemanın oluşturduğu *Camee-yi Ruhaniyat-i Mübariz*’in büyük etkisi olmuştur. Hüccetü’l İslam Ali Hamaney, Hüccetü’l İslam Natık Nuri, Ayetullah Mehdevi Kani, Ayetullah Beheştî, ve Ayetullah Meşkini gibi din adamlarının etkin olduğu bu grup zamanla daha fazla muhafazakârlaşarak *Milîtan Din Adamları Birliği*’ni kurmuştur. Siyasi yelpazenin öncesine oranla solunda kalan *İslam Devriminin Mücahidleri Örgütü* de devrim sonrası İran’da birer siyasi parti gibi etkinlik gösteren oluşumlardan biridir. (Bayram Sinkaya, “İran İslam Cumhuriyeti’nde Siyasal Yapı ve Yönetim”, **Ortadoğu Siyasetinde İran**, Türel Yılmaz ve Mehmet Şahin (Eds), Ankara: Barış Kitap, 2011, p.33.

etkin olmaya çalışan ve daha çok yakın çevre elitlerinin dışında kalan yazar ve akademisyenlerden oluşan ‘söylem eliti’ ise belirli periyotlarda İran siyasi hayatında etkili olmuşlardır. Elitler arasındaki iç içe geçmişliğin en güzel örneğini hem yakın çevre hem de söylem elitlerine dâhil edilen Hatemi oluşturmaktadır.⁴⁴¹

Ramazani’ye göre realist-idealist dikotomisi veyahut rejim içi iktidar mücadelelerinden ziyade İran dış politikasında uzun yıllardır kararların alınması ve uygulanmasında ideoloji ve pragmatizm arasındaki hassas dengenin millî çıkarlar bazında gözetilmeye çalışılması temel tartışmayı oluşturmaktadır.⁴⁴² Yalnız, iç politika dış politika etkileşimine baktığımızda İran için durum ikisi arasında bir etkileşimden ziyade iç politikanın dış politika üzerindeki yoğun etkisi söz konusudur.⁴⁴³ Neoklasik realizmde vurgulanan iç politik unsurların dış politik amaç ve uygulamalar üzerindeki etkisi İran’da oldukça açıktır. Nitekim, devrim sonrası İran’da iç politikada hangi kanat (muhafazakâr, radikal, pragmatik veya reformcu) etkin ise, dış politikanın da o suretle şekil aldığı görülmüştür.

Chubin’e göre ise İran gibi devrimci ülkelerin dış politikaları bir anlamda değerlerin ifadesi ve devletin mücadelesini meşrulaştırma aygıtıdır. Bu nedenle dış politikada uygulamaya geçilmeden önce iç politikada meşruiyetin sağlanması şarttır. Ulusal çıkarlar söz konusu olduğunda ise rejim eleştirenleri ötekileştirme, ılımlı kesimleri ‘hain’ ilan etme ve baskıyı meşru hâle getirme gibi yöntemlere başvurabilir.⁴⁴⁴ Dolayısıyla bahsi geçen eğilimleri bünyesinde barındıran İran’da dış politikayı iç politikanın bir uzantısı olarak görmek ve rejimin kimlik ve hedeflerinin dışa vurumu olarak okumak yanlış olmayacaktır. Burada şu ayrımı yapmak yerinde olacaktır; dış politikayı direkt iç politikanın bir uzantısı olarak görmek (*Foreign policy is direct outgrowth of domestic politics*) neoklasik realizmin öncüsü Rose’un eleştirdiği *Innenpolitik* yaklaşımların bir özelliğidir. Bu hususta, neoklasiklerin vurguladıkları nokta, dış politika

⁴⁴¹ Eva, *The Iranian Political*, op. cit., pp. 61-62.

⁴⁴² Anoushiravan Ehteshami and Mahjoob Zweiri, **Iran’s Foreign Policy from Khatami to Ahmedinejad**, Berkshire: Ithaca Press, 2008, p. 29.

⁴⁴³ Atilla Sandıklı ve Bilgehan Emeklier, “İran’ın Dış Politika Vizyonu ve Jeopolitik Hedefleri” pp. 419-448, <http://www.bilgesam.org/incele/1866/-iran-in-dis-politika-vizyonu-ve-jeopolitik-hedefleri/#.VRfSYu6sW2k> (e.t. 04.03.2015), p. 420.

⁴⁴⁴ Shahram Chubin, “The Iranian Nuclear Riddle after June 12”, **The Washington Quarterly**, Col. 33, No 1, 2010, p. 165.

uygulama ve algısı ile liderler arasında ara değişkenler (reformcu- muhafazakâr söylem/ düşünce gibi) yerleştirmek suretiyle dıştaki olayları filtrelemek olmuştur.

3.1.3.İran-İrak Savaşı ve İran’da Muhafazakâr Söylemin Güç Kazanması

İran- Irak arasında uzun yıllardır sorun teşkil eden Şatt’ül Arap bölgesindeki Kürt grupların ayaklanmalarına İran’ın destek vermesi üzerine ikili ilişkilerde tekrar bir gerginlik yaşanmış, bu durum 1975 yılında imzalanan Dostluk ve Sınır Antlaşması’yla (Cezayir Antlaşması) daha çok İran lehine çözülmüştü. Bu antlaşmaya göre İran, Kürt gruplara verdiği desteği bırakması karşılığında Şatt’ül Arap bölgesinde geçiş serbestisi kazanmış oluyordu.⁴⁴⁵ Devrim sonrası İran, güçlü bir Arap devleti olan Irak’ı bölgesel lider olmasının önünde bir engel olarak görmüş ve Saddam yönetimi altında ezilen Şii gruplar aracılığıyla ülke içinde etkili olmaya başlamıştır. En etkin din adamlarından Hüccet’ül İslam Sadık Khalkhali’nin şu sözleri Irak’a yönelik tutumu özetler niteliktedir: “*Biz İslam’ın doğru yolunu aldık ve amacımız bölgede İslam’ın yayılması yönündeki en büyük engel olarak gördüğümüz Saddam Hüseyin’i mağlup etmektir.*”⁴⁴⁶ Tüm bu devrim ihracı çabaları görünüşte ideolojik söylem tartışmaları kapsamında değerlendirilse de uzun vadede pragmatik amaçlara hizmet edecek bir araca dönüştürülmeye çalışılmıştır.

İrak’la olan sekiz yıllık bu savaşın daha çok muhafazakâr grupların elini güçlendiren sosyo-ekonomik ve kültürel etkileri olmuştur. Devrimin yerleşmesine hizmet eden 1980-88 savaşı İran’da ekonomik olarak yeniden yapılanmayı gerekli kılarken, bir yandan da savaş kurbanlarının durumlarının iyileştirilmesine yönelik genelde muhafazakârların baskın olduğu çok geniş yapıların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Eğitimden iş bulmaya kadar birçok konuda savaş gazileri ve yakınlarına öncelik tanınmış, bu durum onlar açısından bir atlama tahtası olarak görülmüştür. 2005 yılında cumhurbaşkanı seçilen savaş gazisi Ahmedinejad’ın da bu popülist söylemden faydalandığını söylemek yerinde olacaktır. Kültürel anlamda İran-İrak savaşı ‘şehitlik ve hatırlama / anma’ kültürünün canlı tutulmasına vesile olmuştur. Savaş

⁴⁴⁵ Adıbelli, op. cit., p. 146.

⁴⁴⁶ Ibid., p. 147.

sonrasında birçok cadde ve sokağa şehit ve gazilerin isimlerinin verilmesi ve belli başlı ritüellerle onların hatıralarının diri tutulması bu süreçte muhafazakârların hegemonik konumunu güçlendiren hususlardan biri olmuştur.⁴⁴⁷

Barış için İran'ın Irak'ta rejim değişikliğini şart koşması savaşın süresini uzatmış olsa da, Irak'ın kuzeyinde silah kullanan Saddam Hüseyin artan baskılar nedeniyle İran'la ateşkes yapmak zorunda kalmıştır.⁴⁴⁸ 1988 yılında iki ülke arasında ateşkesin kabulü ve Birleşmiş Milletler'in (BM) gözlemciliğinde gerçekleştirilen barış görüşmelerinin ardından yüzyılın en kanlı ve yıpratıcı savaşlarından biri son bulmuştur.

1.4.Rehine Krizi ve Radikal Yapının Konsolidasyonu

Şah yönetiminin aksine Amerikan karşıtı bir tutum benimseyen İslam Cumhuriyeti ile ABD arasındaki ilk diplomatik kriz 4 Kasım 1979 tarihli Rehine Krizi (*Hostage Crisis*) olmuştur. Humeyni taraftarı radikal bir öğrenci grubu tarafından Tahran'daki Amerikan Büyükelçiliği basılmış ve 57 Amerikalı personel 444 gün boyunca rehin alınmıştır. Dönemin başkanı Carter'ı koltuğundan eden kriz, dolaylı yoldan İran'a ABD'nin iç siyasetine etki etme fırsatı vermiş ve Reagan başkan olmuştur.⁴⁴⁹

ABD ile İran arasında yaşanan bu gerilim İran dış politikasında bir kırılma noktası oluştururken iç politikada da radikalleşmenin başlamasına sebep olmuştur. Şah rejiminin devrilmesinden bu yana devrimden umudunu kesmemekte ısrarcı olan sol ve liberal gruplar yavaş yavaş ülkeyi terk etmeye başlamış, Tudeh ve Mücahidan-ı Halk örgütleri yer altına çekilerek faaliyetlerini illegal biçimde sürdürme yoluna gitmişlerdir.⁴⁵⁰ Bu olay liberal Başbakan Bazargan'ın ABD'yle ilişkileri düzeltmesinin önüne set çekmiş, Bazargan'ın 6 Kasım

⁴⁴⁷ Ehteshami and Zweiri, Iran's, op. cit., p.134.

⁴⁴⁸ Adıbelli, op. cit., p. 151.

⁴⁴⁹ Ibid., p. 140.

⁴⁵⁰ Bugün İran'da rejim dışı muhalefet olarak görülen Mücahidin ve Kürt Hareketi kendilerine merkez olarak Irak topraklarını seçmiştir. Rejim içinde etkisi kırılan laik ve liberal muhalefet ise başta ABD olmak üzere Türkiye ve Avrupa devletlerine yerleşmişlerdir. Türkiye'nin İran'ı PKK teröristlerini Türkiye aleyhine kışkırtma suçlamalarına karşın İran da zaman zaman Türkiye'yi Mücahidan ve benzeri örgütlere arka çıkmakla suçlamıştır. (Gündoğan, op. cit., p. 241).

1979’da istifasıyla birlikte rejimin radikalleşmesi evresine geçilmiştir. Genel kabule göre bu süreç, aynı zamanda İran’da ‘idealist dış politika’ anlayışının da başlangıcı olmuştur.⁴⁵¹ Bu krizle birlikte radikaller hükümetin kontrolünü ele geçirmiş, rejimin İslami kimliği ve Ruhani Önder’in otoritesi teyit edilmiştir. Bununla birlikte, geniş halk kitleleri yeni rejim etrafında kenetlenmeye başlarken, İran solunun da halk üzerindeki etkisi kırılmış oluyordu.⁴⁵²

Dış politikada devrimin erken dönemlerinde ideolojinin baskın olduğunu gösteren bir örnek de 1987 yılında Hac mevsimi esnasında İranlı hacıların gösterileri nedeniyle Suudi Arabistan ve İran arasında yaşanan gerginlikte ortaya çıkmıştır. Humeyni haccın siyasal yönüne de vurgu yaparken, Suudi yönetim haccın sadece dinî amacının olduğunu altını çizmiş, Suudi güvenlik güçleriyle yaşanan çatışmalarda 200’ü aşkın İranlı hayatını kaybetmiştir.⁴⁵³

1.5.İran-Kontra Skandalı ve Muhafazakâr Kimliğin Yıpranması

Yukarıda bahsi geçen Rehine Krizi’yle bağlantısı olan ve Humeyni döneminde ABD-İran ilişkilerini etkileyen olaylardan biri de “*Irangate / Iran-Contra*” skandalı olmuştur. Kongrenin onayı olmadan ABD yönetiminin Nikaragua’daki komünist gerillalara karşı İsrail aracılığıyla İran’a gizlice silah sattığının 1986’da yılında ortaya çıkması iki ülkede de geniş yankı uyandırmış, dönemin Başkanı Ronald Reagan istifa etmek zorunda kalmıştır.⁴⁵⁴ 1986 yılının Kasım ayında Lübnan menşeli “*Ash-Shiraa*” gazetesinde yayımlanan makalelerde ortaya çıkarılan bu olaydan ötürü Kongre, Başkan Reagan’ı birinci derecede sorumlu tutmuştur.⁴⁵⁵ ABD yönetiminin bu silah satışına yönelik gösterdiği diğer sebep, Lübnan’daki Amerikan rehinelere kurtarılmasını sağlamak olmuştur.⁴⁵⁶ ABD’de istifayla sonuçlanan bu olay İran’da

⁴⁵¹ Ibid, p.273.

⁴⁵² Ibid., p. 277.

⁴⁵³ R. K. Ramazani, “Ideology and Pragmatism in Iran’s Foreign Policy”, **The Middle East Journal**, Vol. 58, No 4, 2004, p. 555.

⁴⁵⁴ Mehmet Ögütçü, “Yanıbaşımızdaki Komşumuz İran”, **Orta Doğu’da Güç Savaşları: Hedef Neden İran?**, Mehmet Tuncel (Ed.), İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2008, p. 17.

⁴⁵⁵ “Iran Contra- Affair”, **The United States History**, <http://www.u-s-history.com/pages/h1889.html>, (e.t. 22.02.2015).

⁴⁵⁶ Muhammad Saleem Mazhar and Naheed S. Goraya, “Geneva Deal: Beginning of a New Era between Iran-US Relations”, **South Asian Studies**, Vol. 29, No 1, 2014, p. 76.

ABD ve İsrail karşıtlığı üzerinden popülist bir söylem benimseyen muhafazakârların konumunu yıpratıcı bir durum olmuştur.

İran-Kontra skandalı olarak da bilinen bu olay gerek İran gerekse ABD açısından güvenilirlik sorunlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. ABD bir yandan düşman ilan ettiği ve ambargo uyguladığı İran'a silah satması, diğer taraftan da Amerikan rehinelere kurtarılması amacıyla Lübnanlı örgütlerle müzakere masasına oturması nedeniyle ikiyüzlülükle suçlanmış ve ABD politikalarının güvenilirliği sorgulanır hâle gelmiştir. Benzer durum İran için de söz konusudur. Devrimle birlikte 'büyük şeytan' ilan ettiği ABD'den silah satın alan İran, ideolojik söyleme bağlı kalmamakla eleştirilmiş, silahları İsrail üzerinden satın almakla İslam dünyasındaki konumunu sorgulanır hâle getirmiştir. Dolayısıyla bu çelişkiler İran rejiminin inandırıcılığını kaybetmesine ve devrim ihraç çabalarının darbe almasına yol açmıştır.⁴⁵⁷

2. Pragmatizmin Yükselişi: Rafsancani Dönemi İran Dış Politikası

Humeyni'nin ölümünden sonra iş başına gelen Ali Ekber Haşimi Rafsancani döneminde İran'ın diğer ülkelerle olan ilişkileri daha çok ekonomik temeller üzerine oturtulmuştur. Humeyni döneminin vazgeçilmezlerinden olan devrim ihraç politikası yavaş yavaş terk edilmiş, bunun yerine pragmatistler İran'ın 'İslam'ın kalesi' olmasını savunmuş ve böylece diğer devletlerin de İran devrimini benimseyebilecekleri fikri ileri sürülmüştür. Devrim ihraç politikasının önde gelen savunucularından Ayetullah Ali Muntaziri bile devrimi ihraç etmenin en iyi yolunun İran'ı başarılı bir İslami devlet hâline getirmek olduğunu altını çizmiştir.⁴⁵⁸

'Muhafazakâr Modern Sağ' ya da 'Yeniden Yapılandırmanın Hizmetçileri' (*Servants of Reconstruction*) olarak da bilinen pragmatist teknokrat ve bürokratların desteğiyle iş başına gelen Rafsancani, temelde rejimin teokratik yapısını korumak kaydıyla İran'ın modern bir devlete dönüşümünü desteklemiş; ekonomik iyileştirme, özelleştirme ve sanayileşmeyi bunun

⁴⁵⁷ Gündoğan, op. cit., pp.295-96.

⁴⁵⁸ Amir M. Haji, Yousefi, "Iran's Foreign Policy during Ahmadinejad: From Confrontation to Accommodation", *Alternatives Turkish Journal of International Relations*, Vol. 9, No. 2, 2010 op. cit., p. 5.

araçları olarak görmüştür. Diğer yandan özellikle Orta Doğu, Batı ülkeleri ve Suudi Arabistan'la ilişkileri iyileştirmek isteyen Rafsancani yönetimi kendine yakın yayın organları İttılaat ve Hemşehri gazetelerinde bu politikasını destekleyici yayınlar yaptırmıştır.⁴⁵⁹

Savaş yılları boyunca İran dış politikasına yön veren radikal muhafazakârların etkisi Rafsancani'nin işbaşına gelmesiyle azalmış ve devrim giderek 'devletleşmeye' başlamıştır.⁴⁶⁰ Irak'la olan savaşta iyice yıpranan ekonomiyi yeniden canlandırmak üzere Rafsancani, diğer ülkelerle (Avrupa ve Arap devletleri) ilişkileri yumuşatmanın yollarını aramış (*policy of detente*) ve ideolojik tutumdan kısmi tavizler vererek daha pragmatist bir evreye geçildiğinin ilk sinyallerini vermiştir.⁴⁶¹ 1993 yılında Başkan Clinton döneminde İran ve Irak'a yönelik uygulanan 'çifte tecrit politikası' Rafsancani'nin Avrupa'yla olan ilişkilerini gölgelemiştir. ABD temelli bu yaptırımların 1996'da İran ve Libya'ya yönelik olarak genişletilmesi iki ülkedeki petrol ticaretini olumsuz etkilemiş olsa da Avrupa ülkeleriyle olan ticari ilişkilerde bir gerileme olmamıştır. Bu durumda Avrupa Birliği (AB) de bir yasa çıkararak ABD'nin uygulamaya koyduğu bu yaptırımları Avrupalı şirketlerin destek vermesini engellemiştir.⁴⁶² AB o süreçte İran'ın külliyen bir cezaya çarptırılmasına karşı çıkmış ve onu sürekli demokratik norm ve değerlere yaklaştırılması gereken bir ülke olarak görmüştür.

Göreve gelmesinin ardından sosyo-ekonomik konularda bir reform paketi hazırlayan Rafsancani gündemine dört ana konuyu almıştır. Öncelikle artan nüfusun isteklerine cevap verebilmek ve on yıllık maddi kaybı telafi etmek amacıyla ekonomik reformun gerekliliğine vurgu yapmıştır. İran'ın ekonomik ve siyasal izolasyonuna son vermek ve ABD'yle yeniden iyi ilişkiler kurmaya çalışmak da Rafsancani'nin öncelikleri arasında olmuştur. Halkın siyasal hayata katılım talebini karşılamak ve rejimin siyasal sistemini yenilemek suretiyle Ruhani Önder, Cumhurbaşkanı, parlamento ve yargı arasındaki güç dağılımını dengelemek Rafsancani'nin ajandasında ilk sıralarda yer alan hususlardır.⁴⁶³ Ekonomiyi geliştirme anlamında 'Orta Asya Devletleri'ni yeni ticaret alanı olarak gören Rafsancani, bölgede

⁴⁵⁹ Eva Rakel, "Paradigms of Iranian Foreign Policy in Central Asia and Beyond", **Perspectives on Global Development and Technology**, Vol. 2, No 3-4, 2003, p. 553.

⁴⁶⁰ Gündoğan, op. cit., p. 243.

⁴⁶¹ Ehteshami and Zweiri, op. cit., p. 57.

⁴⁶² Ibid, p. 60.

⁴⁶³ Rakel, The Iranian Political, op. cit., p. 92.

demiryolu ağı kurmak ve altyapısını geliştirmek, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT)⁴⁶⁴ vasıtasıyla etkinliğini artırmak ve Hazar petrolü ve doğalgaz ticaretinde istediği yeri almayı hedeflemiştir.⁴⁶⁵ Bu anlamda İran ile coğrafi yakınlık ve diğer karşılıklı çıkar ilişkileri neticesinde en sıkı bağlar Türkmenistan ile kurulmuştur.

2.1.Rafsancani Dönemi Rusya ile İlişkilere Genel Bir Bakış

Sovyet lider Krusçev'in 'barış içinde bir arada yaşama' prensibine benzer biçimde Rafsancani de bölgesel barışın tesisi yolunda önemli adımlar atmıştır. Ancak Krusçev'in 'Stalinsizleştirme' politikasına karşın İran'da 'Humeynisizleştirme' gibi bir projenin esamesi okunmamaktaydı. Rafsancani ilerleyen yıllarda da Humeyni'den devraldığı temel ilkeleri (Filistin ve İsrail sorununa yönelik tutum ve Salman Rüşdi Fetvası gibi) koruma eğilimini sürdürmüştür.⁴⁶⁶ Rafsancani'nin ilk görev yıllarında tıpkı İran gibi Rusya'nın da bir belirsizlik içinde olması bu iki ülkeyi nihayetinde yaklaştıran husus olmuştur. Sovyetler sonrası Rusya'da etkili olmaya başlayan Yeni Avrasyacılık akımı, Rusya'nın Batı'ya entegre olamayacağını görmesi ve İran'ı bir tehdit olarak algılayan Atlantikçi düşüncenin etkisini kaybetmesiyle birlikte Rusya, Avrasya'nın en önemli geçiş kapısı olan İran'la yakın ilişkiler kurma yoluna gitmiştir.⁴⁶⁷

Rusya ile İran arasındaki bu yakınlaşmanın sonucunda 1992 yılında iki ülke arasında nükleer reaktör yapımına ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır. Nükleer enerji konusunda Moskova'nın Tahran'ı desteklemesi, İran'ın da Rusya'nın eski Sovyet coğrafyasındaki üstünlüğünü kabullenmesi şeklinde ortaya çıkan bu ittifak başta ABD olmak üzere bölgesel ve uluslararası güçleri tedirgin etmiştir.⁴⁶⁸ Bu süreçte Rusya-İran ilişkisi stratejik ittifak tabiriyle

⁴⁶⁴ Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) 1985 yılında İran, Pakistan ve Türkiye arasında ekonomik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla kurulmuştur. (Anar Rzayev, "Ekonomik İşbirliği Teşkilatının (EİT) Bölgesel Rolü", <http://www.bilgesam.org/incele/237/-ekonomik-isbirligi-teskilati%E2%80%99nin--eit--bolgesel-rolu/#.VX2suTDtmko>, (e.t. 14.06.2015).

⁴⁶⁵ Rakel, Paradigms, op. cit., p. 566.

⁴⁶⁶ Adıbelli, op. cit., p. 179.

⁴⁶⁷ Ibid, p. 223.

⁴⁶⁸ Ibid., p. 257.

tam örtüşmese bile taraflar ikili güvenlik ve ekonomi alanlarında birçok ortak paydaya sahip olmuştur.

2.2.Rafsancani Döneminde Bölgesel Gelişmeler: Hem Kuzey Hem Güney

Politikası

Rafsancani'nin ABD karşısında yakınlaşmaya çalıştığı ülkelerden bir diğeri de Çin olmuştur. Çin kalkınmasına büyük bir hayranlık duyan Rafsancani, Çin modelini İran'da uygulamaya çalışmıştır. Fakat Çin modeli merkezine insan ya da toplumu yerleştirmedeğinden insan merkezli İslam Cumhuriyeti'nde bu sistem uygulanamamıştır.⁴⁶⁹ Çin için istikrarlı bir İran, bölgedeki enerji arzı ve körfez enerji yollarının güvenliği açısından önemlidir. İran-Çin işbirliği özellikle Ahmedinejad döneminde İran'ın Şangay İş Birliği Örgütü'ne (ŞİÖ) gözlemci üye statüsünde dahil edilmesiyle pekiştirilmiş ve Zbigniew Brzezinski'nin 'ABD'nin korkulu rüyası' olarak ifade ettiği Rusya-Çin-İran ittifakını da tetiklemiştir.⁴⁷⁰

İkinci Cumhuriyet olarak da adlandırılan Rafsancani dönemi İran-ABD ilişkileri, İran-İrak Savaşı'nın sona ermesi, Rafsancani'nin içte istikrar dışta küresel ekonomiye entegre olma girişimleri ve Humeyni'nin ölümüyle birlikte İran'da rejimin karizmatik liderden yoksun kalması gibi iç etmenlerin yanı sıra Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve I. Körfez Savaşı gibi sistemik unsurlar etrafında şekillenmiştir.⁴⁷¹ Pratikte Humeyni'nin çizgisinden uzaklaşmaya başlayan İran dış politikası 1990'lı yıllar boyunca 'Hem Kuzey hem Güney' tabiriyle özetlenmiştir.⁴⁷² Bu süreçte 'uluslararası hegemonik güçlere' karşı devrim ve ülkeyi korumak amacıyla bölge ülkeleriyle ittifaklar geliştirilmiştir. Laik Baas Partisi'nin yönetimindeki Suriye ile İran-İrak savaşında başlatılan ittifak, İran'ın evrensel İslami hedeflere hizmet etme prensibiyle çelişen bir tablo çizmiştir. Nitekim 1982 yılında Hama'daki Müslüman Kardeşler İsyanı'nı zor kullanarak bastıran Suriye ile İran'ın ittifak halinde olması Sünni

⁴⁶⁹ Ibid., p. 224.

⁴⁷⁰ Zbigniew Brzezinski, **The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives**, Basic Books, 1997, p. 118.

⁴⁷¹ Rakel, *The Iranian Political*, op. cit., pp. 157-58.

⁴⁷² İhsan Dağı, **Ortadoğu'da İslam ve Siyaset**, İstanbul: Boyut Kitapları, 2002, p. 69.

devletler tarafından eleştirilmiştir.⁴⁷³ Türkiye aracılığıyla Batı ve Orta Asya devletleri üzerinden Doğu'daki etkinliğini artırmak isteyen İran, Kafkasya'da temkinli davranmış ve "Azerbaycan ve Ermenistan'a eşit mesafede durma" politikasını benimsemiş ve fakat Basra güvenliğini sağlamak amacıyla "Körfez ülkeleriyle dostluk" arayışlarına girmiştir.⁴⁷⁴

Sistemik bir etken olarak Sovyetler Birliği'nin dağılması ve iki kutuplu dünya düzeninin son bulması ABD-İran ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiş, ABD birçok noktada İran'ı bir tehdit unsuru olarak görmeye başlamıştır. İran'daki birçok araştırmacı Humeyni'nin ölümü ve sonrasında Sovyetler Birliği'nin yıkılmasını diğer devletlerin bölgede etkinlik kazanması için büyük bir fırsat olarak yorumlamıştır.⁴⁷⁵ İran'ın Hamas, Hizbullah gibi örgütler aracılığıyla bölgede 'Batı' yanlısı yönetimler kurulmasına engel teşkil etmesi ve ortaya çıkan iktidar boşluklarının radikal dinî gruplar tarafından doldurulacağı endişesi ABD'nin gündemini meşgul eden hususlardan biridir. İran'ın ABD'yle iyi ilişkiler içinde olmayışı da bölgede etkinliğinin önüne set çeken unsurlardan biri olmuştur.⁴⁷⁶ Post-Sovyet dönemde ABD'nin karşısında İran-Rusya ittifakı yer almıştır. İran'ın Orta Asya ve Kafkasya'da Şiiilik bağları üzerinden etkin olmasından endişe duyan ABD, muhafazakâr kanadın baskıları nedeniyle İran'ın normalleşme sürecine giremeyeceği varsayımından hareketle bu ülkeye yönelik yaptırımların genişletilmesine karar vermiştir.⁴⁷⁷

Devrim sonrası Irak'la ilişkileri belirleyen en önemli olay İran-İrak Savaşı olurken, Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı dönemine kadar geçen süreçte İran'ın Körfez Arap ülkelerindeki Şii gruplar üzerinde etkinlik kurarak bu ülkelerin iç politikalarına müdahil olma isteği, ikili ilişkilerin geliştirilmesinin önünde büyük bir engel teşkil etmiştir. Bu ülkelerin ABD'yle olan sıkı ilişkileri de İran'ın eleştirdiği temel hususlardan olmuştur. Birleşik Arap Emirlikleri ile Ebu Musa ve Tunb Adaları konusunda yaşanan anlaşmazlık veya Körfez'in adlandırılmasındaki ayrılık (Arap/ Basra Körfezi) da Katar, Irak ve Kuveyt ile İran arasında uzun yıllardır süregelen

⁴⁷³ Ibid., p. 71.

⁴⁷⁴ Sandıklı ve Emeklier, op. cit., p.429.

⁴⁷⁵ Rakel, Paradigms, op. cit., p.551.

⁴⁷⁶ Ibid., p. 551.

⁴⁷⁷ Ögütçü, op. cit., p. 18.

problemlerden biri olmuştur.⁴⁷⁸ Görüldüğü üzere İran ile bölge devletleri arasındaki sorunlar genellikle teritoryal temelli olmuştur.

Siyasal elitlerin meşruiyet kaynağı olan ideoloji ve rejime bağlılığın sorgulanmaya başladığı bir diğer olay ise Körfez Krizi'dir. 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'in Irak tarafından işgali İran dış politikasının pragmatik temellere oturtulduğunun bir kez daha görülmesine vesile olmuştur. Zira bu süreçte dengeli bir politika güden İran, hem Körfez monarşileriyle iyi ilişkiler kurmayı başarmış, hem de Batılı güçlerin bölgedeki askerî varlığına ılımlı yaklaşmayı bilmiştir.⁴⁷⁹ Körfez Savaşı'nda Irak işgalinin sona ermesi için Batılı güçler bölgeye yerleşmiş ve fiilen İran ve ABD komşu olmuştur. İran- Irak Savaşı barış imzalanmadan bırakılmış⁴⁸⁰ ve o yıldan itibaren Irak Kuzey'de Kürt, ortada Sünni ve güneyde ise Şii bölgeleri olmak üzere üçe bölünmüştür.⁴⁸¹ Körfez Savaşı sonrasında İran güvenlik ve savunmasında üç temel hedefi ön plana çıkarmıştır. Dışa bağımlılığı engellemek suretiyle her alanda kendine yeten bir ülke hâline gelmek, İran'ın caydırıcılık kapasitesini artırarak ülkeyi askeri tehditlere karşı koyabilecek pozisyona taşımak ve İran'ı her anlamda Orta Doğu ve Avrasya'da etkin bir güç hâline getirmek bu temel hedefler arasında gösterilebilir.⁴⁸² Görüldüğü üzere, dış politikada bölgesel dengeleri alt üst edecek bir unsur olarak Körfez Savaşı İran'ın iç ve dış politikalarında revizyona gitmesine neden olmuştur.

Rafsanjani'nin yönetimi altında ekonomide önemli yol kat eden İran bölgedeki güvenlik anlaşmalarına dahil edilmemiştir. Körfez ülkelerinin İran'ın bölgesel bir güç olmasından endişe duymaları, Körfez ülkelerinin farklı öncelikleri nedeniyle ortak bir noktada buluşulamaması ve Hürmüz Boğazı civarındaki adalar konusunda çıkan anlaşmazlıklar gibi nedenlerden ötürü İran olası bir güvenlik anlaşmasının dışında tutulmuştur.⁴⁸³

⁴⁷⁸ Ehteshami and Zweiri, op. cit., p. 116.

⁴⁷⁹ Dağı, op. cit., p. 79.

⁴⁸⁰ Sekiz yıl süren savaş 1988 Ağustos ayında imzalanan ateşkesle son bulurken, iki ülke arasındaki barış Irak'ın 1990 yılında Kuveyt'i işgalinden sonra İran'dan aldığı toprakları geri vermesiyle sağlanmıştır. (Shireen T. Hunter, **Iran's Foreign Policy in the Post-Soviet Era: Resisting the New International Order**, California: Greenwood Publishing Group, 2010, p. 44).

⁴⁸¹ Gündoğan, op. cit., p. 397.

⁴⁸² Adıbelli, op. cit., p. 247.

⁴⁸³ Rakel, *The Iranian Political*, op. cit., p. 160.

Haşimi Rafsancani, İran'ın siyasi vizyonunda değişim dönemini başlatmış olsa da gerek içten gelen muhafazakâr kanadın baskıları gerekse dışarıdan yapılan baskılar (AB ve ABD) nedeniyle hedeflediği noktaya ulaşamamıştır. İran ve Irak'a yönelik 1993'ten beri uygulanmakta olan ikili çevreleme politikası (*dual containment policy*) ve Mikonos Davası⁴⁸⁴ AB ülkelerinin büyükelçilerinin İran'dan çekilmesi ve İran'a yönelik ekonomik ambargonun özel sektörü de kapsayacak biçimde genişletilmesi Rafsancani'nin ikinci döneminde dış politika açılımlarında elini bağlayan hususların başında gelmektedir.⁴⁸⁵

3.Hatemi Dönemi İran Dış Politikası: İlişkilerde Yumuşama ve Uluslararası Topluma Entegrasyon Çabaları

Önceki bölümlerde ifade edilen yenilik / reform politikalarının temelleri Cumhurbaşkanı Rafsancani döneminde atılmış olsa da, bu konuda Hatemi'nin daha somut adımlar ortaya attığı görülmüştür. 'Demokrasi', 'ihtiyat', 'medeniyetler arası diyalog' benzeri söylemlerin İran siyasal literatüründe yer bulması ve Batı'yu tümüyle reddeden geleneksel söylemin aksine Batılı ülkelerle gerekli ölçüde iş birliğini öngören bir döneme girilmiştir. Hatemi'nin söylemsel düzeyde inşa etmeye çalıştığı 'çoğulcu anlayış' İran ulusal kimliğinin ve İran'ın diğer ülkelerle ilişkilerinin yeniden inşasında oldukça önemli bir yer tutmuştur.

Hatemi dönemine ilişkin dış politika tartışmalarında emperyalizm ve komplo teorilerinin yerini diğer uluslarla ilişkilerin geliştirilmesi ve diyalog yollarının aranması almıştır. Ramazani'ye göre Hatemi iç politikada demokrasiyi, dış politikada ise uluslararası toplumla barışı önceleyen bir tutum içerisinde olmuştur.⁴⁸⁶ Ramazani bu durumu şu şekilde özetlemiştir: "*Humeyni'nin belirlediği vizyonu benimseyenler bağımsızlık için yalnız kalmayı (isolation) bir*

⁴⁸⁴ Mikonos (*Mykonos*) Davası 1992 yılında Berlin'de Mikonos adlı bir Yunan restoranında İranlı üç Kürt muhalifin öldürülmesi ve suikastın ardında İran istihbarat servisinin olduğunun iddia edilmesi üzerine açılan dava. Ayrıca bkz. Robert Olson, **Türkiye-İran İlişkileri:1979-2004**, çev. Kezban Acar, Babil Yayıncılık: Ankara, 2005, pp. 38-39.

⁴⁸⁵ Sandıklı ve Emeklier, op. cit., p.430.

⁴⁸⁶ Rakel, *The Iranian Political*, op. cit., p. 167.

çıkış yolu olarak görürken devrimin üçüncü nesilleri yeni dünya düzenine dahil olmak için demokratik yönetim anlayışını benimsemekten yana bir tavır sergilemektedirler”.⁴⁸⁷

3.1.Hatemi'nin Dış Politika Retoriği

‘İç politikada demokrasi dış politikada barış’ (*democracy at home, peace abroad*) söylemini konuşmalarında sıkça kullanan Hatemi, İran’a yönelik saldırgan politika benimsemedikçe ve ülkenin bağımsızlığına tehdit oluşturmadığı müddetçe tüm ülkelerle dostane ve şiddete dayalı olmayan ilişkiler geliştirilmesi gerektiğini söylemekteydi.⁴⁸⁸ Liberal-pragmatist bir dış politika anlayışını benimseyen Hatemi’nin temel prensipleri itibar, akılcılık ve ihtiyat, ılımlı tavır ve medeniyetler arası diyalog gibi hususlar olmuştur.⁴⁸⁹

İran’ın sosyo-ekonomik durumunu düzeltmesi için çatışmacı tutumunu terk etmesi gerektiğine inanan Hatemi yönetiminin Avrasya ve ötesinde iş birliği arayışları göze çarparken, dönemin dış politik hedeflerini şu şekilde sıralamak mümkündür: Güney- kuzey sınırlarda istikrarın sağlanması, Arap ülkelerle dostane ilişkiler geliştirilmesi, bağımsızlığını kazanmış Orta Asya ülkelerindeki etkinliğin artırılması, çok kültürlü bir yapıya sahip olan İran’da teritoryal statükonun korunması ve Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasındaki jeopolitik konumundan en iyi şekilde yararlanarak İran’ın enerji alanında transit ülke pozisyonuna getirilmesi.⁴⁹⁰

Dış politikada ‘demokratik barış’ temelli bir siyaset izleyen Hatemi, iç politik söyleminde (İslami) sivil toplumun gerekliliğinden bahsederken Asr-ı Saadet döneminin ‘Medinet’ün Nebi’ sini çoğu kez referans göstermektedir. Hatemi’nin İslami sivil toplum teorisini destekleyen Hamaney’in 1997 İslam İş Birliği Konferansı’nda yaptığı konuşmada (Tahran Deklarasyonu olarak da bilinir) İran’ın herhangi bir İslam devletine tehdit oluşturmadığını ifade etmesi özellikle Körfez ülkeleri tarafından pozitif karşılanmıştır.

⁴⁸⁷ Ramazani, *The Shifting*, op. cit., p. 178.

⁴⁸⁸ R. K. Ramazani, “The Shifting Premise of Iran’s Foreign Policy: Towards a Democratic Peace?”, **Middle East Journal**, Vol. 52, No 2, 1998, p. 181.

⁴⁸⁹ Sandıklı ve Emeklier, op. cit., p.431.

⁴⁹⁰ Rakel, *Paradigms*, op. cit., p. 556.

Konferans boyunca ikili ilişkilerin geliştirilmesi yolunda özellikle Bahreyn, Mısır, Irak, Birleşik Arap Emirlikleri'yle görüşmeler yapılmıştır. Buna ek olarak Hamaney, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) daha demokratik bir yapıya kavuşması için İslam âlemini temsilen bir ülkenin de daimi olarak bulunması gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁹¹ Hatemi'nin seçilmesinden kısa bir süre sonra gerçekleştirilen bu konferans İran'ın çatışmadan ziyade kültürler ve medeniyetler arası diyalog ve iş birliğini önceleyen yeni dış politik anlayışını uluslararası kamuoyuna duyurma imkânı sunmuştur. Medeniyet kavramının modern bir olgu olması ve Hatemi'nin İslami medeniyetler dışında diğer medeniyetleri de kucakladığını göstermesi bakımından medeniyetler arası diyalog tezi büyük bir önem arz etmektedir. Bununla birlikte, İslam'ı iktidar / güç temelinde yorumlayan devrimci anlayış karşısında, iktidara medeniyet kavramını eklemeyen bir cumhurbaşkanı profili çıkarması açısından da önemlidir.⁴⁹²

Civilization dergisi için yazdığı “*A Call for Dialogue*” isimli makalesinde medeniyetler arası diyalogun kurulmasında İran'ı Doğu ve Batı'nın kesişim noktasına yerleştiren Hatemi, Mikonos Davası nedeniyle ilişkilerin durma noktasına geldiği AB ülkeleriyle de yeniden diplomatik görüşmeler yapmayı başarmıştır. Bu görüşmelerin neticesinde Finlandiya, İsveç, Danimarka, Belçika, Hollanda, İtalya, Avusturya, İspanya, İngiltere, Yunanistan, İrlanda, Almanya ve Fransa Büyükelçileri Tahran'a geri dönmüştür.⁴⁹³ Medeniyetler arası çatışmadan ziyade diyalogu destekleyen Cumhurbaşkanı Hatemi'nin seçim kampanyası ve yönetimi boyunca desteklediği hususlardan bir tanesi de diğer ülkelerle ilişkilerde yumuşama (*détente*) ve gerginliklerin en aza indirgenmesi olmuştur. Bir yandan Batı'yla gelişen ilişkilerin zarar görmemesi için nükleer tesislerini Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (UAEK)'nin denetimine açan Hatemi, ADB ve Avrupa'nın eleştirilerine rağmen Rusya ve Çin'in nükleer faaliyetlerine verdiği destekten dolayı yavaş yavaş Doğu'ya yönelmeye de başlamıştır.⁴⁹⁴ Batı'yla yakınlaşarak uluslararası sistem ve dünya ekonomisine entegre olmayı hedefleyen Hatemi, bölge ülkeleriyle de iyi ilişkiler kurma peşinde olmuştur. Dört yıllık İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) başkanlığı boyunca Arap dünyasıyla tansiyonu düşürmeye çalışan Hatemi yönetimi

⁴⁹¹ Ramazani, *The Shifting*, op. cit., p. 184.

⁴⁹² Rakel, *Paradigms*, op. cit., p. 557.

⁴⁹³ Sandıklı ve Emeklier, op. cit., p.432.

⁴⁹⁴ *Ibid.*, p.434.

1997’de Tahran’da gerçekleştirilen İKÖ’nün 8. Zirve toplantısında dış politik hedeflerini bölge liderlerine aktarma imkanı bulmuş, Ruhani Önder Ali Hamaney de İran’ın askerî ve ideolojik bir tehdit unsuru olarak algılanmak istemediğinin altını çizmiştir.⁴⁹⁵ Selefi olan Rafsancani’nin önünü açtığı ve İran’ın dış dünyadaki imajını değiştirme/ yenileme projesini devralan Hatemi’nin bu yöndeki çabasının bir ürünü BM’nin 2001 yılını Medeniyetler Arası Diyalog Yılı ilan etmesi olmuştur.⁴⁹⁶

İran dış politikasını reformcularla muhafazakârların bir çekişme alanı olarak gören Hüseyin Seyifzade’ye göre Amerika’yı ‘Büyük Şeytan’ olarak gören ve ilişkilerin iyileştirilmesine şiddetle karşı çıkan radikal İslamcı grupların aksine reformcular, dış politikayı İran üzerindeki baskıların azaltılması ve rejimin bekasını sağlamada bir araç olarak görmektedirler. Reformcuların temel amacı çatışma ve çekişmeleri en aza indirgeyerek İran’ın uluslararası piyasa, kaynak ve gelişmelere daha kolay ulaşmasını sağlamaktır.⁴⁹⁷

Dış politikasını “tansiyonu düşürme” politikası üzerine inşa eden Hatemi’nin başarısının bir diğer somut örneği Suudi Arabistan’la uzlaşma sürecine girilmesi olmuştur. Bu karşılıklı yumuşama Arabistan’da baskın olan ‘Vahabi’ düşüncesini kendi ideolojik temellerine yönelik bir tehdit olarak algılayan ve ölümünün ardından “*Saddam ile barışsanız bile, Suudi ailesiyle barışmayın*” şeklinde vasiyet bırakan Humeyni’nin mirasından uzaklaşma olarak da yorumlanmıştır.⁴⁹⁸ Kısacası uzun yıllar boyunca devrimci, monarşi karşıtı, halkçı ve Amerikan karşıtı bir tutum benimseyen İran; geleneksel, monarşist, kabileci, pragmatist ve Amerikan yanlısı politikalar benimseyen Körfez ülkeleriyle aralarındaki buzları eritmeye Rafsancani döneminde başlamış, bu süreç Hatemi’yle hız kazanmıştır.⁴⁹⁹ 2001 yılında İran ile Suudi Arabistan arasında bir güvenlik anlaşmasının imzalanmasıyla taçlandırılan bu süreçte OPEC (petrol ihraç eden ülkeler teşkilatı) vasıtasıyla gerek İran gerekse Arabistan petrol piyasasını

⁴⁹⁵ Sandıklı ve Emeklier, op. cit., p.432.

⁴⁹⁶ Jahangir Amuzegar, “Iran’s “Virtual Democracy” at a Turning Point”, **SAIS Review**, Vol. 20, No 2, 2000, p. 98.

⁴⁹⁷ Bahram Rajaee, “Deciphering Iran: The Political Evolution of the Islamic Republic and U.S. Foreign Policy After September 11”, **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, Vol. 24, No 1, 2004, p. 165.

⁴⁹⁸ Keskin, Şii, op. cit., p. 43.

⁴⁹⁹ Gündoğan, op. cit., p.308

kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeyi başarmışlardır.⁵⁰⁰ Ayrıca, Hatemi kendinden önceki dönemlerde taviz verilmeyen konularda da yumuşama yoluna gitmiştir. Filistin'in de razı olması halinde iki devletli çözüme sıcak bakması, İran'daki Bahailer üzerindeki baskıları gevşetmesi ve Salman Rüşdi'ye yönelik fetvanın gerçekleştirilmeyeceği konusunda İngiltere'ye güvence vermesi Hatemi'yi seleflerinden ayıran hususlardan birkaçıdır.⁵⁰¹

3.2.İngiltere'yle İlişkiler ve Reformculara ABD Darbesi: 'Şer Ekseninde Bir Ülke Olarak İran

"Rüşdi Olayı" olarak tarihe geçen ve İslamiyet'in temel dinamikleriyle alay ettiği gerekçesiyle Humeyni tarafından hakkında ölüm fetvası verilen Salman Rüşdi'ye yönelik tutumun Hatemi döneminde daha öncesiyle kıyaslanmayacak ölçüde yumuşadığı görülür. 1998 yılında mevkidaşı Robin Cook ile BM Genel Kurulu'nda bir araya gelen İran Dış İşleri Bakanı Kemal Harrazi, Rüşdi'nin hayatını tehdit edecek herhangi bir girişimde bulunulmayacağına garantisini vermiştir. Rüşdi Olayı'nın çözülmesiyle birlikte 1980 yılından beri ilk kez iki ülke arasında büyükelçiliklerin açılmasına karar verilmiş ve ikili ilişkilerde genel anlamda bir yumuşama görülmüştür.⁵⁰²

Hatemi'nin uzlaşma politikası çerçevesinde, gerek AB gerekse İngiltere'yle kurduğu ilişkiler İran'da özellikle radikal basınla iş birliği içinde olan İstihbarat ve Güvenlik Bakanlığı ve Devrim Muhafızları Ordusu içinde kümelenen muhafazakâr gruplar tarafından keskin bir dille eleştirilmiştir. Muhafazakâr cenahın Rüşdi'nin ölüm fetvasının hâlen geçerli olduğundaki ısrarcı tutumunun diplomatik yansıması iki ülke arasındaki vize problemlerinde kendini göstermiştir. Bu kapsamda muhafazakâr kesim Tahran'daki büyükelçilik binasını olabildiğince küçük tutmuş ve şehirdeki İngiliz diplomat sayısına da sınırlama getirmiştir.⁵⁰³

Clinton'ın 'yapıcı ortaklık' girişimlerine rağmen İran ABD tarafından hâlen uluslararası terörizmin en etkin destekleyicisi olarak nitelendirilmiştir. Buna karşın muhafazakâr kanat

⁵⁰⁰ Ehteshami and Zweiri, op. cit., p. 61.

⁵⁰¹ Adıbelli, op. cit., p. 182.

⁵⁰² Ehteshami and Zweiri, op. cit., p. 106.

⁵⁰³ Ibid., p. 109.

içerisinde özellikle büyük mollalar tarafından Amerikan karşıtlığı savunulmuş ve Amerika'ya ölümün devrimin en önemli miraslarından biri olduğu dile getirilmiştir.⁵⁰⁴ 2002 yılında Başkan George W. Bush'un konuşmasında Kuzey Kore ve Irak'la birlikte İran'ı da "şer eksenini" (*axis of evil*) içinde zikretmesi Hatemi'nin başını çektiği reformcu kanadın ABD'yle ilişkileri geliştirme girişimlerine önemli bir darbe indirecektir. Bush'un bu söyleminin devletin bekasına yönelik bir tehdit olduğunu savunan muhafazakâr kanat, ikili ilişkilerin ve ABD'nin bölgesel politikalarının tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini söylemiştir.⁵⁰⁵ Bu durum kimi gazeteciler tarafından ABD'nin İranlı muhafazakârların yardımına koşması şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁰⁶ Görüldüğü üzere, iç politikadaki reform çabaları sistemsel bir etkiyle (11 Eylül olayları) sekteye uğratılmış ve İran iç politikasının radikaller lehine seyretmesine yol açmıştır.

3.3.ABD'nin Afganistan'a Müdahalesi ve İran'ın Tutumu

2004 yılında ilk kez Ürdün Kralı Abdullah'ın İran'ın Irak, Suriye ve Güney Lübnan'da etkili olan Hizbullah'a yönelik desteğinden yola çıkarak ortaya attığı 'Şii Hilali' söylemi, çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmiştir.⁵⁰⁷ Şii Hilali kavramına ABD'nin çok kültürlü bir yapıya sahip olan Afganistan'a müdahalesi kapsamında bakmak faydalı olacaktır. Afganistan'da Taliban rejimi altında çok sıkıntı yaşayan Hazaraların uygulanan toplu katliamlar sonucunda ilk sığınmak istedikleri ülke İran olmuştur. Bunda aradaki Şii'lik bağının etkisi oldukça yüksektir. Bununla birlikte, ülkede Peştunların⁵⁰⁸ sürekli olarak iktidarda olması İran'ın etki alanını daraltmış ve ülkeyi daha çok Pakistan'ın etkisine maruz bırakmıştır. Nitekim ülkede uzun süre varlığını devam ettiren Taliban'ın fikri temelleri de Pakistan'daki Şii karşıtı görüşe paraleldir.⁵⁰⁹

⁵⁰⁴ Amuzegar, op. cit., p. 100.

⁵⁰⁵ Ehteshami and Zweiri, op. cit., p. 132.

⁵⁰⁶ Abrahamian, Modern, op. cit., p. 192.

⁵⁰⁷ Tarık Solmaz, "Arap Baharı ve Şii Hilali", <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=3735>, (e.t. 20.03.2015).

⁵⁰⁸ Afganistan ve Pakistan bölgelerinde yaşayan Peştunlar Taliban'ın ana gövdesini oluşturmaktadır. Taliban, ideolojik olarak Peştunların baskın olduğu Diyobendi geleneğinden de etkilenmiştir. Diyobendi ekolu 1886 yılında Hindistan'da 'İslamiyet'in bütün yabancı unsurlardan arındırılması' amacıyla kurulmuş, asıl kaynaklara geri dönüşü savunmuştur. Daha çok Pakistan ve Afganistan'da yaygın olan bu hareket Peştun örf ve adetlerini ön plana çıkarmakta ve İslamiyet'in ilk dönemki yorumunu temel almaktadır. (Arif Keskin, Şii, p. 49.)

⁵⁰⁹ Ibid., pp. 47-48. (Taliban ciddi ölçüde Molana Fezlularahman öncülüğündeki *Cemiyet-e Ulema-y-e Pakistan* öğretisinden etkilenmiştir. Bu düşünceye göre Şii'ler kafir olarak görülmektedir. Dolayısıyla Şii ve İran karşıtı olan

İran'ın Afganistan'la kültür, ekonomi, siyaset ve güvenlik alanlarında köklü bir ortak geçmişi vardır. Afganistan'ın eski İran vilayetinde (Horasan şehri) kurulmuş bir ülke olduğunu ve iki ülkenin ortak bir dil paydasında (Farsça) buluştuklarını düşündüğümüzde, iki ülke arasındaki kültürel ilişkiler daha da anlamlı olmaktadır. Ayrıca, iktisadi anlamda Afganistan geçiş yolları üzerinde bulunduğu için ulaşım ve enerji alanlarında İran için önemli bir partner olarak görülmüştür.⁵¹⁰ 11 Eylül saldırılarıyla birlikte İran'ın doğu sınırına çok sayıda Amerikan birliğinin yerleşmesi ve uzun yıllardan beri devam etmekte olan savaş, istikrarsızlık, siyasi ve etnik çekişmelerden dolayı ekonomi ve güvenlik alanlarında ABD'nin yardımlarına muhtaç olan Afganistan'ın politikalarının ABD'nin istekleri doğrultusunda şekillenmesi İran'ı tedirgin etmiştir. Sonrasında Afganistan ile ABD arasında güvenlik antlaşmasının imzalanması İran'ı bölgedeki etkin rolü ve Afganistan'daki Şii gruplarla kurduğu yakınlığı kaybedeceği endişesine sürüklemiştir. Afganistan'ın ABD'yle güvenlik antlaşması imzalanması ise ülkenin bölgede tarafsızlığını kaybetmesi olarak görülmüş ve bölgesel rekabeti tetikleyeceği düşünülmüştür.⁵¹¹

ABD'nin Afganistan müdahalesinde ve Taliban rejiminin devrilmesine yardımcı olan Hatemi yönetimi, Afganistan'da Hamid Karzai liderliğinde geçici yönetimin kurulmasına ve yeniden yapılandırma sürecine de destek vermiştir. ABD'ye yönelik tutumundan dolayı muhafazakârların eleştirilerine maruz kalan Hatemi, gerektiğinde ideolojinin ulusal çıkarların hizmetinde kullanılabileceğini savunmuştur.⁵¹² İran'ın Taliban sonrası Afganistan'a yönelik politikaları ülkede istikrarı sağlamak ve dış kuvvetlerin varlığına karşı koymak temelinde şekillenmiştir. Yoksulluk ve az gelişmişliğin Taliban gibi selefi temelli dinî grupların Afganistan'da baskın hâle gelmesine zemin hazırladığına inanan İran için terörizm ve uyuşturucu kaçakçılığının önlenmesi ve İran'ın doğu sınırlarının korunmasında kilit rol oynayan Afganistan'ın yeniden inşası oldukça önemli bir konudur.⁵¹³

Taliban İran'ın bölgesel etkisini kırmak için Pakistan, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkeler tarafından desteklenmiştir).

⁵¹⁰ Kayhan Barzegar, "Iran's Foreign Policy in Post-Taliban Afghanistan", **The Washington Quarterly**, Vol. 37, No 2, 2014, pp. 120-121.

⁵¹¹ Ibid, p.122.

⁵¹² Ramazani, Ideology, op. cit., p. 558.

⁵¹³ Barzegar, Post-taliban, op. cit., p. 125.

4.Devrimci Söyleme Geri Dönüş ve Radikalizmin Yükselişi: Ahmedinejad Dönemi İran Dış Politikası

İran'daki muhafazakâr kanat üst üste dört seçim dönemi (1997, 1998, 2000 ve 2001) yenilgiye uğramıştı. Bu kesim Hatemi döneminde baskın olan ve siyasal çoğulculuk ile özgürlük temelinde şekillenen 'Amerikancı reform' söylemine karşılık olarak ekonomik ve idari reformu (İslamcı reform) savunan ve İlkecilik (*Usulugera*) da olarak bilinen radikal bir grubu bünyesinden çıkarmıştır. Hamaney'in kontrolünde olan Anayasa Koruyucular Konseyi (AKK)'nin yanı sıra, yargı ve askeri kurumların da desteğini alan bu akım Ahmedinejad'ın Tahran Belediye Başkanlığı sonrasında cumhurbaşkanı seçilmesinde de etkili olmuştur.⁵¹⁴ Hatemi'nin pragmatist yönelimlerini ve medeniyetler arası diyalog tezini devrimin özünden uzaklaşmak olarak yorumlayan Ahmedinejad ve ekibi kendi yönetimlerini 'yeni bir İslam devletine geçiş' olarak görmüştür.⁵¹⁵

Görev süresi boyunca 'sıradan bir vatandaş' profili çizen Ahmedinejad ve kadrosu, sivil toplum kuruluşlarını devre dışı bırakarak İran halkıyla birebir temaslarda bulunmayı tercih etmiştir. Eski arabası ve evini kullanmakta ısrar eden Ahmedinejad, Cumhurbaşkanlığı Sarayı'na gitmeyi istememiş ancak güvenlik nedenleriyle bu sözünü tutamamıştır.⁵¹⁶

Rafsanjani ve Hatemi, İran'ı 'bekası kuşkulu olan rejim' imajından kurtarmak için Batı ve diğer devletlerle uyum politikasını benimserken, radikal muhafazakârların baskın olduğu Ahmedinejad hükümeti, dış politikada başarının yolunun daha ziyade güç ve kuvvet gösterisi olduğuna inanmıştır. Hatemi döneminde İran'ın ABD tarafından 'şer eksenli' içerisinde zikredilmesi, yine Rafsanjani ve Hatemi yönetimlerinde İran'ın sürekli ABD ve İsrail'in askeri hedefi olabileceğinin dillendirilmesi muhafazakârların kendi tezlerini desteklemede kullandığı

⁵¹⁴ Arif Keskin, "İran, Ahmedinejad ve Radikal Muhafazakarların Doğuş Süreci", <http://www.biyografi.net/MAKALE.asp?HABERID=152>, (e.t. 30.03.2015).

⁵¹⁵ Ibid (Ahmedinejad'ın bu radikal eğiliminin ve iç- dış politikasının şekillenmesinde 'Mehdeviyet' inancının etkili olduğu bilinmektedir. Buna göre, Şiilerin kayıp olarak bildikleri on ikinci imamın geri dönmesi ve Müslümanları dünyada hakim pozisyona getirmesi gerekmektedir. Ahmedinejad ve radikal muhafazakarlara göre bir Mehdi ülkesi olan İran'da seküler rejimin kurulması imkansızdır. Bu durum Şii fundamentalizminin temelini oluşturmaktadır).

⁵¹⁶ Alireza N. Haghighi and Victoria Tahmasebi, "The Velvet Revolution of Iranian Puritan Hardliners: *International Journal*, Vol. 61, No: 4, 2006, pp. 966-67.

argümanların başında gelmektedir.⁵¹⁷ Gücün caydırıcılığına inanan yeni yönetimin temel dış politika stratejisini “*güçlü gözükme, oyunun mahiyetini ve alanını belirlemek için saldırgan olmak ve krizi farklı bir kriz türmandırarak çözmek*” biçiminde ifade etmek mümkündür.⁵¹⁸

İran’da reformcuların zamanla güç kaybetmeleri sonucu, 2005 yılında muhafazakâr kanattan Ahmedinejad’ın cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte dış politikada devrimci radikal söyleme (Her Gün Aşura, Her Gün Kerbela sloganı; İsrail ve ABD karşıtlığı, ezilmiş halkların savunulması vb.) geri dönmüştür. Devrimdeki eksen kaymasını düzeltecek kişi olarak görülen Ahmedinejad, din adamları grubu dışından cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturan ilk isim olmuştur.⁵¹⁹ Humeyni ve Ahmedinejad’ın dünya görüşü açısından birbirine yakın olmaları dış politikada bir devamlılık sağlarken; Ahmedinejad’ın Humeyni’den farklı olarak devrim ihracı niyetinde olmaması, bölgedeki diğer Müslüman ülkelerle yakın ilişkiler geliştirilmesine olanak sağlamıştır.⁵²⁰ Humeyni’nin dünyayı ezenler ve ezilenler olarak ikiye ayırmasına benzer biçimde, İran Dış İşleri Bakan Yardımcısı Muhammedi’nin ifadesiyle, Ahmedinejad da dünyayı ‘hâkimiyet kurma ve hâkimiyete karşı koyma’ (*domination & anti-domination*) şeklinde ikiye ayırmaktaydı.⁵²¹

Özetle, Hatemi’nin görev süresinin dolmasıyla birlikte ‘medeniyetler arası diyalog’ tezi en azından söylem açısından anlamını kaybetmiş, İran güvenlik ve dış politikada çıkış yolu olarak güç ve kuvvet gösterisi kapsamında nükleer faaliyetlere ağırlık vermeye başlamıştır. Ruhani Önder Hamaney’in etrafında kümelenen din adamları, bürokratlar ve radikal muhafazakârların oluşturduğu keskin yapının İran’ın iç ve dış politikadaki etkisi, Ahmedinejad döneminde daha da görünür hâle gelmiştir. Ülke içinde demokrasi hareketleri ve diğer toplumsal tabanlı oluşumları İran’a ‘kadife devrim’ getirir korkusuyla bastırmaya çalışan bu grup, özellikle yurt dışıyla bağlantı halinde olan kişiler, kurumlar, sendikalar, basın ve öğrenci hareketleri üzerindeki kontrolü artırmıştır.⁵²²

⁵¹⁷ Keskin, Radikal, op. cit.

⁵¹⁸ Ibid.

⁵¹⁹ Adıbelli, op. cit., p. 185. 4

⁵²⁰ Sandıklı ve Emeklier, op. cit., p. 435.

⁵²¹ Yousefi, op. cit., p. 6.

⁵²² Arif Keskin, “İran’ın Yeni Güvenlik Konsepti ve Değişen Küresel ve Bölgesel Konumu”, **Ortadoğu’da Güç Savaşları: Hedef Neden İran?**, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2008, p. 107.

Buna karşın, cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturduğunda uluslararası politik değişimleri etkileyecek hamlelerden bahseden Ahmedinejad'ın, dış politika karar alma süreçlerinde birçok sınırlamayla karşı karşıya kaldığı görülür. Zira güvenlik ve uluslararası siyaset konularında önemli kararların alınmasında birinci derecen sorumlu olan isimler Dinî Lider ve Ulusal Güvenlik Konseyi olup, Dış İşleri Bakanı ve Cumhurbaşkanı bu politikaların yürütücüsüdürler. Örneğin İran'ın önde gelen büyükelçilerinden hiçbiri, seçim esnasında Ahmedinejad'ı desteklememiştir. Buna ilaveten, Ahmedinejad'ın Hamaney'in tavsiyesiyle BM temsilcisi olarak atanan Cevad Zarif'i görevden alma girişimleri de sonuçsuz kalmıştır. Diğer bir husus, Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreteri Ali Laricani'nin kontrolündeki dış işleri bakanlığı ile Ahmedinejad arasındaki çekişmedir. Zira Laricani seçimlerde Ahmedinejad'ın rakiplerinden biri olarak karşımıza çıkmıştır. Ahmedinejad'tan daha yumuşak bir dil benimseyen Laricani, *Time* gazetesine verdiği röportajda, nükleer diplomaside Washington'la doğrudan temas hâlinde olabileceklerini belirtmiştir ki, bu da Ahmedinejad'ın nükleer müzakerecilerden pek destek almadığını ortaya koymaktadır.⁵²³ Nitekim İsrail'e yönelik yaptığı konuşmasından dolayı uluslararası kamuoyunun tepkisini çeken Ahmedinejad, sonrasında Dinî Lider Hamaney'in katıldığı bir toplantıda sözlerini geri almak zorunda kalmış ve İsrail'de demokrasinin yeniden inşa edilmesinden yana olduğunu belirtmiştir. Ahmedinejad'ın negatif söylemlerini elimine etme amaçlı İran Dış İşleri Bakanlığı da İran'ın BM Sözleşmesi'ne taraf olduğunu ve İsrail'e saldırmak gibi bir niyetlerinin olmadığını belirtmek durumunda kalmıştır.⁵²⁴

Ahmedinejad göreve başlama töreninden birkaç gün sonra, 1953'teki Musaddık'a yönelik darbe ve 1980'li yıllar boyunca savaşta Irak'a verdiği destek nedeniyle ABD'den özür dilemesini talep etmiş, bu da iki ülke ilişkilerinde kısa süreli bir gerginlik yaratmıştır. 2009 seçimlerinden sonra şaibeli sonuçlar nedeniyle iç karışıklık yaşayan İran'ın ABD'yle sağlıklı ilişkiler geliştirmesi de pek mümkün olmamıştır. Rejime yönelik tehditler aşırı muhafazakâr grupları zor duruma düşürürken, Batı'yla ilişkilerin geliştirilmesinin önüne de bir süreliğine set çekmiştir.⁵²⁵

⁵²³ Haghighi and Tahmasebi, op. cit., pp. 968-69.

⁵²⁴ Ibid., p.969.

⁵²⁵ Flanagan, op. cit., p. 25.

Ahmedinejad dönemi İran dış politikasının bir diğer boyutu da dünya politikasında ‘çevre ülkeler’ olarak bilinen Afrika ve Güney Amerika ülkelerini merkezî bir konuma yerleştirmiş olmasıdır. İç muhalefet tarafından eleştirilmesine rağmen Ahmedinejad, cumhurbaşkanlığı dönemi boyunca Honduras, Küba, Venezuela gibi Güney Amerika ülkeleri ile Zambiya, Kenya, Tanzanya ve Senegal gibi Afrika ülkelerine gezilerde bulunmuştur.⁵²⁶ Bu ziyaretleri bir anlamda İran’ın uluslararası alanda sıkışmışlık ve yalnızlığını giderme politikasının bir sonucu olarak da görmek mümkündür. ‘Üçüncü Dünyacı’ yaklaşım çerçevesinde Afrika’yla ilişkileri geliştirmek isteyen Ahmedinejad, ticari ilişkileri iyileştirmeyi ve bu ülkelerde İran kültür ve edebiyatının tanıtılmasını hedeflemiştir. Yine, İran için yeni fırsatlar yaratmak ve tehditleri en aza indirmek amacıyla Latin Amerika ülkeleriyle ilişkilere de oldukça önem veren Ahmedinejad yönetimine göre Venezuela, Bolivya, Küba ve Nikaragua gibi ülkeler devrimci ve anti-emperyal bir yapıya sahiptiler ve uluslararası sistemi değiştirme ya da Amerikan hegemonyasına karşı koymanın bir yolu da onlarla birlikte hareket edebilmektir.⁵²⁷

4.1.Nükleer Enerji Tartışmaları ve Tepkiler

İran’ın geçmişten gelen işgal korkusu ve tehdit algısı nedeniyle devrim sonrası süreçte ihtiyatlı bir dış politika izlediği bilinmektedir.⁵²⁸ Ancak, radikal söylemleriyle ön plana çıkan Ahmedinejad’ın görev yılları boyunca AB ve ABD’nin tüm baskılarına rağmen nükleer faaliyetlerden geri durmadığı gözlemlenmiştir. Nükleer enerji geliştirmeyi millî onur meselesi haline getiren Ahmedinejad’a göre bu durum İran’ın gelişmiş bir ülke olduğunun göstergesidir. Nükleer enerji konusunda aldığı iç desteğe rağmen, uluslararası toplum ‘Nükleer İran’ fikrine temkinli yaklaşmıştır. Ahmedinejad’ın nükleer enerji geliştirme konusundaki uzmanlığı paylaşabileceğini belirtmesi uluslararası toplumu harekete geçirirken, İslami ülkelerin ihtiyaçları çerçevesinde Türkiye’ye nükleer enerji uzmanlığı hakkında bilgileri aktarabileceğini

⁵²⁶ Sandıklı ve Emeklier, op. cit., p. 438.

⁵²⁷ Yousefi, op. cit., p. 13.

⁵²⁸ Sandıklı ve Emeklier, op. cit., p. 422.

söylemesi Orta Doğu’da olası nükleer devletler fikrini gündeme getirmiştir.⁵²⁹ Diğer ülkelerin itirazlarına rağmen İran halkının büyük bir kısmı (%84) İran’ın tam teşekküllü bir nükleer yakıt çevrim tesisine sahip olmasını en doğal hakkı olarak görmektedir. Buna ilaveten İranlı yetkililer de Çin, Fransa, Rusya, İngiltere, ABD’nin yanı sıra İsrail, Pakistan ve Hindistan’ın da birer nükleer güç olduğunu dile getirerek nükleer diplomaside ikiyüzlülüğü sorgulamaktadırlar.⁵³⁰

İran’ın nükleer programına ilişkin Ahmedinejad’ın danışmanlarından Muhammedi, cumhurbaşkanının Hatemi döneminde nükleer meseleye ilişkin görüşlerini dile getirmiştir. Buna göre, Hatemi döneminde nükleer konusunda Batı’ya karşı fazlaca pasif ve tavizkâr bir tutum benimsenmiş ve bu nedenle dış devletler İran’da daha etkili olmuştur. Buradan hareketle Batı’ya karşı daha çatışmacı bir tavır içerisinde olan Ahmedinejad, İran’ın pasifliği bırakıp nükleer enerji faaliyetlerine devam etmesi gerektiğini dile getirmiştir.⁵³¹

Nükleer enerji üretimini ‘frenleri olmayan trene’ benzeten Ahmedinejad’ın bu çatışmacı tutumu nedeniyle uygulanan yaptırımlar, rejimin ekonomik gelişimine ket vursa da 2005-2008 yılları arasında Rusya’dan gelen petrol yardımları ve örtük destek sayesinde muhafazakârların eli rahatlamıştır. Nükleer meselede Dinî Lider Hamaney’in zımnî onayını alan Ahmedinejad bu sayede radikal muhafazakârların pozisyonunu güçlendirirken, ılımlı kanadı tasfiye etmeyi hedeflemiştir.⁵³² Buna karşın, 2009 seçimlerinde Ahmedinejad’a karşı cumhurbaşkanlığı için yarışan muhafazakâr aday Muhsin Rızai, Ahmedinejad’ın dış politikasını eleştirmiş ve uranyum zenginleştirmeye ilgili uluslararası kurallara bağlı kalınması gerektiğini dile getirmiştir. Diğer reformcu adaylar Mir Hüseyin Musevi ve Mehdi Kerrubi ise AB’yle ek müzakereler yapılması gerektiğini ifade etmişlerdir.⁵³³

Nükleer müzakerelerle ilgili elit gruplar tarafından Ahmedinejad’ın başını çektiği radikal muhafazakârların tutumuna ilişkin iki senaryo ortaya atılmıştır. Birincisi, ülke içindeki meşruiyet krizini aşmak için Ahmedinejad’ın dış politikada daha çatışmacı bir tutum izleyerek

⁵²⁹ Barbara Ann Rieffer- Flanagan, “Islamic Realpolitik: Two Level Iranian Foreign Policy”, **International Journal on World Peace**, Vol. 26, No 4, 2009, p.23.

⁵³⁰ Ibid., p. 24.

⁵³¹ Ibid, p. 9.

⁵³² Chubin, op. cit., p. 167.

⁵³³ Ibid.

ülke içinde “dış düşmana’ karşı bayrak etrafında toplanma etkisi” (*rally round the flag effect*) yaratacağı yönündedir. Radikal muhafazakârların tutumuna yönelik ikinci senaryo ise Ahmedinejad’ın, 2009 sonrası artan muhalefeti de göz önünde bulundurarak, gençlerin desteğini tekrar kazanmak ve yaptırımların kaldırılmasını sağlamak amacıyla Batı’yla müzakerelere olumlu yaklaşacağı yönündedir. Özellikle Ahmedinejad’ın ikinci dönemindeki yumuşama eğilimleri bu varsayımı doğrular niteliktedir.⁵³⁴

Milli Güvenlik Konseyi Başkanlığı’nı Hasan Ruhani’den devralan Ali Laricani, İran’ın nükleer başmüzakerecisi olarak harekete geçmiş ve Ahmedinejad yönetiminin Avrupa’yla müzakereleri devam ettirmeden yana bir tutum benimsediğini göstermek üzere Viyana’ya gitmiştir. Ancak, aynı yıl Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı İran’ın İsfahan’da uranyum zenginleştirme faaliyetlerine tekrar başladığını duyuran bir rapor yayınlamıştır. Bunun üzerine BM Güvenlik Konseyi’ndeki konuşmasında Ahmedinejad İran’ın nükleer programının barışçı doğasına vurgu yapmış ve nükleer silah üretmenin İslami ilkelere aykırı olduğunu belirtmiştir.⁵³⁵

Ahmedinejad’ın ikinci dönemindeki yumuşama eğilimi nükleer müzakerelere de yansımıştır. İran’ın zenginleştirme faaliyetlerini askıya alan 2004 Paris Anlaşması’nın Ahmedinejad tarafından iptal edilmesi üzerine ulusal ve uluslararası baskının artması, nükleer meseleyi başka bir boyuta taşımıştır. 2009 Cenevre Müzakereleri başlamadan önce İran’ın yeni bir nükleer tesis inşa ettiğinin ortaya çıkarılması (Fordo) müzakere sürecini zorlamış olsa da tüm uyarılara rağmen İran nükleer program ve uranyum zenginleştirme faaliyetlerine devam etmiştir. Müzakereler öncesinde İran’ın elindeki %3,5 oranında zenginleştirilmiş uranyum miktarının 1700 kilogramı aştığı bilinmektedir. Bu kapsamda Cenevre’nin temel gündemini İran’ın Fordo tesisini UAEK’nin denetimine açması oluşturmuştur.⁵³⁶

1 Ekim 2009’da P5+1 ülkeleriyle Cenevre’de müzakere masasına oturan Ahmedinejad ve ekibi ile üç devletin temsilcileri arasında yeni nükleer tesisin denetlemeye açılması ve ülkenin

⁵³⁴ Volker Perthes, “Ambition and Fear: Iran’s Foreign Policy and Nuclear Programme”, **Survival Global Politics and Strategy**, Vol. 52, No 3, 2010, p. 102.

⁵³⁵ Yousefi, op. cit., p. 8.

⁵³⁶ Bayram Sinkaya, “İran’ın Nükleer Programı: Müzakere Sürecinde Umutların Yükselişi ve Düşüşü”, **Ortadoğu Analiz**, Cilt 1, Sayı 12, 2009, p. 74.

düşük düzeyde zenginleştirilmiş uranyumun bir kısmının Rusya ve Fransa'ya transfer edilerek Tahran'daki nükleer reaktör için yakıt haline dönüştürülmesini ve İran'a geri verilmesini gündeme getirilmiştir.⁵³⁷

Söz konusu öneri, olası uluslararası yaptırımların önünü tıkadığı için Ahmedinejad'ın Rafsancani ve Hatemi dönemlerine kıyasla bu konuda somut bir başarı elde etmesini, gerek muhafazakâr kanat arasında oluşan çatlağın kapatılması gerekse muhaliflerin susturulması açısından bir başarı olarak görmek mümkündür. Söz konusu anlaşmayı İran için bir başarı olarak nitelendiren Ahmedinejad nükleer iş birliğine açık olduğu izlenimi vermiştir. Anlaşmanın dolaylı yönden sonucu İran'ın %5 uranyum zenginleştirme hakkını elinde tutmuş olmasıdır.⁵³⁸ Bu anlaşma, (düşük düzeyde zenginleştirilmiş uranyumun yakıt çubuklarıyla takas edilmesi/ *LEU- for- fuel rods*), Devrim Muhafızları Ordusu'na karşı 'Yeni Sağ' olarak bilinen Ahmedinejad grubunun bir başarısı olarak görülse de gerek Yeşil Hareket'in lideri Musevi gerekse parlamento sözcüsü Ali Laricani tarafından millî hedeflerden vazgeçmek olarak yorumlanmıştır. Dahası Laricani'nin Seyyid Hamaney'e bu konuda Rusya⁵³⁹ ve Fransa'ya güvenilmemesi gerektiğini ve bir kez İran uranyumunu aldıkları takdirde, karşılık vermeyeceklerini söylediği bilinmektedir.⁵⁴⁰ Gelen eleştiriler üzerine İran Dış İşleri Bakanı Muttaki 18 Kasım'da bir açıklama yaparak üçlü devletin önerdiği 116 kg. %20 zenginleştirilmiş uranyum karşılığında İran'ın %3,5 zenginleştirilmiş 1200 kg. vermesinin kabul edilemez olduğunu söylemiştir. Sonuç itibarıyla, ülke içindeki farklı hiziplerden gelen eleştiri ve itirazlar nedeniyle, Ahmedinejad yönetimi aslında P5+1 ve UAEK'yla anlaşma yapmaya niyetlense de müzakerelerden bir netice alınamamıştır. Dolayısıyla, kısa süreli bir yumuşama döneminin

⁵³⁷ Perthes, op. cit., pp. 99-100. (19-21 Ekim tarihlerinde Viyana'da biraraya gelen ABD, Fransa ve Rusya temsilcileri UAEK'nın hazırladığı öneride uzlaşıya varmışlardır. Buna göre, İran yüzde 3,5 oranında zenginleştirdiği uranyumun yüzde 70'ini Rusya'ya gönderecekti. Rusya da İran'dan aldığı düşük düzeyli zenginleştirilmiş uranyumu Tahran reaktörü için yetecek miktarda, yüzde 20 oranında, zenginleştirip Fransa'ya gönderecekti. Fransa'da nükleer yakıtı dönüştürülecek olan uranyum ise İran'a geri teslim edilecekti. Üç ülkenin temsilcisi de 23 Ekim'de bu öneriyi onayladıklarını bildirmiş, UAEK Başkanı Muhammed el- Baradei, bu anlaşmayı müzakerelerin önünü açacak bir gelişme olarak nitelendirmiştir. Temsilcilerin söz konusu öneriyi kabul etmelerinin nedeni İran'ın yakıtın sağlanmaması durumunda kendi ihtiyacını karşılamak amacıyla yüzde 20 oranında uranyum zenginleştirecek olmasıdır. (Sinkaya, İran'ın nükleer, op. cit., p. 75).

⁵³⁸ Ibid, p. 76.

⁵³⁹ Rusya'nın 2001 yılında tamamlamayı taahhüt ettiği Buşehr nükleer santralini tamamlamamış olması ve İran'ın satın aldığı S-300 füzelerinin teslimini geciktirmiş olması Laricani'nin başını çektiği bir grup milletvekilinin temel argümanları olmuştur. (Ibid).

⁵⁴⁰ Ibid., p. 102.

ardından popülist söylemlerine geri dönen Ahmedinejad ülke içi muhalefeti bu şekilde bastırmaya devam etmiştir.⁵⁴¹

4.2. Batı'ya Karşı Doğu Ekseni: Türkiye ve Rusya'yla İlişkiler

İran'ın iç siyasetinde Batı'yla ilişkiler hep önemli bir referans noktası olmuştur. İran'da orta sınıf Batı'yla iyi ilişkiler geliştirmekten yana iken, alt sınıfın başta ABD olmak üzere Batı'ya güveni çok azdır. Oylarının büyük çoğunluğunu orta sınıf, iş adamları ve entelektüellerden alan Rafsancani ve Hatemi'ye karşı Ahmedinejad alt sınıf insanlar tarafından desteklenmiştir. Dolayısıyla seleflerinin aksine bu halk tabanını da göz önünde bulundurarak rotasını Doğu'ya çeviren Ahmedinejad dış politikada daha iddialı bir tutum sergilemiştir.⁵⁴² Görüldüğü üzere neoklasik yaklaşımın üzerinde durduğu iç politika ile dış politika arasındaki interaktif birliktelik ve toplumsal sınıfların taleplerinin devlet politikaları üzerindeki etkisi liderlerin tutumlarını da etkilemiştir.

Ahmedinejad ve yakın çevresindeki birçok savaş gazisi Batı'nın demokrasi ve insan hakları gibi 'yalan'larına inanmamaktaydı. Bu nedenle Ahmedinejad çevresi Rafsancani'nin kalkınma programını İran siyaset, kültür ve ekonomisine Amerikan üstünlüğünü geri getirmek olarak yorumlamakta ve reformcuları İslami rejimi alt etmeyi hedeflemiş ABD yanlısı siyasi kuklalar olarak görmekteydi.⁵⁴³

ABD'nin Irak'ı işgaline sınır güvenliği ve bölgesel istikrarın sürdürülmesi açısından yaklaşan İran, ülke içindeki herhangi bir çatışma ya da bölünmenin kendi ülkesindeki istikrar ortamını bozacağından endişe etmiştir.⁵⁴⁴ Saddam sonrası doğan güç boşluğundan faydalanmak isteyen Tahran, Şia kartını da kullanarak bir etki alanı oluşturmaya çalışmış ve ekonomik ve ticari faaliyetleri hızlandırmıştır. 2010 yılında Ahmedinejad yönetimi ile Kürt Bölgesel Yönetimi arasındaki ticaret hacmi genişleyerek 8 milyar dolara ulaşmış ve Irak, İran'ın önde

⁵⁴¹ Ibid., p. 105.

⁵⁴² Yousefi, op. cit., p. 15.

⁵⁴³ Ibid., p. 16.

⁵⁴⁴ S. Gülden Ayman, "Turkey and Iran: Between Friendly Competition and Fierce Rivalry", **Arab Studies Quarterly**, Vol. 36, No 1, 2011, p. 11.

gelen ticaret partnerlerinden biri olmuştur.⁵⁴⁵ Ekonomik alanda Tahran'ı örnek alan Ankara ise 2009 yılında çoğunluğu Şiiilerin oluşturduğu Basra kentinde konsolosluk açarak ticaret ve yatırım alanlarında burayı bir merkez olarak kullanmayı amaçlamıştır.⁵⁴⁶

Saddam sonrası Irak'a yönelik benzer iktisadi politikalar uygulayan İran ve Türkiye için Irak siyasal anlamda bir rekabet ortamı oluşturmuştur. İran bir taraftan Hizbu'l Dava, Irak Yüksek İslam Konseyi, Sadr Hareketi gibi Şii oluşumlar aracılığıyla bölgede üstünlük sağlamak isterken, Türkiye ise daha çok Kerkük ve Musul bölgelerinde yaşayan Türkmenler vasıtasıyla bölgeyle etkileşim kurmaya çalışmıştır.⁵⁴⁷ Ahmedinejad yönetiminin PKK'nın İran'daki uzantısı olan PJAK'e yaptığı operasyonlar, Irak'ın bölünmesine karşı Türkiye'yle görüş birliği içerisinde olması, Türkiye'nin nükleer müzakerelerde arabulucu rolü üstlenmesi gibi hususlar ise iki ülkenin bazı konularda ortak hareket ettiğinin birer göstergesi olmuştur.⁵⁴⁸

Batı karşıtı radikal söylemleriyle dikkat çeken Ahmedinejad, Doğu ve Avrasya seçeneklerine büyük önem vermekteydi. Nükleer enerji üretimi konusunda Rusya ve Çin'in desteğini arkasına alan Ahmedinejad yönetimi, enerji kaynaklarının çeşitliliği açısından da Orta Asya ülkeleriyle (özellikle Türkmenistan) iyi ilişkiler içinde olmuştur. Ahmedinejad'ın BM Güvenlik Konseyi toplantısında Putin'e söylediği şu sözler ise nükleer enerji alanında işbirliği için somut mesajlar içermektedir: “*Güçlü bir Rusya İran'ın en iyi dostudur. Güçlü bir İran ise Rusya'nın en iyi ortaklarından birisidir*”.⁵⁴⁹ Daha önceki yıllarda ABD-İran ilişkilerinde olası bir yumuşama durumunda petrol, atom enerjisi ve silahlanma gibi alanlarda kendi yerini ABD'nin almasından endişe eden Moskova, Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanı seçilmesi ve radikal bir tutum benimsemesiyle birlikte bu düşüncesini terk etmiştir.⁵⁵⁰

2007 yılında Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin Tahran'ı ziyaretinde Dinî Lider Hamaney ve Ahmedinejad'la görüşmüş, bunu Buşehr'de Rusya'nın inşa ettiği nükleer reaktörün faaliyete geçmesi için gerekli olan 82 ton zenginleştirilmiş uranyumun İran'a nakledilmesi

⁵⁴⁵ Ibid., p. 13.

⁵⁴⁶ Ibid.

⁵⁴⁷ Ibid., p. 14.

⁵⁴⁸ Sandıklı ve Emeklier, op. cit., p. 440.

⁵⁴⁹ Ibid., p. 439.

⁵⁵⁰ Mark N. Katz, “Putin, Ahmadinejad and The Iranian Nuclear Crisis”, **Middle East Policy**, Vol. 23, No 4, 2006, p. 126.

yönünde karar alınması takip etmiştir. Söz konusu uranyum transferi 2008 yılının sonuna doğru tamamlanmıştır. Daha sonraki dönemde Rusya ve İran, OPEC'e benzer şekilde doğal gaz temelli bir ticari birliktelik kurma çabası içinde olmuştur.⁵⁵¹ İki ülkenin Orta Doğu ve Orta Asya'da ortak çıkarları olduğunu ve stratejik iş birliğine doğru gidilmesi gerektiğinin altını çizen Hamaney de bu girişimleri desteklemiştir. Daha sonra Putin ve diğer Rus yetkililerle görüşen Hamaney'in temsilcisi Ali Ekber Velayeti ise iki dost ülke arasında daha sıkı bir işbirliğine gidilmesi yönünde kararlar alındığını ifade etmiştir.⁵⁵² OPEC'e benzer bir yapının oluşturulmasına yönelik teklifin Hamaney'den gelmesi Tahran için bunun ne kadar önemli olduğunun da bir göstergesidir.

Moskova, Tahran'ı Orta Asya ve Kafkaslardaki Türk ve Amerikan etkisini dengelemede bir partner ve konvansiyonel silah satımı açısından da büyüyen bir piyasa olarak görmekteydi. Nitekim Ahmedinejad'ın ikinci dönemine değin ilişkilerde göze çarpan bir sıkıntı yaşanmamıştır. Ancak, ikili ilişkiler 2010 yılında Rusya'nın BM yaptırımlarını desteklemesi, Buşehr nükleer santralının inşasındaki ertelemeler ve S-300 hava savunma füze sistemi satışının iptal edilmesiyle gerilmiştir. Bu durum Moskova'da etkin pozisyonda bulunan ve savunma sistemleri ve silah satışıyla ilgilenen İran yanlısı lobileri de olumsuz etkilemiştir. Fakat ABD'yle Rusya'nın silahlanma kontrolü, füze savunma sistemi, Suriye ve Orta Doğu'daki çelişen politikaları gibi nedenlerle ilişkilerinin bozulmasından sonra Moskova, Tahran'la yeniden işbirliği geliştirmeye başlamıştır.⁵⁵³ Rusya ve Tahran kısa vadede Orta Doğu'daki bu karmaşa ve savaş ortamından karlı çıkıyor gibi görünse de uzun vadede bir savaş halinin iki ülke için de zararlı olacağı ortadadır. Yine, Kafkasya'da çatışmadan çekinen iki ülke Hazar enerji yollarının güvenliği noktasında ortak hareket etse de ticari ve siyasi rekabet nedeniyle Rusya-İran ittifakının sınırlı bir potansiyeli olduğu söylenebilir.⁵⁵⁴

Batılı büyük güçlerle iş birliği içinde olmayı reddeden Ahmedinejad, Şangay İş Birliği Örgütü'nü (ŞİÖ) bölgesel güvenlik ve iş birliği açısından bir alternatif olarak görmüştür. ŞİÖ'de BM Güvenlik Konseyi'nin daimi üyelerinden Çin ve Rusya'nın varlığı ve daimi üye olma

⁵⁵¹ Ibid, p. 202.

⁵⁵² Ibid, p. 206.

⁵⁵³ Flanagan, op. cit., p. 173.

⁵⁵⁴ Ibid., p. 174.

yolunda ilerleyen Hindistan'ın da gözlemci üye olarak bulunması, bölgesel ve küresel politikaların şekillendirilmesi açısından oldukça önemli görülmüş ve bu ülkelerle ortak paydaların bulunması iş birliği yollarını açmıştır.⁵⁵⁵

İran'ın 2002'de UAEK'nın bilgisi dışında nükleer faaliyetler yürüttüğünün ortaya çıkmasından 2006 yılına kadar geçen sürede Rusya, Çin'le birlikte İran'a yönelik BM yaptırımlarına karşı koruyucu bir pozisyonda bulunmuştur. Rusya'nın İran'ın nükleer silah üretmek isteyebileceği yönünde artan şüphesi, Batı karşısında 'nükleer bir İran'ı destekler görünümünden kurtulmak istemesi ve İran'ın olası yaptırımlardan korunmak için Rusya'ya bağımlı olduğunu göstermek istemesi gibi nedenlerden dolayı 2006 yılındaki yaptırımlara destek olmuştur.⁵⁵⁶ İran basını bu durumu Moskova'nın ihaneti olarak yansıtırken, Ahmedinejad da UAEK'nın imzacı devletlerin nükleer faaliyetlerini habersiz denetleme imkanı sunan Ek Protokol'ünden çekildiğini açıklamıştır.⁵⁵⁷ Sonuç itibarıyla İran'a 31 Ağustos 2006'ya dek tüm nükleer zenginleştirme faaliyetlerini askıya almadığı takdirde daha fazla yaptırımın uygulayacağını öngören 1696 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararına Moskova da imza atmıştır.⁵⁵⁸

4.3.İşgal Sonrası Irak Ekseninde İran-ABD İlişkileri

2003 yılındaki işgalin ardından Irak'ın güvenliği ve yeniden yapılandırılması meselesi Ahmedinejad'ın ilk cumhurbaşkanlığı döneminde ABD ile İran arasındaki temel çekişme konularından birini oluşturmuştur. Irak'taki yeni gelişmeler İran rejimini daha pragmatist ve stratejik davranmaya zorlamış, İran'ın tercihi de güvenli ve istikrarlı bir komşudan yana olmuştur. Bush yönetiminin İran'ı dengelemek için Irak'ı kullanması, Irak sınırlarına askerî üsler yığılması ve İran aleyhine bölgesel ittifaklar kurması gibi gelişmeler de İran'ı ABD'ye zıt politikalar izlemek durumunda bırakmıştır.⁵⁵⁹

⁵⁵⁵ Yousefi, op. cit. p. 12.

⁵⁵⁶ Mark Katz, "Russian-Iranian Relations in the Ahmadinejad Era", **Middle East Journal**, Vol. 62, No 2, 2008, p. 203.

⁵⁵⁷ Katz, Putin, op. cit., p. 127.

⁵⁵⁸ Ibid., p. 128.

⁵⁵⁹ Kayhan, p. 47.

İran bir yandan Irak'taki ABD varlığından rahatsız olurken diğer yandan da devrilmesi gerektiğini düşündüğü Saddam Hüseyin rejiminin gitmesinden memnuniyet duymaktaydı. Bölgede İran'ın gücünü dengelemek ve ABD ile ilişkilerde ortak bir nokta oluşturmak isteyen Arap dünyası, özellikle de akademik elit ve muhafazakâr kesimler, yeni Irak yönetimiyle dostane ilişkilerin kurulmasına önem vermiştir.⁵⁶⁰ Bush yönetiminin 'yeni' Irak'ta düşünsel olarak ABD'yle yakın görüşleri benimseyen bir elit yönetici grubunu kurma isteği ise Ahmedinejad yönetimi tarafından hem Irak'ın iç güvenliği hem de bölgenin güvenliği açısından tehlikeli görülmüştür. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı Rice şu sözlerle bu durumu ifade etmiştir: *"Irak'ta tam istediğimiz şeyi yapamaz ve ülkeyi olduğu gibi bırakırsak İran'ın elini güçlendirmiş olacağız"*.⁵⁶¹ Dolayısıyla ABD'nin Irak'ta güvenliği inşa çabaları İran tarafından tam tersi yönde algılanmış ve eleştirilmiştir. ABD yönetimi ise Irak'taki istikrarsızlık hâlinde İran'ı sorumlu tutarak bu durumu dengelemek istemiştir.

Ahmedinejad yönetiminin İsrail'e yönelik tutumu ABD'yle olan ilişkilerine de yansımıştır. İsrail'i 'kanserli bir tümör' ve bölgeden atılması gereken bir devlet olarak gören Ruhani Önder Ali Hamaney'e paralel biçimde muhafazakârların desteğiyle İran siyaset sahnesinde yer alan Ahmedinejad'ın beslediği kaynaklardan biri de yine İsrail karşıtlığı olmuştur. Ekim 2006'da Tahran'da 'Siyonizm Olmadan Bir Dünya' konferansında *"İsrail haritadan silinmelidir"* diyerek bu karşıtlığı söylem bazında zirveye taşıyan Ahmedinejad'ın açıklamaları BM Güvenlik Konseyi tarafından sert bir şekilde kınanmıştır.⁵⁶² ABD'nin bölgedeki askeri gücü, İran rejimini yıkma ve ülke içi çatışmaları tetikleme girişimleri ve İsrail tehdidi Ahmedinejad döneminde İran'a yönelik en büyük tehlikeler biçiminde zikredilmiştir.⁵⁶³ Nazi soykırımını bir 'peri masalı'ndan ibaret olarak gören Ahmedinejad⁵⁶⁴ Bush yönetimine

⁵⁶⁰ Barzegar, op. cit., p. 50.

⁵⁶¹ Ibid., p. 55.

⁵⁶² Gökhan Bacık, "İran ve İsrail: Motivasyonel Yapılar ve Dış Politika", **Orta Doğu'da Güç Savaşları: Hedef Neden İran?**, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2008, p. 95.

⁵⁶³ Adıbelli, op. cit., p. 251.

⁵⁶⁴ Tahran Belediye Başkanlığı döneminden beri şartlara uygun davranmanın gerekliliğini dile getiren Ahmedinejad kendi yöntemini "Kasparov'la satranç oynamak" benzetmesi üzerinden göstermiştir. Buna göre acemi bir satranç oyuncusunun Kasparov karşısında yenileceği kesindir. Dolayısıyla yerleşmiş kuralların dışına çıkmaktan başka kazanmanın yolu yoktur. Ahmedinejad'a göre ABD ve İsrail oyunda Kasparov gibi davranmaktadırlar. Onlara karşı koymanın yolu kural dışına çıkmaktır. Yani, onların hamlelerine karşılık vermek yerine saldırgan ir tutum benimseyerek onları savunma pozisyonuna düşürmek daha etkili olacaktır. Ahmedinejad'ın Soykırım'ı bir

tarih, kültür ve dış politika konularını kapsayan 18 sayfalık bir mektup göndermiştir. ABD yönetiminin dış politika pratiğinde ortaya koyduğu çelişkileri ifade eden Ahmedinejad, 11 Eylül olayları ve sonrasında Irak'ta yaşanan kaotik durumdan da ABD'yi sorumlu tutmuştur.⁵⁶⁵

Ahmedinejad'ın ikinci döneminde daha çok dile getirilen mevzulardan birisi de ABD'nin İran'da demokrasi hareketlerini körüklemesi olmuştur. Bilindiği üzere Washington'ın kendisine yakın hissetmediği ülkelerdeki geleneksel stratejisi, rejim karşıtı sivil toplum örgütlerini desteklemek suretiyle o ülkelerde demokratik ortamların oluşmasına zemin hazırlamaktır. Nitekim 1991'de Sovyetlerin yıkılmasından sonra ABD'nin post-Sovyet alanında bu yöndeki çalışmaları 'Renkli Devrimler'le neticelenmiş, Gürcistan, Ukrayna ve Kırgızistan'da Moskova destekli iktidarlar devrilerek yerlerine ABD'nin çıkarlarıyla örtüşen yeni elit gruplar iktidara gelmiştir.⁵⁶⁶ Buna benzer şekilde 2006 yılında George W. Bush'un İran Demokrasi Fonu'nu kurması ve 'Voice of America' (*Amerika'nın Sesi*)'nin Fars dili programına büyük bir bütçe ayırdığını duyurması, ABD yetkililerince insan hakları ve temel özgürlüklerin korunmasını desteklemek olarak tanımlanırken, özellikle Ahmedinejad etrafında kümelenen radikal muhafazakârlar tarafından bu durum 'Büyük Şeytan'ın İslami rejimi yıpratma ve yıkma çabası olarak yorumlanmıştır.⁵⁶⁷ Demokrasi teşviklerine şüpheyle yaklaşan Ahmedinejad destekçileri, ABD'yle bağlantısı olan aktivistleri ve akademisyenleri hedef almıştır. Muhafazakâr yönetimin ihanet suçuyla yargıladığı Woodrow Wilson Düşünce Kuruluşunda Orta Doğu Çalışmalarının başında bulunan İran asıllı Hale İsfendiyari gözaltına alınmış ve ABD'nin İran rejimini yıkma çabalarının bir parçası olmakla suçlanmıştır.⁵⁶⁸ Bush tarafından başlatılan bu demokrasi projesine⁵⁶⁹ Obama'nın destek vermemesi üzerine İranlı muhalifler, Obama yönetiminden sivil toplum kuruluşlarının finansal olarak desteklenmesini talep

efsaneden ibaret olarak görmesi ve İsrail'in haritadan silinmesi gerektiğine dair söylemi bu taktiği en güzel şekilde resmetmektedir. (velvet, p. 966). Mahmoud Ahmadinejad's Rise to Power",

⁵⁶⁵ Haghghi and Tahmasebi, op. cit., p. 78.

⁵⁶⁶ Shahram Akbarzadeh, "Democracy Promotion versus Engagement with Iran", **Journal of Contemporary Asia**, Vol. 41, No 3, 2011,

, p. 471.

⁵⁶⁷ Ibid., p. 471.

⁵⁶⁸ Ibid, p. 476.

⁵⁶⁹ Bu proje çerçevesinde ABD Kongresi İran'da eğitim ve insani meselelerle ilgili sorunların çözümü için 1.5 milyon dolar bütçe ayırmış, yine 2006 yılında Temsilciler Meclisi 'İran Özgürlüğü Destekleme Kanunu'nu kabul etmiştir. 2007 yılına dek hukukun üstünlüğü ve demokratikleşmenin desteklenmesi için ABD tarafından ayrılan toplam bütçe 74 milyon doları bulmuştur. (Ibid, p. 472).

etmişlerdir.⁵⁷⁰ Başkan Obama önceki ABD yöneticileriyle kıyaslandığında İran'da rejim değişikliği konusunda ısrarcı olmasa da, yönetimin ileri gelenleri İran rejimini Orta Doğu'da en büyük tehlike olarak görmeye devam etmişlerdir.⁵⁷¹

Ahmedinejad'ın ikinci döneminde ABD-İran ilişkilerinin yumuşamasına sebep olan olay ise Başkan Obama'nın gönderdiği bir video mesajla Nevruz Bayramı'nı kutlaması olmuştur. Uluslararası toplum tarafından dışlanmış bir İran'dan ziyade ona angaje olmuş bir İran'la müzakere masasına oturmayı hedefleyen Obama yönetiminin ilerleyen yıllarda da politikası hep bu yönde olmuştur.⁵⁷² Buna ilaveten Tahran ve Washington'ı yakınlaştıran diğer bir husus da Afganistan ve Irak'ın güvenliği konularında iki ülkenin benzer fikirlere sahip olmalarıdır. İki ülke de Afganistan'da bir kaos yaşanmasını istemezken, Irak'tan İran'a olası bir mülteci akınını önlemek için Ahmedinejad yönetimi Obama'yla iş birliği hâlinde olmayı tercih etmiştir.⁵⁷³ Dolayısıyla sık sık devrim ilkelerine atıfta bulunmasına karşın Humeyni'nin 'Büyük Şeytan' olarak nitelendirdiği ABD ile iş birliğine gitmesi radikal muhafazakâr grupların desteğiyle iktidara gelen Ahmedinejad'ın bölgesel çıkarlar söz konusu olduğunda amaca uygun hareket ettiğini göstermesi bakımından önemli bir örnektir.

4.4.Arap Baharı ve Suriye Krizi: Bölgesel Gelişmeler ve İran'ın Tutumu

2011 yılında Tunus'ta başlayıp kısa sürede tüm Orta Doğu'ya yayılan Arap Baharı, İran'ın bölgesel etkinliğini artıran gelişmelerden biri olmuştur. İran'da muhafazakâr kanat Mısır, Libya, Ürdün, Bahreyn, Fas, Cezayir ve Suriye'yi kapsayan bu süreci bir 'İslami Uyanış' olarak algılasa da aslında İran'ın bu ülkelerdeki iç karışıklıklardan endişe duyduğu söylenebilir. Özellikle Suriye'de rejim değişikliği söz konusu olduğunda sıranın kendisine geleceğini düşünen İran bu süreçte Rusya ve Çin'le olan ittifakını güçlendirmiştir. Suriye'yle benzeşen

⁵⁷⁰ Ibid, p. 472.

⁵⁷¹ Hossein Mousavian, "An Opportunity for a US- Iran Paradigm Shift", **The Washington Quarterly**, Vol. 36, No 1, 2013, p. 138.

⁵⁷² Akbarzadeh, op. cit., p. 479.

⁵⁷³ Rajae, op. cit., p. 167.

politikalara sahip olan İran, bu ülkeye yönelik bir müdahaleye de çok sert karşılık vereceğinin altını çizmiştir.⁵⁷⁴

Ahmedinejad'ın seçilmesinde etkin rol oynayan muhafazakâr kanat Arap Baharı ayaklanmalarını 1979 Devrimi'yle özdeşleştirirken, Dinî Lider Hamaney'e göre bu başkaldırıları Batı yanlısı diktatör rejimlere karşı gerçekleştirilmektedir.⁵⁷⁵ Hamaney, tüm bu ayaklanmaların bölgede ABD hegemonyasını ve kapitalist düzeni bir çıkmaza soktuğunu ve İslami kimliğin yeniden yükselişine yol açacağını belirtmiştir.⁵⁷⁶ Bölgesel dengeler açısından Arap Baharı mezhepsel kırılma ve ayrışmaların tekrar su yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Bir tarafta Şii İslam'ın öncülüğünü yapan İran'ın eli güçlenirken, diğer taraftan da Selefi/ Vehhabi gelenek içinde Sünni İslam'ın Suudi Arabistan liderliğinde İran'ın bölgesel gücünü ve etkinliğini kırmaya yönelik yükselişe geçtiği görülmektedir.⁵⁷⁷

Türkiye ile İran arasında Irak konusunda başlayan fikirsel ayrılıklar Arap Baharı'nın etkisiyle birlikte daha görünür hale gelmiştir. İran bir yandan 'İslami Uyanış' anlayışı çerçevesinde Bahreyn ve Mısır'da Şii destekli ayaklanmalara arka çıkarken, diğer taraftan da İran içindeki muhalifleri susturmaya çalışmıştır. Türkiye ise bu süreci Tunus, Mısır ve Suriye'de Müslüman Kardeşler'in iktidara gelmesi için bir fırsat olarak yorumlamış, fakat ikili çekişme Suriye Krizi'ne kadar çokça dile getirilmemiştir.⁵⁷⁸ Suriye Krizi ise Doğu / Batı ittifakları arasındaki keskin çizgiyi ortaya çıkarmıştır. Bir tarafta Rusya, Çin, İran, Irak, Hizbullah ve Esad yönetimi gibi Doğu ittifakının temsilcileri bulunurken; diğer tarafta ABD, AB, Türkiye ve Suudi Arabistan'ın başını çektiği Batı ittifakı ortaya çıkmıştır. Doğu ittifakı Esad rejimini savunmasında Sünni Selefi grupların aşırı şiddet eylemlerini sebep olarak gösterirken, Suriye'nin komşularının da Esad rejimini devirmek için rejim muhaliflerini desteklediği düşünülmektedir.⁵⁷⁹

⁵⁷⁴ Adıbelli, op. cit., p. 265.

⁵⁷⁵ Sandıklı ve Emeklier, op. cit., p. 440.

⁵⁷⁶ Mousavian, op. cit., p. 130.

⁵⁷⁷ Ibid., p. 131.

⁵⁷⁸ Ayman, op. cit., p. 16.

⁵⁷⁹ Mousavian, op. cit., p. 133.

Suriye’de Esad yönetiminin uyuşmaz tutumundan ve askeri güç kullanmada ısrarcı davranmasından dolayı Türkiye, Suriye Krizi’ndeki arabulucu rolü bırakmış muhalifleri destekler hale gelmiştir. Dolayısıyla Suriye meselesi Türkiye için bir fırsattan ziyade tehdit hâline gelmiştir. 22 Haziran 2012’de Türkiye’ye ait bir F4 savaş uçağının düşürülmesi, 2013’te de Suriye’ye ait bir savaş jetinin Türk hava sahasına girmesi ve düşürülmesi aradaki gerginliği iyice tırmandırmıştır.⁵⁸⁰ Türkiye’nin aksine, Hamas’ın Kudüs’ü terk etmesiyle birlikte Filistin’deki, Müslüman Kardeşler’in iktidara gelmesiyle de Mısır’daki etkinliğini kaybeden İran açısından, İslami rejimi koruma, her şeyden önce Esad yönetiminin korunmasını gerektirmektedir. Bunun için Ahmedinejad yönetimi Esad yönetimine arka çıkmış, aralarındaki ideolojik farka rağmen, bu ülkede Baas rejiminin devamını sağlamak için ekonomik yardımlar göndermiştir.⁵⁸¹ Esad rejiminin düşmesi Hizbullah’ın Lübnan’da güç kaybetmesi ve ayaklanmaların yayılarak İran’a ulaşması ve İran’da olası bir Kürt ayrılıkçı hareketinin baş göstermesi gibi gelişmeler bu ülkede hâlihazırda var olan iç muhalefetin canlanmasına neden olacağından İran’ı ciddi şekilde endişelendirmektedir.⁵⁸²

Arap baharı sürecinde Türkiye-İran arasında Suriye Krizi’yle birlikte ortaya çıkan çekişmelerin güvenlik alanında ciddi etkileri olmuştur. İran, Türkiye’ye NATO patriot füzelerinin yerleştirilmesini kendi güvenliğine yönelik bir tehdit ve provokasyon unsuru olarak değerlendirmiş, buna karşılık Türkiye de Suudi Arabistan ve Katar’la ittifak halinde olmuştur.⁵⁸³

5.Ruhani Dönemi İran Dış Politikası: ‘İtidalli Değişim’ Süreci ve Nükleer ’de Yeni Bir Dönem

İran’da 14 Haziran 2013’te gerçekleştirilen seçimler İran’ın nükleer programı, Batı’nın uyguladığı yaptırımlar, İsrail’in askerî operasyon tehdidi ve Arap Baharı sonrası Orta Doğu’daki mevcut karışıklıklar nedeniyle son derece önemli görülmüştür.⁵⁸⁴ Seçim kampanyaları sırasında

⁵⁸⁰ Ayman, op. cit., p. 18.

⁵⁸¹ Soner Çağaptay, “Turkish- Iranian Rivalry Redux”, <http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-iranian-rivalry-redux.aspx?pageID=449&nID=7422&NewsCatID=424>, (e.t. 12.04.2015)

⁵⁸² Ayman, op. cit., p. 18.

⁵⁸³ Ibid., p. 20.

⁵⁸⁴ Mazhar and Gorava, op. cit., p. 78.

Hasan Ruhani'yle rekabet hâlinde olan diğer aday Muhammed Rıza Arif eski Cumhurbaşkanı Hatemi'nin talebiyle Ruhani'nin lehine adaylıktan çekilmiş, böylece pragmatist ve reformcu grupların oylarını da Ruhani almıştır.⁵⁸⁵ Ayrıca muhafazakârların kendi aralarında bölünmüş olmaları, seçimlerden sorumlu devlet aygıtının büyük bir kısmının Ahmedinejad grubunun elinde olması ve Ali Ekber Natık Nuri ve Ali Mutahhari gibi bazı ılımlı muhafazakârların Ruhani'yi desteklemesi gibi nedenler de Ruhani'nin seçilmesinde etkili olmuştur.⁵⁸⁶

Neoklasik yaklaşımın iç politik faktörlerin dış politikaya yön vermesi kabulü göz önünde bulundurulduğunda reformculardan da bir kısmının⁵⁸⁷ desteğini alan Ruhani'nin seçilmesiyle birlikte İran dış politikasının seyrinin de değişmeye başladığı görülmüştür. Seçim kampanyaları esnasında Ruhani yolsuzluk ve küçülen ekonomi gibi iç meselelere vurgu yapsa da bu durumun dış ilişkilerle çok sıkı bir bağlantısının olduğu açıktı.⁵⁸⁸ Ruhani'nin atmış olduğu en önemli adım, İran'a uygulanan ekonomik yaptırımların kaldırılmasını ve ülkenin uluslararası politikalarında yeni bir sayfa açılmasını sağlamak amacıyla ABD ve diğer büyük güçlerle nükleer anlaşmazlığı çözme kararı almasıdır.⁵⁸⁹

1980 yılından itibaren İran siyasetinde etkin bir rol alan Ruhani, 1996-2000 yılları arasında Dış Politika Kurul Başkanlığı ve 1989'daki kuruluşunun ardından Rafsancani ve Hatemi dönemleri boyunca Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi Danışmanlığı yapmıştır. Ayrıca Ruhani 1991 yılından beri Maslahat Konseyi, 1999 yılından beri de Uzmanlar Meclisi üyesidir. Siyasal spektrumun sağında yer alan Hamaney ve Ahmedinejad ile solunda bulunan Rafsancani

⁵⁸⁵ "İran'da Muhammed Rıza Arif adaylıktan çekildi", <http://tr.euronews.com/2013/06/11/iran-da-muhammed-riza-arif-adayliktan-cekildi/>, (e.t. 03.04.2015).

⁵⁸⁶ Masoud Kazemzadeh, "Hassan Rouhani's Election and Its Consequences for American Foreign Policy", **American Foreign Policy Interests: The Journal of the National Committee on American Foreign Policy**, Vol. 36, No 2, 2014, p. 131.

⁵⁸⁷ Hatemi'nin öncülüğündeki reform taraftarları Ruhani'yi tamamen desteklerken, ülkedeki neredeyse tüm demokrasi yanlısı muhalif gruplar ve entelektüeller 2013 seçimlerini boykot etmiştir. Dış politika açısından reformcu gruplara yakın görüşe sahip olan Ruhani örneğin 2009 seçimleri sonrasında ortaya çıkan demokrasi yanlısı öğrenci grupları ve diğer muhaliflerin bastırılmasından yana bir tavır almış, Besic, Devrim Muhafızları ve İstihbarat Bakanlığı gibi radikallerin baskın olduğu oluşumları desteklemiştir (Ibid., p. 129).

⁵⁸⁸ Przewczek, op. cit., p.68.

⁵⁸⁹ Chintamani Mahapatra and Shebonti Ray Dadwal, "New Directions in Iranian Foreign Policy: Impact on Global Energy Security", **Strategic Analysis**, Vol. 38, No 3, 2014, p. 259.

ve Hatemi'yle kıyaslandığında Ruhani'yi 'merkezci' olarak konumlandırmak daha doğru olacaktır.⁵⁹⁰

Temel amacını İslami rejimi korumak ve iktisadi kalkınmayı gerçekleştirmek olarak belirleyen Ruhani, herhangi bir savaş tehlikesinden korunmak amacıyla hem ABD'yle uzlaşmaya varacağını ifade etmiş hem de Ruhani Önder'e bağlılığının altını çizmiştir. Dış İşleri Bakanı Cevad Zarif'in göreve başlama töreninde İslami rejime bağlılığını bir kez daha ifade eden Ruhani, bundan taviz vermeden Batı'yla tansiyonu düşürme politikası izleyeceğinin sinyalini de vermiştir. Ruhani'nin yanı sıra, Nükleer Baş müzakereci Zarif ve İran Atom Enerjisi Kurumu (İAEK) Başkanı Ali Ekber Salih de nükleer meselesinin çözümü için Ruhani'ye tam destek vereceklerini bildirmişlerdir.⁵⁹¹ Mevcut sistem içinde Ruhani Önder ve Cumhurbaşkanı yetki ve etki alanları itibarıyla kıyaslanamayacak pozisyon da olmalarına rağmen, ekonomik yaptırımların kaldırılması için müzakere yoluna gidilmesi gerektiği konusunda Ruhani'nin Hamaney'in desteğini aldığı ortadadır.⁵⁹² Gerek nükleer müzakereler gerekse Batı'yla diğer ilişkilerde İslami ilkelerden taviz verildiği anda Dinî Lider Hamaney'in radikal muhafazakârlar aracılığıyla Ruhani'nin çabalarının önünü tıkamak isteyeceği de açıktır.

5.1.İran'ın Nükleer Geçmişi ve Cenevre Müzakereleri Etrafında Şekillenen İlişkiler

Devrim öncesinde Şah yönetimi 1957 yılında ABD'yle yaptığı anlaşma neticesinde nükleer programını başlatma kararı almıştır. İlk kez 1967'de nükleer faaliyetlere başlayan İran,⁵⁹³ bir yıl sonra nükleer silahların yayılmasını önleme anlaşmasını (*NPT- Nuclear Non-Proliferation Treaty*) imzalamış ve nükleer silah gücüne sahip olmayacağını ilan eden 51 ülke arasında yer almıştır. Bunu 1973 yılında İAEK'nin kuruluşu izlemiştir. Devrim'in akabinde

⁵⁹⁰ Kazemzadeh, op. cit., pp. 132-33.

⁵⁹¹ Przewczek, op. cit., p. 70.

⁵⁹² Kazemzadeh, op. cit., pp.134-35.

⁵⁹³ Sandıklı ve Emeklier, op. cit., p.422.

Şah'ın nükleer programını iptal ettiğini açıklayan Humeyni, 1984 yılında Irak'la savaş devam ederken tekrar nükleer çalışmaların başlatılması için talimat vermiştir.⁵⁹⁴

İran'da gerek farklı hizipleri temsil eden yöneticiler, gerekse halk arasında nükleer faaliyetlerin devamına ilişkin aslında bir fikir birliği mevcuttur. Buna karşın, İran'da gerçek anlamda 'ılımlı' bir taban bulunmadığı iddiasında olan Washington'a göre söz konusu ılımlı kesim iktidara gelse bile (Hatemi döneminde olduğu gibi) güvenlikle ilgili meselelerde etkili olamayacaktır.⁵⁹⁵ İran halkının nükleer enerji faaliyetlerinin devamına ilişkin görüş birlikteliği düşünüldüğünde bu perspektif doğrulansa bile, elitler arasında nükleer diplomasinin nasıl yürütüleceği ve hangi amaca hizmet edeceği noktasında ciddi fikir ayrılıkları mevcuttur. Mesela Hatemi ve Ahmedinejad dönemlerini aynı kefedede değerlendirmek hatalı olacaktır. Hatemi döneminde nükleer faaliyetlerin durdurulmasıyla ilgili bir uzlaşmaya varılırken, kimilerinin Hatemi'nin devamı olarak gördüğü Ruhani döneminde de benzer adımlar atılmıştır. Hasan Ruhani'nin göreve gelir gelmez AB üyesi ülkelerin temsilcileriyle görüşüp BM Güvenlik Kurulu'nun Ek Protokolü'ne bağlı kalınacağına ve uranyum zenginleştirme faaliyetlerinin askıya alınmasına dair sözü yerine getirdiği görülmüştür.⁵⁹⁶

2002'de İran'ın BM'in bilgisi dışında iki ayrı nükleer reaktör işlettiğine dair belgelerin yayımlanmasının ardından Ayetullah Hamaney 2003 yılında İran'ın nükleer silahla ilgili faaliyetlerini askıya almıştır. 2006 yılında İran ile Avrupa ülkeleri ve ABD arasında yürütülen müzakerelerin netice vermemesinin ardından BM Güvenlik Konseyi, ilk kez nükleer programı nedeniyle İran'a yaptırım uygulama kararı almıştır. 2011 yılına gelindiğinde ise yaptırım kararları en ağır hâlini almıştır.⁵⁹⁷ Nükleer faaliyetlerle ilgili olarak olayların seyrini değiştiren husus ise AB'nin İran petrol ihracatına yaptırım kararı alması olmuştur. Bu kararlar İran petrol ihracatı konusunda büyük darbe almıştır. Batılı devletler İran'ın şeffaf olmayan rejimini nükleer meseleye bu denli hassasiyet göstermelerinin bir gerekçesi olarak sunarken, İran'daki

⁵⁹⁴ Chubin, op. cit., p. 165.

⁵⁹⁵ Ibid., p. 166.

⁵⁹⁶ Ibid.

⁵⁹⁷ "İran ile Müzakerede Kritik Süreç", <http://appsaljazeera.com/interactive/timeline/>, (e.t. 31.03.2015)

muhafazakâr kanat Batı'nın bu meseleye dâhil olmasının altında rejim değişikliğine zemin hazırlama çabası vardır.⁵⁹⁸

Bilindiği üzere BM'nin uyguladığı yaptırımlar İran'ın aynı zamanda ağır silah ve nükleer teknoloji arzına yasaklama getirmiş, silah ihracatının engellenmesi ve bazı şirket ve kişilerin mal varlığının dondurulması gibi konuları da kapsamaktadır. Benzer biçimde AB yaptırımları da İran'ın uranyumun zenginleştirilmesinde kullanabileceği malzemelerin ticaretine yönelik kısıtlamalar getirmiştir. Ayrıca bu yaptırımlar, İran banka ve finansal kuruluşlarıyla yapılan işlemler ile İran'ın ham petrol ve doğal gaz ithal, satım ve nakline yönelik yasaklamayı da içermektedir. ABD'nin uyguladığı yaptırımlar da yine belli başlı maddeler (medikal ve tarımsal ürünler ile film endüstrisi gibi) dışında İran'la yapılan tüm ticari faaliyetlerin durdurulmasını kapsamaktadır. Bunlara ilaveten Japonya ve Kuzey Kore de BM yaptırımlarına benzer uygulamalara gitmişlerdir.⁵⁹⁹ Sadece ABD'nin uyguladığı yaptırımlar nedeniyle 2013 yılı Mayıs ayında İran petrol ihracatının 700.000 varile kadar düştüğü bilinmektedir. 2011 yılındaki 2.2 milyon varillik ihracat göz önünde bulundurulduğunda, yaptırımların İran ekonomisine olan etkisi daha iyi anlaşılmaktadır.⁶⁰⁰

Yaptırımlara paralel biçimde İran'ın durumunu zorlaştıran bir başka husus ise bölge devletlerinin nükleer silahlara sahip İran ihtimaline yönelttikleri tepkilerdir. Aynı yıl BM Güvenlik Konseyi'nde konuşmasını yapmak üzere kürsüye elinde patlamaya hazır temsilî bir bombayla çıkan İsrail Başbakanı Binyamin Netanyahu 'Tahran'ın kırmızı çizgisini' göstermiş ve İran'ın en geç önümüzdeki yaz ayında atom bombası üretmek için gerekli olan uranyumu elde edeceğini iddia etmiştir. Konuşmasında İran'ı, El Kaide ile aynı kategoriye koyan Netanyahu şu sözleri sarf etmiştir: *“Benim gözümde hiçbir fark yok, ha bu silahlar dünyanın en tehlikeli terörist rejiminin elinde olmuş ha dünyanın en tehlikeli terör örgütünde olmuş”*.⁶⁰¹ Netanyahu'nun bir yıl sonra gerektiğinde ABD'yi beklemeden İran'a tek taraflı askerî

⁵⁹⁸ Chubin, op. cit., p. 164.

⁵⁹⁹ “Iran Nuclear Crisis: What are the Sanctions?”, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-15983302>, (e.t. 02.04.2015)

⁶⁰⁰ Ibid.

⁶⁰¹ “Netanyahu Kırmızı Çizgiyi Gösterdi”, <http://www.ntv.com.tr/arsiv/id/25385750>, (e.t. 01.04.2015)

müdahalede bulunabileceğini ifade etmesi ise bölgedeki güvenlik denklemlerini değiştiren hususlardan biri olmuştur.⁶⁰²

Ahmedinejad'ın nükleer faaliyetler ve İsrail konusundaki radikal söylemleri nedeniyle ABD, AB ve diğer Avrupa ülkeleriyle gerginleşen ilişkiler, yerine seçilen Hasan Ruhani'nin gerginliği azaltıcı mesajları ve UAEK'na uranyum zenginleştirme faaliyetlerini yavaşlattığını duyurmasıyla kısmen yumuşamıştır. Bu süreçte Cumhurbaşkanı Ruhani BM Genel Kurulu'na bir sempati toplama ziyaretinde bulunmuş, nükleer silahlara karşı olduğunu, silahsızlanma ve barışçıl amaçlarla yürütülen nükleer faaliyetlerin destekçisi olduğunu belirtmiştir.⁶⁰³ 2013 yılında ABD Başkanı Obama Ruhani'ye bir mektup yazarak İran'ın üzerine düşeni yapması hâlinde yaptırımların kaldırılabilceğinin sinyalinin vermiştir. Bu görüşme 1979 Devrimi'nden beri iki ülke arasında ilk doğrudan görüşme olması nedeniyle büyük önem arz etmektedir.⁶⁰⁴

5.2.Cenevre Müzakereleri ve Geçici Anlaşmanın İmzalanması

'İtidalli değişim' söylemiyle iktidara gelen Hasan Ruhani'nin dış politikada en önemli kazanımlarından biri, müzakereler vasıtasıyla nükleer konuda attığı adımlar olmuştur. İran ile BMGK'nin beş daimi üyesi ve Almanya (P5+1) arasında başlatılan müzakereler aslında Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden önce, mart ayında, ABD Dış İşleri Bakan Yardımcısı William Burns ile İranlı yetkililer arasında Umman'da yürütülen diplomasinin bir neticesi olarak görülebilir.⁶⁰⁵ Ekim ayının başlarında başlayan ve geçici anlaşmanın imzalanmasıyla son bulan Cenevre müzakerelerine iç bölünme ve uluslararası baskıyı önleme amacıyla katılan Ruhani yönetimi, kötüleşen ekonomik koşulları düzeltmenin bir gereği olarak bu oyuna dâhil olmuştur. Ruhani ve ekibi, artan uluslararası baskıyı sınırlı tavizler vererek önleme ve iç istikrarı sürdürmeyi hedeflemiştir.⁶⁰⁶

Ruhani seçilmeden aylar önce başlayan görüşmeler sonucunda, 24 Kasım 2014'te İsviçre'nin Cenevre kentinde tarafları karşılıklı yükümlülük altına sokan geçici bir antlaşma

⁶⁰² "İran Nükleer Programı", <http://www.aljazeera.com.tr/konular/iran-nukleer-programi>, (e.t. 01.04.2015)

⁶⁰³ Makapatra and Dadwal, op. cit., p.259.

⁶⁰⁴ op. cit., <http://apps.aljazeera.com/interactive/timeline/>,

⁶⁰⁵ Mazhar and Gorava, op. cit., p. 79.

⁶⁰⁶ Chubin, op. cit., p. 169.

(Ortak Eylem Planı / *Joint Plan of Action*) imzalanmıştır. Buna göre, her fırsatta nükleer faaliyetlerinin barışçıl amaçlı olduğunu dile getiren İran, altı ay içinde uranyum zenginleştirme oranının %5'i geçmeyeceğini ve bu amaçla yeni alanlar (Aراك ağır su reaktörünün inşaatının durdurulması) oluşturulmayacağını taahhüt etmiştir. Ayrıca, Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (UAEA) uranyum atölye ve madenlerini gözetleme yetkisi edinmiştir. Bunun karşılığında P5+1 ülkeleri de İran'ın petro-kimya ürünleri ile altın ve değerli metallerin ihracatına yönelik yaptırımları askıya alacaklarını belirtmişlerdir.⁶⁰⁷ Antlaşmanın özünü oluşturan bu altı aylık süreç karşılıklı mutabakata varılması hâlinde yenilenebilir hükümdedir. Bu süreçte zenginleştirilmiş uranyumun düşük yoğunluklu uranyuma veya reaktör yakıtına çevrileceğinin taahhüt edilmesi ve nükleer faaliyetlerin dondurulması Batılı güçleri kısmen de olsa rahatlatmıştır.⁶⁰⁸

Kasım ayında Financial Times gazetesine verdiği mülakatta uranyum zenginleştirme konusuna değinen Cumhurbaşkanı Ruhani şunları söylemiştir:

*Ne ölçüde zenginleştirme yapacağımız veya büyüklüğünün ne ölçüde olacağı nükleer yakıt için gerekli olan ihtiyacımıza bağlıdır. Batılı güçler İran'ın zenginleştirme kapasitesini de zenginleştirilmiş uranyum stokunu da kabul etmeyecekler, bunun yerine Buşehr'de yaptıkları gibi İran'ın elindeki yakıtı ithal etmesini isteyeceklerdir.*⁶⁰⁹

Ruhani'nin bu sözleri uranyum zenginleştirme ve zenginleştirilmiş uranyum miktarı konusunda çıkacak ihtilafları önceden bildirir mahiyettedir. Ancak, söz konusu anlaşma olası bir nükleer savaş seçeneğinin önüne geçtiği için yetmiş yakın devlet tarafından olumlu karşılanmıştır. Hatta Türkiye Ekonomi Bakanı'nın "bundan sonra tüm Türk bankaları İran'la iş yapacak" demesi üzerine Washington duruma daha temkinli yaklaşmak gerektiğini belirtmiştir.⁶¹⁰ Öte yandan, İran ile P5+1 arasında başlatılan müzakereleri ve nükleer konusunda anlaşmaya varılmasını gerek İsrail ve Suudi Arabistan gibi bölgesel güçler, gerekse Washington ve Tahran'da etkin konumda olan muhafazakâr ve radikal grupların pek desteklemediği de

⁶⁰⁷ "Joint Plan of Action", http://eeas.europa.eu/statements/docs/2013/131124_03_en.pdf, (e.t. 21.03.2015).

⁶⁰⁸ Shashank Joshi, "Iran and the Geneva Agreement", **The RUSI Journal**, Vol. 159, No 1, 2014, p. 59.

⁶⁰⁹ Ibid., p. 62.

⁶¹⁰ Mark Fitzpatrick, "Overwhelming Global Vote for the Iran Nuclear Deal", **Survival Global Politics and Strategy**, Vol. 56, No 1, 2014, p. 71.

bilinmektedir. İran'ın uranyum zenginleştirme faaliyetlerinin önüne geçemeyeceğine inandığı için daha imzalanmadan antlaşmayı kınayan İsrail Başbakanı Netanyahu, bunu 'tarihî bir hata' olarak değerlendirmiştir.⁶¹¹ Yine, Orta Doğu'daki gelişmeleri sıfır toplamlı oyun olarak gören Körfez ülkeleri ile Suudi Arabistan da antlaşmayı İran için bir kazanç kendileri için ise bir kayıp olarak görmüşlerdir.⁶¹² İran meclisindeki radikal muhafazakârlar görüşmelerin durdurulması, uranyum zenginleştirme faaliyetlerinin artırılması ve yaptırımlar karşısında geri adım atılmaması gerektiğini savunmuşlardır. Kasım ayında imzalanan geçici antlaşmaya şiddetle karşı çıkan İsrail ise İran'ın uranyum zenginleştirme faaliyetlerini durdurma noktasında BM kararlarına uymayacağını ifade etmiştir. Bölgesel ve uluslararası engellemelere rağmen, İran ve ABD'deki ılımlı kesimlerin ülke çıkarları gözetilerek diğer grupları nihai anlaşmanın faydaları konusunda ikna edeceği düşünülmektedir.⁶¹³

Söz konusu geçici antlaşmayla İran, 2003 yılında Hatemi'nin imzaladığı ve fakat sonradan Ahmedinejad tarafından iptal edilen BMGK'nin Ek Protokolü'ne tekrar taraf olmuştur. Ancak İran'da bazı gruplar tarafından göz ardı edilen husus, geçici antlaşmayla sadece nükleerle ilgili yaptırımların kaldırılacağıdır. Yani insan hakları ihlalleri ve terörizmle ilgili olan yaptırımlar ise hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Birtakım yaptırımların kaldırılması nedeniyle reformculardan destek gören Ruhani'nin aslında, hâlen sosyal ağlara (Twitter, Facebook) yönelik yasakların kaldırılmaması, bakanlık pozisyonuna reformcu kanattan kimselerin getirilmemesi, Kerrubi ve Musevi gibi muhalif liderlerin hapsinin sona erdirilmemesi gibi nedenlerden dolayı yine bu kesimlerce eleştirildiği görülmektedir. Nükleer müzakereler hususunda muhafazakâr kanattan ise Devrim Muhafızları Ordusu'ndan ciddi eleştiriler gelmiştir. Bu kesimlerle Ruhani arasında özellikle nükleer konulara ilişkin ciddi görüş ayrılıkları olduğu bilinmektedir. Muhafazakâr basın organlarından birinde (*Vatan-ı İmrüz*) müzakereler ileride daha fazla tavizle sonuçlanacak bir 'Nükleer Holokost'a yol açacaktır denilmiştir.⁶¹⁴

⁶¹¹ Ibid., p. 72.

⁶¹² Ibid.

⁶¹³ Makapatra and Dadwal, op. cit., p.262.

⁶¹⁴ Joshi, op. cit., p. 63.

İran ile P5+1 arasındaki olası bir antlaşmanın bölge üzerinde ciddi etkilerinin olması kaçınılmazdır. Bölge jeopolitiğinde İran'ın baskın bir güç olarak çıkması ve ABD ile ilişkilerde yumuşama ihtimalinin Filistin sorununun çözümüne katkı sağlayacağı ve İran'ın terörist gruplara verdiği desteğin azalacağı öngörülmektedir. Öte yandan yaptırımların kaldırılmasıyla birlikte bölgede güçlü bir İran'ın varlığının mezhepsel çekişmeleri artıracığı ve nükleer silahlara sahip olmayan bir İran'dan en çok memnuniyet duyacak devletin de İsrail olacağı düşünülmektedir.⁶¹⁵

5.3.Siyasi Çerçeve (Lozan) Antlaşmasının İmzalanması: Ulusal ve Uluslararası Tepkiler

Nükleer müzakereler neticesinde çerçeve anlaşmanın imzalanması için son tarih 31 Mart olarak belirlenmişken, yaptırımlar ve diğer konuların detaylarıyla ilgili anlaşmaya varılmadığı için bu süre daha sonra uzatılmıştı. Uranyum zenginleştirme oranından santrifüjlerin miktarına, anlaşma süresinden yaptırımların kaldırılmasıyla ilgili birçok konuya değin taraflar arasında fikir ayrılığı yaşanmıştır.⁶¹⁶ Batılı ülkeler %20 oranından daha yüksek düzeyde zenginleştirilmiş uranyumu nükleer silaha sahip olmanın başlangıç noktası kabul etmektedirler. Bu nedenle İran'ın bu oranı %5'in altında tutmasını istemişlerdir. İran'ın elinde 10 bini aktif 20 bin santrifüj olduğu biliniyor, Batı bunların sayısının 6500'ü geçmemesini, İran ise 9000'den az olmamasını istemektedir. Öte yandan Batı imzalanacak nihai antlaşmanın İran'ın nükleer programını 10 yıllığına kontrol altına almasını isterken, İranlı yetkililer bunun 8 yılda kalmasında ısrarcı olmuşlardır. İran'ın bir isteği de AB, ABD ve BM yaptırımlarının tamamen kaldırılması yönündedir. Batı ülkeleri ise yaptırımların önce askıya alınması ve daha sonra aşamalı bir şekilde kaldırılmasını istemektedirler. Bu çerçevede BM yaptırımları kaldırılması ilk planda düşünülen yaptırımlardır.⁶¹⁷

⁶¹⁵ Makapatra and Dadwal, op. cit., p.262.

⁶¹⁶ “Nükleerde süre doldu görüşme sürüyor”, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/nukleerde-sure-doldu-gorusme-suruyor>, (e.t. 01.04.2015).

⁶¹⁷ Ibid.

İsviçre'nin Lozan kentinde İran'la BM Güvenlik Konseyi'nin beş daimî üyesi ve Almanya arasında sürdürülen müzakereler, taraflar arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesiyle, 2 Nisan 2015'te Siyasi Çerçeve Antlaşması'nın (Lozan Antlaşması) imzalanmasıyla neticelenmiştir. Müzakereler sonucunda nihai antlaşmanın 30 Haziran 2015 tarihine dek yazılmasına karar verilmiştir. Çerçeve antlaşma UAEK'e denetleme yetkisi vermiş, İran'ın söz konusu yükümlülükleri yerine getirmesi hâlinde yaptırımların kaldırılacağını öngörmüştür. Ayrıca bu antlaşma uyarınca İran, uranyum zenginleştirmesinde kullanılabilen santrifüjlerini 3'te 2 oranında azaltmayı ve uranyum zenginleştirmesini de 15 yıl boyunca nükleer silah yapmaya yetmeyecek düzeyde olan yüzde 3.67 ile sınırlandırmayı kabul etmiştir. Bunun yanı sıra İran zenginleştirilmiş uranyum stokunu 10 bin kilogramdan 300 kilografa düşürmeyi de taahhüt etmektedir. Geriye kalan santrifüjler ve zenginleştirilmiş uranyum ise UAEK'in gözetimindeki depolarda tutulacaktır.⁶¹⁸

Çerçeve Antlaşma İran'ın nükleer tesisleriyle ilgili maddeleri de içermektedir. Buna göre, İran'ın 15 yıl boyunca uranyum zenginleştirilmesi amacıyla yeni bir tesis inşa etmemesi, Fordo'daki tesisini en az 15 yıl uranyum zenginleştirmesi için değil, sadece barışçıl amaçlara yönelik kullanması ve İran'ın 10 yıl boyunca sadece Natanz nükleer tesisinde eski teknolojiyle uranyum geliştirmesi öngörülmüştür. UAEK'in Natanz ve Fordo dâhil İran'ın nükleer tesislerini düzenli olarak denetlemesi de yine anlaşmada yer verilen hususlardır. Arak'taki ağır su reaktörünün nükleer silah elde etmeye uygun plütonyum üretmeyecek şekilde yeniden inşa edilmesi ve 15 yıl boyunca da yeni bir ağır su reaktörü inşa edilmemesi de kararlaştırılmıştır.⁶¹⁹ İran'ın bu maddelere uygun davrandığının UAEK tarafından teyit edilmesinin ardından ise ABD ve AB'nin İran'a yönelik nükleer programı nedeniyle uyguladığı yaptırımların askıya alınması ve BM yaptırımlarının eş zamanlı olarak kaldırılması öngörülmüştür. Ancak İran'ın bu maddeleri ihlali hâlinde, yaptırımların geri getirilmesi de karara bağlanmıştır.⁶²⁰ Antlaşmayı

⁶¹⁸ "İran'ın Lozan Anlaşması: Nükleerde Uzlaşma", <http://www.dunyabulteni.net/haberler/326321/iranin-lozan-anlasmasi-nukleerde-uzlasma>, (e.t. 03.04.2015).

⁶¹⁹ <http://www.dunyabulteni.net/haberler/326321/iranin-lozan-anlasmasi-nukleerde-uzlasma>,

⁶²⁰ Ibid.

‘tarihi bir adım’ olarak nitelendiren İran Dış İşleri Bakanı Cevad Zarif, İran’ın nükleer programının barışçı doğasına vurgu yapmış ve durumu ‘kazan kazan’ olarak nitelendirmiştir.⁶²¹

Antlaşmanın imzalanmasının ardından Almanya, Rusya, İngiltere, Uluslararası UAEK ve BM bunu Orta Doğu’nun güvenliği ve barışına katkıda bulunacak bir gelişme olarak yorumlarken, gerek İran içinden gerekse ABD ve diğer devletlerden anlaşmaya yönelik itirazlar yükselmeye başlamıştır. İran’ın askerî bölgelerine denetim gerekçesi ile girilemeyeceğini ve anlaşmaya varıldığı andan itibaren tüm yaptırımların kaldırılması gerektiğini söyleyen Dinî Lider Hamaney’in çerçeve anlaşmaya ilişkin yorumu “*şimdilik ne onaylıyorum, ne de karşıyım; zira nihai bir anlaşma yok*” şeklinde olmuş,⁶²² gelen kutlamaların henüz erken olduğunu belirtmiştir.⁶²³ İran’ın barışçıl amaçlı nükleer faaliyetlerine devam edeceğini söyleyen Ruhani de yaptırımların kaldırılmaması halinde nihai antlaşmaya imza atmayacaklarını ifade etmiştir.⁶²⁴

Çerçeve Antlaşma’nın imzalanması sonrası ABD’den Dış İşleri Bakanlığı Sözcü Yardımcısı Marie Harf’in “*Erteleme kesinlikle bir ilk adım. ABD açısından bakacak olursak, hedef, yaptırımı önce askıya alma daha sonra ise İran’ın yükümlülüklerine bağlı kaldığından emin olduğumuzda tamamen kaldırmak*” sözlerinde yaptırımların kaldırılması yerine ertelenmesinden söz edilmesi Tahran tarafından eleştirilmiştir. Yaptırımların ertelenmesine ilişkin sert bir tavır sergileyen Cumhurbaşkanı Ruhani: “*Müzakereler boyunca ekonomik, finansal ve bankacılıktaki yaptırımların kaldırılmasını görüştük. Yaptırımların ertelenmesini hiçbir zaman müzakere etmedik*” şeklinde yanıt vermiştir.⁶²⁵ Çerçeve Antlaşma’nın ülke içindeki yansımaları da farklı olmuştur. Antlaşmayı bir taviz olarak gören muhafazakâr kesim ciddi şekilde eleştirirken, sokağa çıkıp kutlamalar yapanlar ise daha çok yaptırımların kalkmasıyla birlikte iç baskının da azalacağını düşünen reformcu kesimler olmuştur.⁶²⁶

⁶²¹ “Iran, P5+1 reach historic framework deal”, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/04/zarif-iran-deal-reactions-lausanne-nuclear-talks.html>, (e.t. 03.04.2015).

⁶²² “Ne onaylıyorum, ne de karşıyım”, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/ne-onayliyorum-ne-de-karsiyim>, (e.t. 09.04.2015).

⁶²³ Geoffrey Aronson, “İran’la nükleer anlaşma: kutlama için erken”, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/iranla-nukleer-anlasma-kutlama-icin-erken>, (e.t. 04.04.2015).

⁶²⁴ op. cit., <http://www.aljazeera.com.tr/haber/ne-onayliyorum-ne-de-karsiyim>.

⁶²⁵ “Anlaşma tamam, yaptırım tartışması sürüyor”, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/anlasma-tamam-yaptirim-tartismasi-suruyor>, (e.t. 06.04.2015).

⁶²⁶ Ibid.

Antlaşmaya imza atan devletlerden biri olan Rusya'nın, Putin'in imzaladığı kararnameyle İran'a yönelik S-300 uzun menzilli hava savunma sistemlerinin satışına ilişkin yasağın kaldırılması ise İsrail Başbakanı Netanyahu tarafından doğrudan Lozan Antlaşması'nın bir sonucu olarak yorumlanmıştır. Netanyahu'nun "*Rusya'nın İran'a S-300 füzeleri satması, Tahran'ın bölgedeki saldırganlığını cesaretlendirecek ve Orta Doğu'daki istikrarı daha da bozacaktır*"⁶²⁷ şeklindeki yorumuna Putin, S-300'lerin tamamen savunma amaçlı olduğu ve İsrail ya da diğer bölge devletlerinin güvenliğine yönelik herhangi bir tehdit oluşturmayacağı şeklinde yanıt vermiştir.⁶²⁸ Oysa antlaşmanın yaptırımlara ilişkin bölümüne bakıldığında, antlaşmanın taslak kısmında sadece BMGK'nin uyguladığı yaptırımların kaldırılması ve ABD ile AB yaptırımlarının ertelenmesi öngörülmüştür. İran yönetimi kendi kamuoyuna anlaşmayı olumlu yansıtmak için AB ve ABD yaptırımlarına değinmemiştir.⁶²⁹

İlerleyen süreçte ABD Senatosu'nun Dış İlişkiler Komitesi'nce kabul edilen ve Kongre'ye İran'la olan müzakereler neticesinde yapılacak nihai antlaşmayı onaylama ya da reddetme hakkı veren tasarının gündeme gelmesi üzerine İran'da bir televizyon programında konuşan Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani de şu değerlendirmeyi yapmıştır: "*ABD Senatosu, Kongre ve diğerlerinin ne söylediği bizim problemimiz değil. Biz karşılıklı saygı istiyoruz. Dünyanın büyük güçleriyle müzakere ediyoruz, Kongre ile değil*".⁶³⁰ Benzer şekilde daha önce de gündeme gelen yaptırımların kaldırılması veya askıya alınmasına dair tartışmalarda Ruhani, yaptırımlara tamamen son verilmeden herhangi bir anlaşmanın olmayacağını altını çizmişti.

⁶²⁷ "Netanyahu: nükleer anlaşmanın doğrudan sonucu", <http://www.aljazeera.com.tr/haber/netanyahu-nukleer-anlasmanin-dogrudan-sonucu>, (e.t. 15.04.2015).

⁶²⁸ Ibid.

⁶²⁹ op. cit., <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/anlasma-tamam-yaptirim-tartismasi-suruyor>, (e.t. 06.04.2015).

⁶³⁰ "Kongre ile müzakere etmiyoruz", <http://www.aljazeera.com.tr/haber/kongre-ile-muzakere-etmiyoruz>, (e.t. 15.04.2015).

5.4.İran'ın Bölgesel Etkinliği ve Yemen Krizi

Uzun yıllar Osmanlı hâkimiyetinde kalan Kuzey Yemen ile İngiliz yönetiminde bulunan Güney Yemen 1990 yılında birleşmiştir. 1978 yılında darbeyle yönetimi ele geçiren Ali Abdullah Salih, 1990 yılında Cumhurbaşkanı olmuş ve o tarihten 2011'e dek ülkede yarı otoriter bir yapı hâkim olmuştur.⁶³¹ Ülkenin kuzeyi, nüfusun % 40'ını oluşturan Zeydiliğin⁶³² etkisi altındayken, güneyinde Sünniler (Şafi) çoğunluğu oluşturmaktadır.

Zeydiliğin bir alt kolu olarak kabile hareketi şeklinde ortaya çıkan Husiler ise 1992 yılından itibaren Hüseyin Bedrettin el-Husi'nin öncülüğünde birtakım taleplerini dile getirmeye başlamış ve 2004'ten beri de hükümetle aktif çatışma içinde olmuşlardır.⁶³³ Şiiğin Zeydi koluna mensup olan Husiler, Zeydiliği canlandırma çabasında olduklarını ifade etmelerine rağmen, Zeydilerin önemli bir kısmı Husileri Caferi / İmamiye mezhebine geçmiş olmakla suçlamaktadır. Netice itibarıyla, Husi Hareketi'ni külliye bir Şii hareket olarak görmek de doğru olmayacaktır.⁶³⁴

Husi Hareketi'nin Yemen tarihinde derin izleri bulunmakla birlikte hareketin manevi lideri Hüseyin el-Husi üzerinde İran Devrimi'nin ciddi etkileri olduğu da aşikârdır. Yemen'in %35'i gibi Zeydi olan Cumhurbaşkanı Salih Haşimi elitleri kendi yönetimine ve meşruiyetine bir tehdit olarak algılamış ve ABD ve Suudi Arabistan'ın desteğiyle Husilere yönelik kanlı saldırılar başlatmış, Husileri İran politikasının bir parçası olmakla ve devletin Cumhuriyetçi ruhuna bölgesel güvenliğine bir tehdit olmakla suçlamıştır. General Ali Muhsin'in yönettiği rejim kuvvetleri ile Husi gruplar arasındaki 6 yıllık çatışmada binlerce insan yaralanmış ve 150.000'i aşkın kişi mülteci durumuna düşmüştür. 2009 yılında ABD ve Arabistan desteğine

⁶³¹ Tayyar Arı, "Yemen'de Arap Baharından Husi Darbesine: Bir Demokrasi Denemesinden Başarısız Bir Devlete mi?", **SDE Bakış**, 2015, pp. 1-2.

⁶³² Sünniliğe en yakın Şii mezhebi (ismini Hz. Hüseyin'in torunlarından Zeyd bin Ali'den alır) olan Zeydiliğin Sünnilerden tek önemli farkı Hz. Ali'nin soyundan gelen imamet inancına sahip olmasıdır. Ancak Şia'nın aksine Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'i de halife olarak kabul eden Zeydilik'te Oniki İmam Şiiliğinde olduğu gibi kayıp imam kavramı yoktur. İran, Irak ve Lübnan'dakinin aksine On İki İmam Şiiliğine değil, Yemen'e has özellikleri olan 'Beş İmam Şiiliği'ne inanmaktadırlar. (Cengiz Tomar, "Zeydilik, Husiler ve El-Kaide: Yemen'de neler oluyor?", <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/zeydilik-husiler-ve-el-kaide-yemende-neler-oluyor>, (e.t. 20.04.2015).

⁶³³ Arı, Yemen, op. cit., p. 3.

⁶³⁴ Bayram Sinkaya, "İran-Yemen İlişkileri ve Ensarullah Hareketi", **Ortadoğu Analiz**, Cilt 7, Sayı 67, 2015, p. 62.

rağmen, Ali Muhsin ve Ali Abdullah Salih arasındaki anlaşmazlığı fırsat bilerek etkinliğini artıran Husiler özellikle 2011 yılından sonra hızla ilerlemeye başlamıştır.⁶³⁵

Hükümetin yolsuzluğa bulaştığı iddiaları, Yemen hükümetinin Washington'ı desteklemesi, Salih rejiminin Suudi Arabistan'la yakın ilişkiler kurması nedeniyle artan Vehhabi etkisi ve sosyo-ekonomik açıdan uzun yıllar boyunca ihmal edildikleri gibi sebepler Husi grupların silahlı çatışmalarına gerekçe olarak gösterilmiştir.⁶³⁶ İran, 2004 yılından beri Husi isyancıların destek aldığı ülkeler arasında görülse de, Yemen'in İran dış politikasının öncelikli konularından biri olmadığı da ortadadır. Nitekim son on yıldır üst düzey karşılıklı ziyaretlerin yapılmayışı, Yemen'in Suudi Arabistan'la ittifak halinde olması ve Yemenli yetkililerin İran'ı ülkede istikrarsız bir ortam yaratmakla suçlaması bu tezi doğrulamaktadır.⁶³⁷

Arap Baharı'nın Yemen'e sıçramasıyla buradaki muhalif hareketler de etkisini artırmaya başlamış, ülkede etkin konumda olan Haşid konfederasyonu ile rejim kuvvetleri arasında çatışmalar yaşanmış, sorunun çözümüne yönelik Körfez İş Birliği Konseyi'nin başkanlığında ortaya konan öneriler ise Devlet Başkanı Ali Abdullah Salih tarafından reddedildiği için sonuçsuz kalmıştır.⁶³⁸ AB ve ABD tarafından da desteklenen bu çözüm önerisi, Salih'in görev ve yetkilerini yardımcısına devretmesi ve istifası, muhaliflerin liderliğinde bir koalisyon hükümetinin kurulması ve Devlet Başkanlığı seçimlerinin altmış gün içinde yapılmasını öngörmekteydi.⁶³⁹

Husilerin manevi lideri olarak kabul edilen Hüseyin Bedrettin Husi'nin⁶⁴⁰ Kum'da eğitim almasının da etkisiyle bu grup bir yandan İran Şiiliğine kaymış, diğer taraftan da Lübnan

⁶³⁵ Ramon Bleuca, "A revolution within the revolution: the Houthi movement and the new political Dynamics in Yemen", http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/web/rielcano_en/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_in/zonas_in/ari16-2015-bleuca-revolution-within-revolution-the-houthi-movement-and-new-political-dynamics-in-yemen#.VTTHD1W8PGc, (e.t. 20.04.2015).

⁶³⁶ Berat Baloğlu, "Yemen Sorunu", http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/201113_yemen_Sorunu1258.pdf, (e.t. 20.04.2015).

⁶³⁷ Sinkaya, İran-Yemen, op. cit., p. 61.

⁶³⁸ Nebahat Tanrıverdi, "Yemen'de son durum", <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=2074>, (e.t. 17.04.2015)

⁶³⁹ Ibid.

⁶⁴⁰ Bedrettin Husi önderliğinde Yemen'in Sadaa kentinde siyaset sahnesine çıkan Husi Hareket 1990'lı yıllarda Kuzey Yemen'de artan Selefi etkisine tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu hareket aynı zamanda 'İnanan Gençlik' Hareketi (*Shabaab al-Mumanin*) olarak da bilinmektedir. "What is the Houthi Movement?",

Hizbullah'ını kendilerine örnek almışlardır. Kuzey Yemen'de Husiler kendi nüfuzunu artırmaya çalışırken Güney Yemen'de Arap Yarımadası El-Kaidesi saldırılarını hızlandırmıştır. Arap Baharı sonrasında Husilerin mevcut lideri Abdülmelik el-Husi'nin öncülüğünde başkent Sana'da başlayan gösteriler daha sonra Husiler ile Husi karşıtları arasındaki bir çatışmaya dönüşmüştür. 21 Eylül 2014'te Husiler 'Ensarullah Hareketi' adıyla hükümet binalarını ele geçirerek Sana'yı denetim altına almışlardır.⁶⁴¹ 2012- 2014 yılları arasında BM'nin gözetimi altında gerçekleştirilen Ulusal Diyalog Konferansı'nın (*National Dialogue Conference*) bitiminde yeni anayasanın taslağı tamamlanmıştır. Bu süreçte söz konusu gruplar arasındaki gerginlikler iyice belirginleşmiş ve 2014 Eylül'ünde Husiler ülkede etkin bir güç olarak ortaya çıkmışlardır.⁶⁴² Yemen'de iktidar değişim sürecinde 'düşük profilli bir siyaset izleyen İran'da hükümet kanadı Husiler'in yönetimi ele geçirmesine ilişkin ihtiyatlı açıklamalarda bulunurken, resmî medya organlarında bu durum 'devrim' olarak resmedilmiş ve şubat ayı devrim kutlamalarında Şii lider Abdülmelik Husi'nin posterleri açılmıştır. Buna ilişkin, muhafazakâr kanattan Natık Nuri '*devrimin Yemen'e ihraç edildiği*' şeklinde bir yorumda bulunurken, Devrim Muhafızları Ordusu Yardımcı Komutanı Hüseyin Salami de Ensarullah'ın Lübnan Hizbullah'ının benzeri olduğunu vurgulamıştır.⁶⁴³

2011 yılındaki devrim dolaylı yönden Ensarullah Hareketi'ne⁶⁴⁴ ülkenin gelecekteki siyasal hayatını etkileme imkanı verirken, hareketin yayınladığı Anayasal Deklarasyon ise 'de facto' askerî darbe olarak sayılmış ve bu durum Sana'da birçok Batılı ve Arap devletinin büyükelçiliklerinin kapatılmasıyla sonuçlanmıştır. Cumhurbaşkanı el-Hadi'nin Aden'e gitmesinin ardından Husilerin kontrol ettikleri kuzey bölgeleri ile Güney'deki ayrılıkçı gruplar arasındaki çekişmeler ülke içinde derin bir kutuplaşmaya neden olmuştur.⁶⁴⁵ Suudi ve Körfez yöneticileri İran'ı bu Şii isyancı grubun arkasında durmakla suçlarken, Devrim Muhafızları'na

Tony Blair Faith Foundation, <http://tonyblairfaithfoundation.org/religion-geopolitics/commentaries/background/what-houthi-movement>, (e.t. 20.04.2015).

⁶⁴¹ Arı, Yemen, loc. cit.

⁶⁴² Bleuca, loc. cit.

⁶⁴³ Sinkaya, İran-Yemen, op. cit., p. 62.

⁶⁴⁴ Başta Yemen'in en büyük otoritesi şeklinde anılan İmam Kadı Muhammed Amrani'nin yanı sıra diğer Zeydi otoritelerin de gayri-meşru ilan ettiği Ensarullah, Yemen Alimler birliği tarafından da 'fitne çıkarmakla' itham edilmiştir. ("Yemen'de İran-Suud Savaşı", <http://www.aljazeera.com.tr/haber/yemende-iran-suud-savasi>, (e.t. 26.03.2015).

⁶⁴⁵ Bleuca, loc. cit.

yakınlığıyla bilinen kaynaklar ise gelişmelerden duydukları memnuniyeti dile getirmişler ve ‘direniş eksenini’ nin (*axis of resistance*) yeni üyesinin başarısını tebrik etmişlerdir.⁶⁴⁶

Suudi destekli Salih ve Hadi yönetimlerinin Husi ilerleyişi karşısında yenik düşmesi Arap Yarımadası’ndaki bölgesel düzen açısından bir tehdit olarak algılanmış, Suudi yöneticiler bir yandan Husi karşıtı grupları desteklerken, diğer taraftan da olası İran tehdidini çevrelemek amacıyla Mısır, Türkiye, Pakistan gibi ülkeleri içeren bir Sünni koalisyonun oluşturulacağı sinyali vermişlerdir.⁶⁴⁷ Buna karşın İran Husi gruplara verdiği desteği artırmış, Yemen’le imzaladıkları antlaşma iki ülkenin başkentleri arasında haftada 14 uçuş gerçekleştirilmesini öngörmüştür. İran’ın Yemen El-Kaidesi’ne (*Ensaru’l Şeria*) karşı Husileri desteklemesi bölgesel bir krize yol açarken, nükleer anlaşmazlıkların çözümü için İran’la P5+1 arasında 30 Haziran 2015’te imzalanması beklenen nihai antlaşmanın Orta Doğu’da oluşacak yeni güç dengesine olumlu etkileri olacağı düşünülmektedir. Aksi takdirde, Irak ve Suriye’de devletlerin zayıflamasından faydalanan IŞİD gibi, Yemen’de El-Kaide’nin gücünü artıracığı öngörülmektedir.⁶⁴⁸

26 Mart 2015’ten bu yana Suudi Arabistan öncülüğünde Ürdün, Mısır, Sudan, Kuveyt, Katar, Bahreyn ve BAE Husi karşıtı koalisyonda yer almış ve Güney Yemen’e askerî destek sağlamıştır. Buna karşın içlerinde ABD, İngiltere, Fransa, Türkiye, Fas ve Belçika’nın bulunduğu koalisyon ise siyasi, istihbarat ve lojistik destek sağlamış; İran, Çin, Rusya, Irak ve Suriye ise askerî operasyona karşı çıkan devletler arasında yer almıştır. Suudi destekli bu operasyon Suriye’de Esed’i destekleyen, Irak’ta da IŞİD’e karşı mücadele gerekçesiyle etkisini artıran İran’dan rahatsız olan Riyad’ın Tahran’a karşı attığı en net adım olarak değerlendirilmektedir.⁶⁴⁹ Tahran yönetimi Suriye, Irak ve Yemen’de kendisine yakın silahlı birlikler bulunduğunu inkâr etmezken, İran Devrim Muhafızları Komutanı General Hüseyin Selami’nin de Ensarullah Hareketi’nin İslam Devrimi’nin temel ilkeleriyle hareket ettiğini açıkladığı bilinmektedir.⁶⁵⁰

⁶⁴⁶ Ibid.

⁶⁴⁷ Ibid.

⁶⁴⁸ Ibid.

⁶⁴⁹ “Yemen’de İran- Suud Savaşı”, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/yemende-iran-suud-savasi>, (e.t. 26.03.2015).

⁶⁵⁰ Ibid.

Yemen’de yaşanan çatışmaları şiddetini artırması üzerine bu çatışmaların öncesinde Yemen’de insani krizin varlığına değinen BM Genel Sekreteri Ban Ki-moon tüm taraflarca derhal ateşkes ilan edilmesi çağrısında bulunmuştur.⁶⁵¹ Suudi Arabistan öncülüğündeki koalisyonun ‘Kararlılık Fırtınası’ operasyonu kapsamında savaş uçaklarının Sana’daki bir silah deposunu hedef alması, öncesinde İran büyükelçiliği yakınına füze düşmesi gibi nedenlerle ABD Yemen’in deniz güvenliğini sağlamak gerekçesiyle bölgeye iki savaş gemisi göndermiştir.⁶⁵²

Yemen Krizi’nde Ensarullah Hareketi’ne verdiği desteği kabul eden İran, Husiler için de Lübnan Hizbullah’ına benzer bir rol biçmekte, bu durum gün geçtikçe etkisini artıran Husilerin Aden merkezli bir devlet kurmasının önünü açmaktadır.⁶⁵³ Bu ihtimal göz önünde bulundurulduğunda, Sünni akıma daha yakın Zeydi halkın İran’ın arka çıktığı Husiler’in kontrolüne bırakılması ve Kuzey Yemen’in de neticede İran’ın etkisine maruz kalacağı ortadadır.⁶⁵⁴ Dolayısıyla Arap Baharı’nın ilk günlerinden itibaren sürece farklı anlamlar yükleyen İran’ın, Şia kartını kullanarak ve stratejik ittifakları göz önünde bulundurarak Irak ve Suriye’den sonra Yemen’de de etkisini görece artırdığını söylemek mümkündür.

⁶⁵¹ “BM’den Yemen’de Ateşkes Çağrısı”, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/bmden-yemende-ateskes-cagrısı>, (e.t. 17.04.2015).

⁶⁵² “ABD Yemen’e iki savaş gemisi gönderdi”, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/abd-yemene-iki-savas-gemisi-gonderdi>, (e.t. 21.04.2015).

⁶⁵³ Arı, Yemen, loc. cit.

⁶⁵⁴ Ibid.

SONUÇ

Devrim sonrası İran dış politikasını şekillendiren hususlar arasında Soğuk Savaş'ın sona ermesi, 11 Eylül olayları, ABD'nin Irak'ı işgali gibi dış unsurlar ile birlikte İran iç siyasal yapısından kaynaklanan unsurların da oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır. Devrim öncesi fikirsel/ideolojik zeminde oluşmaya başlayan modernist ve gelenekçi gruplar arasındaki çekişmeler, devrim sonrasında muhafazakâr-reformist bölünmesi şeklinde tezahür etmiş ve dış politikanın şekillenmesinde bu çekişmeler önemli bir rol oynamıştır. Çalışmada devrimden günümüze İran dış politikasının geçirdiği dönüşüm ve gösterdiği süreklilik ideoloji-pragmatizm ve hizipler arası çekişme ekseninde ele alınmıştır. Ayrıca çalışmada, neoklasiklerin de sıklıkla atıfta bulunduğu üzere, liderler ve onların dış politik söylem ve eylemlerine odaklanılmıştır. Nitekim, Humeyni'den Ruhani 'ye kadar geçen süreçte farklı kesimlerin (radikal, muhafazakar, pragmatik ve reformcu) desteğiyle işbaşına gelen liderlerin dış politikalarını aslında beslendikleri fikirsel temel üzerinde yürüttükleri gözlemlenmiştir. Çalışmanın asıl konusunu teşkil eden hizipler arası çekişmenin, velayet-i fakih temelli devlet anlayışı ya da yönetim türü tarafından beslendiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İran'ı arzuladığı dış politik hedeflerinden uzak tutan etmenlerin başında da yine söz konusu grupların kutuplaşması ve fikir ayrılığına düşmesi gelmektedir.

Devrim sonrası dönemde ideoloji ile pragmatizm arasındaki hassas dengenin gözetilerek yürütüldüğü anlaşılan İran dış politikası, elitler arası çekişme başta olmak üzere çeşitli iç politik kısıtlamalar nedeniyle arzuladığı hedeflere ulaşabilmiş değildir. Dolayısıyla İran, 2001 ve 2003 yıllarında Afganistan ve Irak'ta 'düşman rejimlerin' devrilmesi ve ABD'nin Orta Doğu'daki etkisinin zayıflaması neticesinde yakaladığı bölgesel bir güç olma ve etkinliğini artırma fırsatını, istediği ölçüde değerlendirememiştir. Bunun temel nedeninin söz konusu hizipler arası çekişmeler olduğunu iddia etmek abartılı bir yorum olmasa gerek. Bununla birlikte, İran'ın aslında bu fırsatları kullanabilmek adına yeterli maddi kapasiteye sahip olmadığı da açıktır.

Reformist-muhafazakâr ayrışmasının İran dış politikası üzerindeki etkilerini görebilmek için çalışmanın ilk bölümünde neoklasik realizmin özellikle iç politik dinamikleri önceleyen argümanları ile devrim sonrası İran'ında siyasal yaşamı şekillendirecek olan düşünsel arka plan ve toplumsal gelişmelere yer verilmiştir. İslam öncesi Pers kültürü, İslam kültürü ile Batı kültür

ve medeniyetinin ortak bir ürünü olarak görebileceğimiz modern İran entelektüellerinin gerek devrim öncesi sosyal hareketlerde, gerekse 1979 sonrası siyasal zeminin şekil almasında oldukça etkin bir pozisyonda oldukları anlaşılmaktadır. Devrim öncesi dönemde yaşanan Tütün İsyanı ve Meşrutî Hareket yılları boyunca ulema-esnaf-aydın iş birliği detaylı bir şekilde ele alınmış ve ulemanın siyasal konumunu nasıl güçlendirdiği görülmüştür. 1953 yılında Musaddık'ın devrilmesi neticesinde yaşanan ideolojik boşluğun zamanla Marksist Tudeh Partisi'nce doldurulduğu ve İranlı entelektüellerin diğer ülkelerdeki bağımsızlık hareketlerinden yoğun bir biçimde etkilendiği anlaşılmıştır. Darbeden devrime geçen süreçte entelektüelleri 'yabancılaşma' aşamasından radikalleşmeye iten sosyo-politik nedenler, dönemin entelektüel tartışmalarına damgasını vuran üç önemli fikir adamının, Celal Al-i Ahmed, Ali Şeriati ve Ayetullah Humeyni'nin görüşleri çerçevesinde ortaya konulmuştur. Yine bu çerçevede 'Batı karşıtlığı' ekseninde yürütülen ve İslami İran kimliğinin oluşmasında etkili olan entelektüel tartışmaların, devrim sonrası dönemde İran sosyo-politik kimliğinin Amerikan-karşıtı bir görünüme evrilmesinde etkili olduğu anlaşılmıştır.

Devrim sonrası İran'da ortaya çıkan ve siyasal hayatı derinden etkileyen muhafazakâr-reformist ayrışmasının anlatıldığı ikinci bölümde öncelikli olarak muhafazakâr yapının geçirdiği iç dönüşüm ve bölünmeler üzerinde durulmaktadır. Devrimin hemen akabinde muhafazakâr cenahın fikirsel temelde bölünmesi ve 1990'lı yıllarda reformcu cephenin oluşması neticesinde hizipler arası çizgiler belirginlik kazanmıştır. Reel anlamda siyasi partilerin olmadığı İran'da söz konusu hiziplerin bu işlevi gördükleri ve iç politikanın oluşturulması ve yürütülmesinde ayrılıklara düştükleri sonucuna varılmıştır. Ancak, Dinî Lider Hamaney etrafında kümelenen kemikleşmiş muhafazakâr yapı, devletin temel kurumlarını elinde bulundurduğundan dolayı Hatemi'yle birlikte siyasal anlamda büyük bir başarı gösteren reformcu kanadın girişimlerinin, bu kesim tarafından kolayca engellendiği görülmüştür. Ancak, reformcuların içeride 'İslami demokrasi', dışarıda iyi ilişkiler geliştirme mottosuna sahip yenileşme çabalarının muhafazakârların engellemelerinin gölgesinde kaldığı ve neticede Ahmedinejad'ın göreve gelmesiyle birlikte siyasal anlamda başarısızlığa uğradığı görülmüştür.

Bununla birlikte, fikirsel ve söylem bazında reformcu geleneğin İran'daki varlığını hala güçlü bir biçimde sürdürdüğü açıktır. Nitekim reformcu entelektüellerin dinî çoğulculuk, İslami

demokrasi, dinamik fıkıh tartışmaları, toplum ve dinin ideolojiden arındırılması ve resmi dinî söylemin eleştirisi gibi argümanlarından beslenen ve Batı’da daha çok ‘Post-İslamcı’ olarak tabir edilen bu hareketin toplumsal tabanda ve özellikle de gençler ve kadınlar arasında ciddi bir desteği olduğu görülmektedir. Nitekim reformcu grupların da desteğini alan ılımlı muhafazakâr Ruhani cumhurbaşkanı seçilmiş ve nükleer müzakereler yoluyla özellikle Batı’yla ilişkilerde ‘yeni bir dönem’ başlatma (muhafazakârların tepkisine rağmen) gayreti içinde olmuştur.

1979 İran İslam Devrimi sonrası oluşmaya başlayan muhafazakâr-reformist çekişmesinin dış politikaya etkilerinin örneklerle incelendiği üçüncü bölümde, liderler baz alınarak, devrimden günümüze değin İran dış politikasının ideoloji-pragmatizm dengesinde geçirdiği değişim ve dönüşüm açıklanmaya çalışılmıştır. Bir tespit olarak denilebilir ki, devrim sonrası İran dış politikasının yapım ve uygulanmasında velayet-i fakih kurumu temelinde Dinî Lider üstün bir konuma erişmiştir. İran-İrak Savaşı ve Rehine Krizi gibi olaylarla İran’da muhafazakâr söylemin (Ne Doğu Ne Batı yalnız İslam Cumhuriyeti) pekiştirildiği ve Şii yayımlıcaılığının bir ürünü olarak devrim ihraç politikasının ön plana çıkarıldığı görülmüştür. Devrimci coşkunun yavaş yavaş sönmeye yüz tuttuğu ve savaş sonrası yeniden yapılandırma sürecine girildiği Rafsancani döneminde ise pragmatizm temelinde diğer ülkelerle ekonomik ve iktisadi ilişkilerin geliştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Rafsancani’nin ‘Hem Kuzey Hem Güney’ olarak özetleyebileceğimiz politikasını devralan ve bir üst noktaya taşıyan isim ise Muhammed Hatemi olmuştur. Medeniyetler arası diyalog teziyle İran’ı kültürel, siyasal ve ekonomik anlamda uluslararası topluma entegre etmeye çalışan Hatemi’nin girişimlerinin 11 Eylül olayları gibi sistemik nedenlerle (İran’ın ‘şer ekseninde zikredilmesi) ve muhafazakârların baskısı gibi iç politik etkenlerden ötürü akim kaldığı görülmüştür. Devrimci ilkelere geri dönüşü simgeleyen ve radikal söylemleriyle dikkat çeken Ahmedinejad’ın göreve gelmesiyle birlikte, sistemi içeriden reforme etme çabalarının rafa kaldırıldığı ve dış politikanın da bu söylem çerçevesinde daha muhafazakâr bir yapıya evrildiği görülmüştür. Son olarak ‘itidalli değişim’ düsturuyula hareket eden ve Batı’yla ilişkilerin yeniden canlandırılmasından yana olan Ruhani’nin cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte yeni bir döneme girilmiştir. Arap Baharı sonrasında değişen bölgesel dinamikler ve

dönüşen küresel dengeler açısından İran'ın bu yeni dönemde bölgesel konumunu güçlendirme fırsatını yeniden yakaladığı söylenebilir.

Sonuç itibarıyla, neoklasik realizmin iç politik unsurlar arasında zikrettiği elit çekişmesi ve polarizasyonu gibi hususların devrim sonrası İran dış politikasını anlamlandırmada yardımcı olduğu görülmüştür. Buna göre, muhafazakarların çoğunlukta olduğu yakın çevre eliti; teknokrat ve pragmatik kimliklerin etkin olduğu yönetici elit ile daha çok oluşturdukları söylemlerle dış politikayı şekillendirmeye çalışan söylem eliti arasındaki kutuplaşmanın dış politik konularda mutabakata varılmasını engellediği görülmüştür. Klasik anlamda Ahmedinejad tarafından temsil edilen radikal üçüncü nesil entelektüellerle, Hatemi'nin temsil ettiği dördüncü nesil arasındaki zıtlık da dış politik meselelerin şekillenmesinde etkili olmuştur. Burada, neoklasiklerin üzerinde durduğu bir diğer iç politik etmen olan rejim yapısı kapsamında velayet-i fakih kurumunun İran dış politikasında sürekliliği sağlayan içsel unsurların başında geldiğini de söylemek gerekir. Nitekim Dinî Lider ve etrafındaki muhafazakâr yapıyı rejimin önemli kademelerine yerleştiren bu vesayet kurumu, gerek iç gerekse dış politikada yeniliklerin önünün kesilmesine yol açmıştır.

Dolayısıyla anayasal engellemeler ve muhafazakârların baskıları nedeniyle, güçlü fikinsel argümanlarla desteklenen reformcu dış politik anlayışın zaman zaman geri plana itildiği söylenebilir. Yalnız şunu da belirtmek gerekir ki, Hatemi'nin siyaset sahnesinden çekilmesiyle etkinliğini kaybeden yenilikçi düşünce, ılımlı Cumhurbaşkanı Ruhani'nin gayretleriyle yeniden canlanmaya başlamıştır. Çalışmada kuramsal yaklaşımın da öngördüğü biçimde devlet liderleri ve onların ellerinde bulundurduğu maddi gücü mobilize etme ve yorumlama kabiliyetlerinin İran özelinde oldukça önemli olduğu görülmüştür. Neoklasik yaklaşıma göre, devletlerin dış tehditlere karşı başarılı bir dengeleme stratejisi geliştirme ve ittifak oluşturma girişimlerini engelleyen hususlardan biri de sosyal uyumun zayıf olmasıdır. Bu husus İran özelinde düşünüldüğünde, gerek sosyal sınıflar açısından (kırsal ve şehir nüfusu) gerekse etnik temelde (İran'ın çok farklı etnik grupları bünyesinde toplamış olması) sosyal uyumun görece zayıf olması da dış politik taleplerin farklılaşmasına neden olmaktadır.

İran'ın elinde bulundurduğu doğal kaynakların zenginliği, jeopolitik konumu ve artan maddi güç kapasitesi düşünüldüğünde, İran'ın uluslararası arenada olması gerektiği yer ile

mevcut konumu arasında bir boşluğun olduğu görülmüştür. ABD'yi rejimin ötekisi ilan eden ve bu suretle ideolojik anlamda bölgede Hamas ve Hizbullah gibi örgütlerle kurduğu bağlar aracılığıyla etkinliğini artırmak isteyen İran'ın bu amaca istediği ölçüde ulaşamadığı görülmüştür. Gerek sistemik kısıtlamalar (nükleer meseleden ötürü yaptırımların uygulanması) gerekse iç siyasal zeminde canlılığını koruyan ayrışmalar nedeniyle devrim sonrası İran dış politikası inişli çıkışlı bir seyir hâlinde olmuştur.

Sonuç itibarıyla, liderler ve söylemleri ne kadar farklı olursa olsun, İran dış politikasının değişmeyen bazı yönlerinin olduğu açıktır. Maddi unsurların önemine dikkat çeken realist yaklaşım çerçevesinde, başta İran'ın elinde bulundurduğu maddi güç ve devletin bekasını sürdürme ihtiyacının dış politikada süreklilik sağlayan hususlar arasında olduğu görülmüştür. Ayrıca, iç politik sistemde velayet-i fakih makamı gibi kurumsal yapıların varlığı da dış politikadaki bu sürekliliği desteklemiştir. Bir başka husus da şudur ki devletler belirledikleri amaçlar ile kapasite farkını gidermek için dış politikalarında pragmatik davranmak zorundadırlar. Dolayısıyla, ideolojilerin devletlerin dış politikasındaki rolü hep sınırlı olmuştur. Buradan hareketle, uluslararası arenada İran'ın ideolojik bir devlet olmak yerine pragmatik hareket eden bir aktör gibi dış politika yaptığını söylemek de mümkündür.

KAYNAKÇA

Kitaplar

ABRAHAMIAN, Ervand, **Iran between Two Revolutions**, Princeton University Press, 1982.

ABRAHAMIAN, Ervand, **Modern İran Tarihi**, Çev. Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

ABU RABI, İbrahim M., **Modernlik ve Çağdaş İslam Düşüncesi**, Çev. Ünal Çağlar, et. all, İstanbul: Yöneliş Yayıncılık, 2003.

ADIBELLİ, Barış (Ed.), **Doğu- Batı Yol Ayrımında İran: İdeoloji, Devlet ve Dış Politika**, İstanbul: Bilim Gönül Yayınları, 2012.

AHMAD, Jalal Al-e, **Occidentosis: A Plague from the West**, Çev. R. Campbell, USA: Mizan Press Berkeley, 1984.

AKTAŞ, Cihan, **Dünün Devrimcileri Bugünün Reformistleri İran'da Siyasal, Kültürel ve Toplumsal Değişim**, İstanbul: Kapı Yayınları, 2004.

ALGAR, Hamid, **İslam Devriminin Kökenleri**, İstanbul: İşaret Yayınları, 1988.

ARI, Tayyar (Der.), **Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar**, Bursa: Dora Yayıncılık, 2014.

ARI, Tayyar, **Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, İstanbul: Alfa Yayınları, 2005.

ARI, Tayyar, **Uluslararası İlişkiler Teorileri Çatışma, Hegemonya, İşbirliği**, Bursa: MKM Yayıncılık, 2013.

ARJOMAND, Said Amir, **Turban for the Crown**, New York and Oxford: Oxford University Press, 1998.

BAUMER, Franklin, **Religion and Rise of Scepticism**, Harbinger: 1960.

BAYAT, Asef, **Making Islam Democratic: Social Movements and the Post-Islamist Turn**, Standford: Standford University Press, 2007.

BAYAT, Asef, **Ortadoğu'da Maduniyet Toplumsal Hareketler ve Siyaset**, Çev. Gökmen O. ve Deren S., İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

BAYAT, Asef, **Post- Islamism: The Changing Faces of Political Islam**, USA: Oxford University Press, 2013.

BAYAT, Asef, **Sokak Siyaseti İran'da Yoksul Halk Hareketleri**, Çev. Soner Torlak, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2008.

BAYLIS, John - Steve Smith - Patricia Owens, **The Globalization of World Politics**, New York: Oxford University Press, 2008.

BRZEZINSKI, Zbigniew, **The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives**, Basic Books, 1997.

BULAÇ, Ali, **Hedefteki Ülke İran: İslam, Devrim ve Cumhuriyet**, İstanbul: Çıra Yayınları, 2009.

BULAÇ, Ali, **Ortadoğu'dan İttihad-ı İslam'a**, İstanbul: İnkılab Kitabevi, 2014.

BURUJERDİ, Mehrzad, **İran Entelektüelleri ve Batı**, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2001.

CLEVELAND, William L., **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2004.

DABASHI, Hamid, **The Green Movement in Iran**, New Jersey: Transaction Publishers, 2011.

DABASHI, Hamid, **Theology of Discontent: The Ideological Foundations of the Islamic Revolution in Iran**, New York: New York University Press, 1993.

DAĞI, İhsan, **Ortadoğu'da İslam ve Siyaset**, İstanbul: Boyut Kitapları, 2002.

DOĞAN, Mehmet, **Batılılaşma İhaneti**, Ankara: Yazar Yayınları, 2012.

DOUGHERTY, James E. - Robert L. Pfaltzgraff, **Contending Theories of International Relations: A Comprehensive Survey**, New York: Longman, 2001.

EHTESHAMI, Anoushiravan - Mahjoob Zweiri, **Iran's Foreign Policy from Khatami to Ahmedinejad**, Berkshire: Ithaca Press, 2008.

ERKİLET, Alev, **Ortadoğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler**, Ankara: Öncü Basımevi, 2010.

ESPOSITO, John L. - R. K. Ramazani (eds.), **Iran at the Crossroads**, New York: Palgrave, 2001.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, **Çağımızda İtikâdi İslam Mezhepleri**, Fakülteler Matbası, 1980.

FROMKIN, David, **Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı?**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: 2013.

GÖZEN, Ramazan (Der.), **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

GÜNDOĞAN, Ünal, **İran ve Ortadoğu 1979 İran İslam Devrimi'nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi**, Ankara: Adres Yayınları, 2010.

HATEMİ, Muhammed, **Din ve Demokrasi Medeniyetler Arası Diyalog Bağlamında**, Çev. Erdinç Doğru, Ankara: Fecr Yayınları, 2004.

HOSSEINI, Ziba Mir - Richard Tapper, **Islam and Democracy in Iran Eskhevari and the Quest for Reform**, London: I.B. Tauris, 2006.

HUNTER, Shireen T., **Iran's Foreign Policy in the Post-Soviet Era: Resisting the New International Order**, California: Greenwood Publishing Group, 2010.

INAN, Annette Freyberg - Ewan Harrison - Patrick James, **Rethinking Realism in International Relations: Between Tradition and Innovation**, Baltimore: The John Hopkins University Press, 2009.

JAHANBAKSH, Forough, **Islam, Democracy and Religious Modernism in Iran (1953-2000) From Bazargan to Soroush**, Netherlands: Brill, 2001.

KAMRAVA, Mehran, **Iran's Intellectual Revolution**, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2008.

KEDDIE, Nikki R., **Modern Iran Roots and Results of Revolution**, London: Yale University Press, 2003.

KEDDIE, Nikki R., **Religion and Politics in Iran: Shi'ism from Quietism to Revolution**, New Haven and London: Yale University Press, 1983.

KENEŞ, Bülent, **İran Siyasetinin İç Yüzü**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

KEYMAN, E. Fuat- Ali Yaşar Sarıbay (Der.), **Global-Yerel Eksende Türkiye**, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2000.

KHATAMI, Mohammad, **Islam, Liberty and Development**, Binghamton, New York: Binghamton University Press, Institutue of Global Cultural Studies, 1998.

KHOSROKHAVAR, Farhad - Oliver Roy, **İran: Bir Devrimin Tükenişi**, Çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Metis Yayınları, 2013.

KIPEL, Gilles, **Jihad: The Trail of Political Islam**, London: I.B. Tauris, 2002.

Kitaplar

LOBELL, Steven E. - Norrin M. Ripsman - Jeffrey W. Taliaferro (eds.), **Neoclassical Realism, The State, and Foreign Policy**, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

MARDİN, Şerif, **Ortadoğu'da Kültürel Geçişler**, Çev. Birgül Koçak, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2007.

METİN, Celal, **Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)**, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2011.

MIRSEPASSI, Ali, **Intellectual Discourse and the Politics of Modernization: Negotiating Modernity in Iran**, England: Cambridge University Press (e-book), 2003.

MIRSEPASSI, Ali, **Democracy in Modern Iran: Islam, Culture and Political Change**, New York and London: New York University Press, 2010.

NABAVI, Negin, **Intellectual Trends in Twentieth- Century Iran: A Critical Survey**, USA: University Press of Florida, 2003.

NABAVI, Negin, **Intellectuals and the State in Iran: Politics, Discourse, and the Dilemma of Authenticity**, University Press of Florida, 2003.

OĞUZ, Sami - Ruşen Çakır, **Hatemi'nin İran'ı**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

OĞUZ, Sami, **Gülümseyen İslam Hatemi'nin Ağzından İran'da Değişim**, Çev. Nazila H. Nejad, İstanbul: Metis Yayınları, 2001.

ONAT, Hasan, **Yirminci Asırda Şiilik ve İran İslam Devrimi**, Kamu Hizmetleri Vakfı, 1996.

RAJAEI, Farhang, **Islamism and Modernism the Changing Discourse in Iran**, USA: University of Texas Press, 2007.

ROY, Oliver, **Globalized Islam: The Search for a New Ummah**, New York: Columbia University Press, 2004.

ROY, Oliver, **Siyasal İslam'ın İflası**, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: Metis Yayınları, 1994.

SAID, Edward W., **Representations of the Intellectual The 1993 Reith Lectures**, New York: Vintage Books, 1996.

SARTRE, Jean-Paul, **Aydınlar Üzerine**, Çev. Aysel Bora, İstanbul: Can Yayınları, (4. Basım), 2011.

SHAYEGAN, Daryush, **Yaralı Bilinç: Geleneksel Topumlarda Kültürel Şizofreni**, Çev. Haldun Bayrı, İstanbul: Metis Yayınları, 2012.

SOROUSH, Abdolkarim, **Reason, Freedom and Democracy in Islam Essential Writings of Abdolkarim Soroush**, Eds. Mahmoud Sadri and Ahmad Sadri, New York: Oxford University Press, 2000.

SURUŞ, Abdülkerim, **Aydın'lık ve Dindarlık (Ruşenfikrî ve Dindarî)**, Çev. Sabah Kara. Ankara: Kıyam Yayınları, Suruş Dizisi, 1990, 61.

ŞEBUSTERİ, Muhammed Müctehid, **Resmi Dini Söylemin Eleştirisi**, Çev. Abuzer Dişkaya, İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık, 2011.

ŞERİATİ, Ali, **Fatıma Fatımadır**, Çev. İsmail Babacan, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1995.

ŞERİATİ, Ali, **İran ve İslam**, Çev. Kenan Çamurcu İstanbul: Fecr Yayınevi, 2012.

ŞERİATİ, Ali, **Öze Dönüş**, Çev. Kenan Çamurcu, İstanbul: Fecr Yayınevi, 2012.

ŞERİATİ, Ali, **Şia**, Çev. Prof. Dr. Hicabi Kırlangıç, Ankara: Fecr Yayınları, 2012.

TAKEYH, Ray, **Gizli İran: İslam Cumhuriyeti'nde Güç ve Paradoks**, Çev. Cem Küçük, İstanbul: Ekvator Yayınları, 2007.

TAZMINI, Ghoncheh, **Khatami's Iran The Islamic Republic and the Turbulent Path to Reform**, London& New York, I.B. Tauris Publishers, Tauris Academic Studies, 2009.

TUNCEL, Mehmet (Ed.), **Ortadoğu'da Güç Savaşları: Hedef Neden İran?**, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2008.

ÜŞÜR, Serpil (ed.), **İran Devrimi: Din, Anti- Emperyalizm ve Sol**, İstanbul: Belge Yayınları, 1992.

VAHDAT, Farzin, **God and Juggernaut: Iran's Intellectual Encounter with Modernity**, Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2002.

WRIGHT, Robin, **Son Büyük Devrim: Humeyni'den Bugüne İran**, Çev. Şeniz Türkömer, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2000.

YILMAZ, Türel - Mehmet Şahin (Eds), **Ortadoğu Siyasetinde İran**, Ankara: Barış Kitap, 2011.

Makaleler

ABDO, Geneive, "The Fragility of Khatami's Revolution", **The Washington Quarterly**, Vol. 23, No 4, 2000, pp. 55-62.

AKBARZADEH, Shahram, "Democracy Promotion versus Engagement with Iran", **Journal of Contemporary Asia**, Vol. 41, No. 3, 2011, pp. 470- 482.

ALINEJAD, Mahmoud, "Coming to Terms with Modernity: Iranian Intellectuals and the Emerging Public Sphere", **Islam and Christian- Muslim Relations**, Vol. 13, No 1, 2002, pp. 25-47.

AMUZEGAR, Jahangir, "Iran's "Virtual Democracy" at a Turning Point", **SAIS Review**, Vol. 20, No. 2, 2000, pp. 93-109.

AYMAN, S. Gülден, "Turkey and Iran: Between Friendly Competition and Fierce Rivalry", **Arab Studies Quarterly**, Vol. 36, No. 1, 2011, pp. 6-26.

BARZEGAR, Kayhan, "Iran's Foreign Policy in Post-Invasion Iraq", **Middle East Policy**, Vol. 25, No. 4, 2008, pp. 47-58.

BARZEGAR, Kayhan, "Iran's Foreign Policy in Post-Taliban Afghanistan", **The Washington Quarterly**, Vol. 37, No. 2, 2014, pp. 119-137.

BAYAT, Asef, "The Coming of a Post-Islamist Society" **Critique: Journal for Critical Studies of the Middle East**, Vol. 5 No. 9, 1996, pp. 43-52.

BAYAT, Asef, "Revolution without Movement, Movement without Revolution: Comparing Islamic Activism in Iran and Egypt", **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 40, No 1, 1998, pp. 136-169.

CAVERLEY, Jonathan D., "Power and Democratic Weakness: Neoconservatism and Neoclassical Realism", **Millenium: Journal of International Studies**, Vol. 38, No. 3, 2010, pp. 593-614. pp. 523-551.

CHUBIN, Shahram, "The Iranian Nuclear Riddle after June 12", **The Washington Quarterly**, Col. 33, No. 1, 2010, pp. 163-172.

COETZEE, Eben - Heidi Hudson, "Democratic Peace Theory and the Realist- Liberalist Dichotomy: the Promise of Neoclassical Realism?", **Politikon: South African Journal of Political Studies**, Vol. 39, No. 2, 2012, pp. 257-277.

COSTALLI, Stefano, "Power over the Sea: The Relevance of Neoclassical Realism to Euro-Mediterranean Relations", **Mediterranean Politics**, Vol. 14, No. 3, 2009, pp. 323-342.

EFEĞİL, Ertan, "İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar", **Ortadoğu Analiz**, Cilt 4, Sayı 48, 2012, pp. 53-68.

FAZILI, Yousra Y., "Between Mullahs' Robes and Absolutism: Conservatism in Iran", **SAIS Review of International Affairs**, Vol. 30, No. 1, 2010, pp. 39-55.

FITZPATRICK, Mark, "Overwhelming Global Vote for the Iran Nuclear Deal", **Survival Global Politics and Strategy**, Vol. 56, No 1, 2014, pp. 71-75.

FLANAGAN, Barbara Ann Rieffer, "Islamic Realpolitik: Two Level Iranian Foreign Policy", **International Journal on World Peace**, Vol. 26, No. 4, 2009, pp. 7-35.

FLANAGAN, Stephen J., "The Turkey- Russia- Iran Nexus: Eurasian Power Dynamics", **The Washington Quarterly**, Vol. 36, No. 1, 2013, pp. 163-178.

- GLENN, John, "Realism versus Strategic Culture: Competition and Collaboration?", **International Studies Review**, Vol. 11, No. 3, 2009, pp. 523- 551.
- HAGHIGHI, Alireza N. - Victoria Tahmasebi, "The Velvet Revolution of Iranian Puritan Hardliners: Mahmoud Ahmadinejad's Rise to Power", **International Journal**, Vol. 61, No. 4, 2006, pp. 959-70.
- HAGLUND, David G. - Tudor Onea, "Sympathy for the Devil: Myths of Neoclassical Realism in Canadian Foreign Policy", **Canadian Foreign Policy Journal**, Vol. 14, No. 2, 2008, pp. 53-66.
- HATAM, Anja Pistor, "Writing Back? Jalal Al-e Ahmad's (1923- 69) Reflections on Selected Periods of Iranian History", **Iranian Studies**, Vol. 40, No 5, 2007, pp. 559-578.
- HOLLIDAY, Shabnam, "Khatami's Islamist- Iranian Discourse of National Identity: A Discourse of Resistance", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 37, No. 1, 2010, pp. 1-13.
- JAHANBAKSH, Forough, "Religious and Political Discourse in Iran: Moving Toward Post-Fundamentalism", **The Brown Journal of World Affairs**, Vol. 19, No. 2, (Winter/ Spring), 2003, pp. 243-254.
- JAHANBEGLOO, Ramin, "The Deadlock in Iran Pressures from Below", **Journal of Democracy**, Vol.14, No. 1, 2003, pp. 126-131.
- JOSHI, Shashank, "Iran and the Geneva Agreement", **The RUSI Journal**, Vol. 159, No 1, 2014, pp. 58-66.
- KATZ, Mark N., "Putin, Ahmadinejad and The Iranian Nuclear Crisis", **Middle East Policy**, Vol. 23, No. 4, 2006, pp. 125-131.
- KATZ, Mark, "Russian-Iranian Relations in the Ahmadinejad Era", **Middle East Journal**, Vol. 62, No. 2, 2008, pp. 202-216.
- KAZEMI, Farhad, "The Iranian Enigma", **Current History**, Vol. 96, No. 606, 1997, pp. 40-43.
- KAZEMZADEH, Masoud, "Hassan Rouhani's Election and Its Consequences for American Foreign Policy", **American Foreign Policy Interests: The Journal of the National Committee on American Foreign Policy**, Vol. 36, No. 2, 2014, pp. 127-137.
- KERMAN, Jonathan M. - Kathryn L. Wood, "The Failure of Democracy Building in Modern Iran: The Hundred Year Struggle", **Mediterranean Quarterly**, Vol. 23, No. 4, 2012, pp. 24-42.
- KHOSRAKHAVAR, Farhad, "Neo- Conservative Intellectuals in Iran", **Critique: Critical Middle Eastern Studies**, Vol. 10, No. 19, 2007. pp. 5-30.
- KHOSRAKHAVAR, Farhad, "The New Intellectuals in Iran", **Social Compass**, Vol. 51, No. 2, 2004, pp. 191-202.

- KIAN, Azadeh, "Women and Politics in Post-Islamist Iran: The Gender Conscious Drive to Change", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 24, No. 1, 1997, pp. 75-96.
- KITCHEN, Nicholas, "Systemic Pressures and Domestic Ideas: A Neoclassical Realist Model of Grand Strategy Formation", **Review of International Studies**, Vol. 36, No 01, 2010, pp. 117-143.
- LEGRO, Jeffrey W. Legro - Andrew Moravcsik, "Is Anybody Still a Realist?", **International Security**, Vol. 24, No. 2, 1999, pp. 5-55.
- MAHAPATRA, Chintamani - Shebonti Ray Dadwal, "New Directions in Iranian Foreign Policy: Impact on Global Energy Security", **Strategic Analysis**, Vol. 38, No. 3, 2014, pp. 259-264.
- MAHDAVI, Mojtaba, "Post- Islamist Trends in Postrevolutionary Iran", **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, Vol. 31, No. 1, 2011, pp. 94-109.
- MARSH, Kevin, "Leading from behind: Neoclassical Realism and Operation Odyssey Dawn", **Defense and Security Analysis**, Vol. 30, No. 2, 2014, pp. 120-132.
- MATSUNAGA, Yasuyuki, "Mohsen Kadivar, an Advocate of Postrevivalist Islam in Iran", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 34, No 3, 2007, pp. 317-329.
- MAZHAR, Muhammad Saleem - Naheed S. Goraya, "Geneva Deal: Beginning of a New Era between Iran-US Relations", **South Asian Studies**, Vol. 29, No. 1, 2014, pp. 73-89.
- MOUSAVIAN, Hossein, "An Opportunity for a US- Iran Paradigm Shift", **The Washington Quarterly**, Vol. 36, No. 1, 2013, pp. 129-144.
- NABAVI, Negin, "The Changing Concept of the "Intellectual" in Iran of the 1960s", **Iranian Studies**, Vol. 32, No. 3, 1999, pp. 333-350.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi, "Yerlici Kültüralizm: Kıyaslamalı Bir Değerlendirme", **Cogito Dergisi**, Sayı 21, İstanbul, 1999
- PERTHES, Volker, "Ambition and Fear: Iran's Foreign Policy and Nuclear Programme", **Survival Global Politics and Strategy**, Vol. 52, No 3, 2010, pp. 95-114.
- RAJAEI, Bahram, "Deciphering Iran: The Political Evolution of the Islamic Republic and U.S. Foreign Policy After September 11", **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, Vol. 24, No. 1, 2004, pp. 159-172.
- RAKEL, Eva, "Paradigms of Iranian Foreign Policy in Central Asia and Beyond", **Perspectives on Global Development and Technology**, Vol. 2, No. 3-4, 2003, pp. 549-571.

RAMAZANI, R. K., "Ideology and Pragmatism in Iran's Foreign Policy", **The Middle East Journal**, Vol. 58, No. 4, 2004, pp. 549-559.

RAMAZANI, R. K., "The Shifting Premise of Iran's Foreign Policy: Towards a Democratic Peace?", **Middle East Journal**, Vol. 52, No. 2, 1998, pp. 177-187.

RATHBUN, Brian, "A Rose by Any Other Name: Neoclassical Realism as the Logical and Necessary Extension of Structural Realism", **Security Studies**, Vol. 17, No 2, 2008, pp. 294-321.

RESNICK, Evan N., "Strange Bedfellows: U.S. Bargaining Behavior with Allies of Convenience" **International Security**, Vol. 35, No. 3, Winter 2010/ 2011, pp. 144-84.

ROSE, Gideon, "Review: Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy", **World Politics**, Vol. 51, No 1, 1998, pp. 144-172.

SAGHAFI, Morad, "Crossing the Desert: Iranian Intellectuals after the Islamic Revolution", **Critique: Critical Middle Eastern Studies**, Vol. 10, No. 18, 2001, pp. 15-45.

SCHWELLER, Randall L., "New Realist Research on Alliances: Refining not Refuting Waltz's Bandwagoning Proposition", **The American Political Science Review**, Vol. 91, No. 4, 1997, pp. 927-930.

SCHWELLER, Randall L., "Unanswered Threats: A Neoclassical Realist Theory of Underbalancing", **International Security**, Vol. 29, No. 2, 2004, pp. 159-201.

SHAFFER, Brenda, "The Formation of Azerbaijani Collective Identity in Iran", **Nationalities Papers**, Vol. 28, No. 3, 2000, pp. 449-477.

SİNKAYA, Bayram, "İran'da Asker- Siyaset İlişkileri ve Devrim Muhafızlarının Yükselişi", **Ortadoğu Etütleri**, Cilt 1, Sayı 2, Ocak 2010, pp. 115-142.

SİNKAYA, Bayram, "İran'ın Nükleer Programı: Müzakere Sürecinde Umutların Yükselişi ve Düşüşü", **Ortadoğu Analiz**, Cilt 1, Sayı 12, 2009, pp. 71-79.

SİNKAYA, Bayram, "İran-Yemen İlişkileri ve Ensarullah Hareketi", **Ortadoğu Analiz**, Cilt 7, Sayı 67, 2015, pp. 60-63.

SMITH, Patrick, "The Indigeneous and the Imported: Khatami's Iran", **The Washington Quarterly**, Vol. 23, No. 2, 2000, pp. 35-53.

TABRIZI, Ghamari, "Contentious Public Religion: Two Conceptions of Islam in Revolutionary Iran: Ali Shariati and Abdolkarim Soroush", **International Sociology**, Vol. 19, No. 4, 2004, pp. 504-523.

TAFLIOĞLU, M. Serkan, "İran İslam Cumhuriyeti'nde Egemenlik ve Meşruiyet Kaynağı 'Velâyet-i Fakih'", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 68, Sayı 3, 2013, pp. 95-112.

TALIEFERRO, Jeffrey W., "State Building for Future Wars: Neoclassical Realism and the Resource Extractive State", **Security Studies**, Vol. 15, No. 3, 2010, pp. 464-495.

TARIQ, Malik Mohammad, "Ali Shariati's View of Islamic Modernity", **The Dialogue**, Vol. 8, No 3, 2000, pp. 335-345.

TAŞKIN, Yüksel, "Devrim Sonrası İran'da Siyaset: Aktörler, Stratejiler ve Gelecek", **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 39, 2008, pp. 21-53.

TAVASSOLI, Gholam Abbas, "Islamic Movements in Iran" **Weltrends**, No. 44, 2004, pp. 35-43.

VAKILI, Valla, "Debating Religion and Politics in Iran: The Political Thought of Abdolkarim Soroush", **Council on Foreign Relations**, 1996, pp. 1-32.

VASQUEZ, John A., "The Realist Paradigm and Degenerative versus Progressive Research Programs: An Appraisal of Neotraditional Research on Waltz's Balancing Proposition", **The American Political Science Reivew**, Vol. 91, No. 4, 1997, pp. 899-912.

VOLKAN, Vamık, "Geniş Grup Kimliği ve Barış Sağlama Üzerine Bazı Düşünceler", **21. Yüzyılda Sosyal Bilimler**, Sayı 2, Aralık- Ocak- Şubat 2012-2013, pp. 1-36.

WALTZ, Kenneth N. Waltz, "The Origins of War in Neorealist Theory", **Journal of Interdisciplinary History**, Vol. 18, No 4, 1988, pp. 615-628.

WHEELER, Benjamin, Samuel Greene, "Persia and the Persians." **Journal of the American Geographical Society of New York**, 1886, pp. 27-66.

WOO, "Structural Impediments, Domestic Politics, and Nuclear Diplomacy in Post-Kim Sung North Korea", **Pacific Focus Inha Journal of International Studies**, Vol. 30, No. 1, 2015, pp. 59-77.

YOUSEFI, Amir M Haji, "Iran's Foreign Policy during Ahmadinejad: From Confrontation to Accomodation", **Alternatives Turkish Journal of International Relations**, Vol. 9, No. 2, 2010, pp. 1-23.

İnternet Kaynakları

“Anlaşma tamam, yaptırım tartışması sürüyor”, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/anlasma-tamam-yaptirim-tartismasi-suruyor>, (e.t. 06.04.2015).

“BM’den Yemen’de Ateşkes Çağrısı”, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/bmden-yemende-ateskes-cagrisi>, (e.t. 17.04.2015).

“İran ile Müzakerede Kritik Süreç”, <http://apps.aljazeera.com/interactive/timeline/>, (e.t. 31.03.2015)

“Iran, P5+1 reach historic framework deal”, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/04/zarif-iran-deal-reactions-lausanne-nuclear-talks.html>, (e.t. 03.04.2015).

“İran’da Gençleri, Kadınları Harekete Geçirebilirse Musavi Başkan Olur”, <http://www.bianet.org/bianet/dunya/115114-iran-da-gencleri-kadinlari-harekete-gecirebilirse-musavi-baskan-olur>, (e.t. 29.12.2014).

“Kongre ile müzakere etmiyoruz”, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/kongre-ile-muzakere-etmiyoruz>, (e.t. 15.04.2015).

“Ne onaylıyorum, ne de karşıyım”, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/ne-onayliyorum-ne-de-karsiyim>, (e.t. 09.04.2015).

“Netanyahu: nükleer anlaşmanın doğrudan sonucu”, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/netanyahu-nukleer-anlasmanin-dogrudan-sonucu>, (e.t. 15.04.2015).

“Nükleerde süre doldu, görüşme sürüyor”, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/nukleerde-sure-doldu-gorusme-suruyor> (e.t. 01.04.2015).

“Political Factions Inside Iran Today”, **Eurasia Research Center Fact Sheet**, 1998, <http://eurasia-research.com/iran/factions.htm>, (e.t. 09.11.2014).

“What is the Houthi Movement?”, **TonyBlairFaithFoundation**, <http://tonyblairfaithfoundation.org/religion-geopolitics/commentaries/backgrounders/what-houthi-movement>, (e.t. 20.04.2015).

“Yemen’de İran-Suud Savaşı”, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/yemende-iran-suud-savasi>, (e.t. 26.03.2015).

Abdulkadir Tafiş, “İran’daki Yeşil Hareket ve Geleceği”,
<http://www.aljazeera.com.tr/dosya/irandaki-yesil-hareket-gercegi-ve-akibeti>, Abdulkadir Tafiş, e.t. (23.12.2014).

Ahmed Huber, “İnkılap İçin Ne Dediler?”,
<http://www.islamkutuphanesi.com/turkcekitap/online/Bir%20Devrimin%20Anatomisi%20-%20Kadri%20CELİK/2b-inklap-icin-ne-dediler.htm> (e.t. 09.11.2014).

Ali Ünal, “Gülen’i Fikir Planında Kavramak”, Haksöz Haber,
<http://www.haksozhaber.net/guleni-fikir-planinda-kavramak-4788yy.htm> (e.t. 09.11.2014).

Anar Rzayev, “Ekonomik İşbirliği Teşkilatının (EİT) Bölgesel Rolü”,
<http://www.bilgesam.org/incele/237/-ekonomik-isbirligi-teskilati%E2%80%99nin--eit--bolgesel-rolu/#.VX2suTDmko>, (e.t. 14.06.2015).

Arif Keskin, “İran, Ahmedinejad ve Radikal Muhafazakarların Doğuş Süreci”,
<http://www.biyografi.net/MAKALE.asp?HABERID=152>, (e.t. 30.03.2015)

Atilla Sandıklı ve Bilgehan Emekler, “İran’ın Dış Politika Vizyonu ve Jeopolitik Hedefleri” pp. 419-448, <http://www.bilgesam.org/incele/1866/-iran-in-dis-politika-vizyonu-ve-jeopolitik-hedefleri/#.VRfSYu6sW2k> (e.t. 04.03.2015)

Berat Baloğlu, “Yemen Sorunu”,
http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/201113_yemen_Sorunu1258.pdf, (e.t. 20.04.2015).

Cengiz Tomar, “Zeydilik, Husiler ve El-Kaide: Yemen’de neler oluyor?”,
<http://www.aljazeera.com.tr/gorus/zeydilik-husiler-ve-el-kaide-yemende-neler-oluyor>, (e.t. 20.04.2015).

Ebubekir Sifil, “Abdülkerim Suruş: Modern Bir Savruluş-1, 2 Kasım 2013”,
<http://ebubekirsifil.com/index/abdulkerim-surus-modern-bir-savrulus-1/>, (e.t. 10.01.2015).

Geoffrey Aronson, “İran’la nükleer anlaşma: kutlama için erken”,
<http://www.aljazeera.com.tr/gorus/iranla-nukleer-anlasma-kutlama-icin-erken>, (e.t. 04.04.2015).

Hossein Kamali, “Theory of Expansion and Contraction of Religion”, **A Research Program for Islamic Revivalism**, 1995. <http://www.dr.soroush.com>, (e.t. 12.09.2014).

<http://www.haksozhaber.net/guleni-fikir-planinda-kavramak-4788yy.htm>, (e.t. 10.01.2015).
İran’da Muhammed Rıza Arif adaylıktan çekildi”, <http://tr.euronews.com/2013/06/11/iran-da-muhammed-riza-arif-adayliktan-cekildi/>, (e.t. 03.04.2015).

Joint Plan of Action”, http://eeas.europa.eu/statements/docs/2013/131124_03_en.pdf, (e.t. 21.03.2015).

Nebahat Tanrıverdi, “Yemen’de son durum”,
<http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=2074>, (e.t. 17.04.2015)

Oliver Roy and Azar Nafisi, “The Khatami Phenomenon in Iran: The Beginning of the End for the Islamic Republic”, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-khatami-phenomenon-in-iran-the-beginning-of-the-end-for-the-islamic-rep>, **The Washington Institute**, 08.04.1998, (e.t. 05.09.2014)

Patrick Clawson, “Prospects for Dialogue with Iran: Implications for US Policy”,
<http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/prospects-for-dialogue-with-iran-implications-for-u.s.-policy>, **The Washington Institute**, (e.t. 05.09.2014).

Ramon Blecu, “A revolution within the revolution: the Houthi movement and the new political Dynamics in Yemen”,
http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/web/rielcano_en/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_in/zonas_in/ari16-2015-blecu-revolution-within-revolution-the-houthi-movement-and-new-political-dynamics-in-yemen#.VTTHD1W8PGc, (e.t. 20.04.2015).

Soner Çağaptay, “Turkish- Iranian Rivalry Redux”,
<http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-iranian-rivalry-redux.aspx?pageID=449&nID=7422&NewsCatID=424>, (e.t. 12.04.2015)

Tarık Solmaz, “Arap Baharı ve Şii Hilali”,
<http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=3735>, (e.t. 20.03.2015).

Tatiana Romanova, “Neoclassical Realism and Today’s Russia”, **Russia in Global Affairs**,
<http://eng.globalaffairs.ru/number/Neoclassical-Realism-and-Todays-Russia-15681>, (e.t. 29.05.2015).

Tayyar Arı, “Yemen’de Arap Baharından Husi Darbesine: Bir Demokrasi Denemesinden Başarısız Bir Devlete mi?”, **SDE Bakış**, pp. 1-10, 2015.

Diğer Kaynaklar

Eva Patricia Rakel, **The Iranian Political Elite, State and Society Relations, And Foreign Relations Since the Islamic Revolution**, Amsterdam Institute for Social Science Research, 2008, (PhD Thesis)

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Zeynep		Şartepe
Doğum Yeri ve Yılı	Şuhut		1990
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		İleri
ve Düzeyi	Farsça, İspanyolca		Başlangıç
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2004	2008	Bolvadin M. Hüsnü Gemici Anadolu Öğretmen Lisesi
Lisans	2008 2009	2012 2012	Fatih Üniversitesi- İng. Dili ve Edebiyatı/Burslu Fatih Üniversitesi- Ulus. İlişkiler/ İngilizce
Yüksek Lisans	2012 2013	2013 2015	Marmara Üniversitesi- SB ve Ulus. İlişkiler Uludağ Üniversitesi- Uluslararası İlişkiler (Yatay Geçiş)
Doktora			
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2013	-	Uludağ Üniversitesi- İ.İ.B.F.
Yayımlar:	“İran’da Entelektüel Hayatın Gelişimi: Reformist Düşünce ve Hatemi Dönemi Üzerine Etkileri”, II. Ortadoğu’da Siyaset ve Toplum Kongresi, 14-17 Ekim 2014, Sakarya Üniversitesi (Bildiri)		
Diğer:			
İletişim (e-posta):	zeynepsartepe@hotmail.com / sartepezeynep@gmail.com		
	Tarih İmza Adı Soyadı	Zeynep Şartepe	